

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Çiğdem Bayraktar Ör

Meclis açıldı, İnönü 451 oydan 388
ile tekrar Cumhurbaşkanlığına seçildi

*Saracoğlu kabinesi istifa etti, yeni kabineyi kurmağa
İstanbul milletvekili Receb Peker memur edildi*

D ZORAKİ Demokrasi

Çiğdem Bayraktar Ör

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Türkiye teorik anlamda demokrasi geleneği olan bir ülkedir. Bir takım insanların kendilerini temsil etmeleri için diğer bazılarını seçmeleri tââ 1840 yılına, Muhassıllık Meclislerinin oluşturulmasına kadar gider. Bu dönem az bir tarihi süreç sayılmaz. Fakat o yıllardan başlayıp günümüze kadar uzanan gelişmeler çoğunlukla sancılı yaşanmıştır. Bunun bir sebebi askeri darbelerin demokrasiyi sekteye uğratmasıdır. Diğer bir husus da, demokrasinin vazgeçilmez unsurları olan siyasi partilerin zaman zaman, özgürlük, çoğulculuk, yönetime katılma, hukuk devleti olma gibi temel kriterleri görmezlikten gelerek politika üretmiş olmalarıdır. Bundan dolayı, günümüzde dahi demokrasinin bütün kural ve kriterleri ile yürürlükte olduğunu ifade edebilmek zordur.

Bu sürecin nasıl işlediğini bilmek, bir taraftan da sorunlara çözüm bulunmasının ana unsurunu teşkil eder. “Zoraki Demokrasi” kitabı işte tam da bunu hedeflemiştir. Çiğdem Bayraktar Öör, sözü edilen tarihi süreci, ön yargılara ve ideolojik saplantılara kapılmadan objektif bir tarzda anlatıyor.

Prof. Dr. Vahdettin Engin

twitter.com/kitapiyi

www.iyikitap.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ISBN 9786059804011

9 786059 804011

İyi Kitap Yayınevi

İstanbul 2016

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ÇİĞDEM BAYRAKTAR ÖR, Nişantaşı Kız Lisesi'nden sonra gittiği KOÜ İletişim Fakültesi Radyo-Tv-Sinema bölümünü bitirdi. İngiltere'de çeşitli üniversitelerin bachelorya programlarına ve workshoplarına katıldıktan sonra Marmara Üniversitesi Türiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'nda "II. Abdülhamid Dönemi'nde İngiliz Kamuoyu'nda Filistin'e Göç Meselesi (1876-1908)" başlıklı tezini hazırladı.

Uzun dönem, ulusal tv-radyo kuruluşlarının haber ve editoryal departmanlarında çalıştı. Çeşitli prodüksiyon şirketlerinin uzun metraj sinema filmlerinde yapım kadrosunda görevler aldı. Yarışma programları ve tiyatro oyunları yazan Çiğdem Bayraktar Ör, aynı zamanda belgesel film yönetmeni ve senaristtir. Yanısıra Hereke sanatı hakkında çok sayıda makalesi; gerek ulusal, gerek ise uluslararası basında yer almıştır. Bunlardan bazıları MEB müfredatında okutulan kitaplara alınmıştır.

Bayraktar Ör'ün *İsa'nın Sırrı* (Bilgi Yayınevi, 2009), *Sör Siyonist* (Yeditepe Yayınevi, 2012) isimlerinde yayımlanmış kitapları bulunmaktadır. Marmara Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi bölümünde doktora çalışmalarını sürdürmektedir. Kariyer odaklı veya sosyal nitelikleri değerlendiren çok sayıda sertifika ve diploması bulunmaktadır. İngilizce ve Osmanlıca bilmektedir. Evli ve iki çocuk annesidir.

Yazarın "Biz Kimiz? Ne Mutlu Türk'üm Diyene!" adlı kitabı yayınevimizce yayımlanmıştır. "Sevgili" adlı romanı ilk olarak ve "Sör Siyonist" kitabı yeni eklentileriyle beraber tekrar yayıma hazırlanmaktadır.

Araştırma |

© İyi Kitap, 2016
© Çiğdem Bayraktar Ör

Zoraki Demokrasi / İttihak ve Terakki'den Demokrat Parti'ye Türk Demokrasi Serüveni

Genel Yayın Yönetmeni Fetine Akkorlu Şen

Editör Aykut Can

Kapak ve Sayfa Tasarım Hakan Güngör

Baskı-Cilt

Ana Basın Yayın San. Tic. A.Ş. [Sertifika No: 20699]

Bu kitabın yayın hakları İyi Kitap'a aittir. Kaynak gösterilerek yapılacak kısa alıntılar haricinde yayıncının izni olmaksızın hiçbir surette kullanılamaz.

ISBN: 978-605-9804-01-1

1. Baskı: Ocak 2016, İstanbul

İYİ KİTAP

Bağdat Cad. No: 81/1 Feneryolu Kadıköy İSTANBUL

Tel: 0 216 567 84 05

www.iyikitap.com.tr

info@iyikitap.com.tr

iyikitap@iyikitap.com.tr

Sertifika No: 32031

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ZORAKİ DEMOKRASİ

İTTİHAK VE TERAKKİ'DEN
DEMOKRAT PARTİ'YE
TÜRK DEMOKRASİ SERÜVENİ

ÇİĞDEM BAYRAKTAR ÖR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	9
İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ'NE DOĞRU MUTLAKİYETE GENÇ BİR BAŞKALDIRI: "YENİ OSMANLILAR".....	13
İKİ MEŞRUTİYET ARASINDA	21
31 MART OLAYI VE CEMİYETTEN PARTİLEŞMEYE... ..	49
SAVAŞLAR VE KAYIPLAR	59
İKTİDAR KAVGASINDA HÜRRİYET VE İTİLAFA FIRKASI	71
CUMHURİYET HALK FIRKASI'NA DOĞRU	97
CUMHURİYET'İN İLANI	113
CUMHURİYET'TEN SONRA	127
TERAKKİPERVER'DEN TEK PARTİLİ CUMHURİYET DEVLETİ'NE	137
DEMOKRASİYE SESLİ BİR ÇAĞRI: DEMOKRAT PARTİ	157
SAVAŞIN DIŞINDA KALINMAZ	167
DEMOKRAT PARTİ KURULDUKTAN SONRA	181
DEMOKRATLARIN DÜŞÜŞÜ	199
KAYNAKÇA	221
DİZİN	229

**Sevgili eşim Erhan Ö'r'ün
desteğine adanmıştır.**

ÖNSÖZ

Türk siyasi tarihi farklı fırkalar/partiler ile çeşitlendirilmiş gibi görünse de iki büyük kutup üzerinden geçirilen eksenlerle ilerletilir: yenilikçilik ya da muhafazakarlık, devrimcilik ya da gelenekselcilik, laiklik ya da anti-laiklik, devletçilik ya da liberallik, dindarlık ya da dincilik, Batıcılık ya da Doğuculuk, milliyetçilik ya da ümmetçilik. Özetle; olmak ya da olmamak hali üzerine arayışlar...

Toplum da, toplumun aynası olma iddiası taşıyan meclisler de hep bu ikili tartışmalar üzerine gündemlerini oluşturdular. Birinci grup bunlardan ilkin, ikinci grup ise diğerini savundu her zaman. Bağımsızlığı karakteriyle özdeşleştiren ve hala kimsenin tam manasıyla kavrayamadığı biçimde, sadece “ülkesinin kendi uygarlık yolunu yaratmasını” isteyen ve buna özendiren Mustafa Kemal Atatürk ise bir istisna olarak yerini aldı bu tartışmaların merkezinde. Önce; Atatürk’ün mücadeleci bir asker olarak yurdunu kurtarması, emperyalizme ve Batı’nın “tek dünya düzenine” karşı Doğu’nun sahiplendiği büyük bir darbe oldu. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu, aynı anda asırlık sömürge Hindistan’da, aynı ağırlıkta; bağımsızlığını kazanmaya yeltenememiş ulusların nezdinde Afrika’da, hissedilen zamanda Orta Doğu’nun talihsiz insanların dünyasında, yanı sıra; ortak tarihi bağda, Uzak Doğu’nun en uzağında yepyeni ve mucizevi bir inanç kaynağı haline geldi. Dünyayı tek tipleştiren ve sadece kendi medeniyetini direten bir “yukardan inmeciliğe” karşı kazanılmış zaferin adıydı artık Mustafa Kemal. Sevr anlaşmasını lağvederek, eski ruhla yepyeni bir ülke kuran liderin ardarda uygulamaya geçtiği reformlardan sonra “uygarlık” sözcüğünün yerine “medeniyet” demek isteyenler geçti ön sıralara.

Ne var ki; bu kadar küçüktü tartışmalar ve anlaşmazlıklar bazen. Devrimlerinin ardından Mustafa Kemal Atatürk; Nutuk'ta da sıkça söz ettiği gibi ikinci grup tarafından, Batıcılığıyla eleştirilmiş, laikliği ile yerilmiş, hatta en genel haliyle devrimciliğiyle ideolojik bulunmuştur.

Oysa; en çok onlar değil miydi Kurtuluş Savaşı sırasında Batı ile işbirliği yapanlar ya da Mondros'tan sonra Batılı mandayı tercih edenler? Mustafa Kemal'in devrimciliği bağımsızlık için, karşısında yer alanların devrim düşmanlığı ise bağımlılık için yaratılmışa benziyordu hakikatte. Nitekim; sonraları Batı'nın siyasi jargondaki yerini topyekun biçimde "ABD" alacaktı. Özellikle de; ikinci grubun tamamen özdeşleştiği Demokrat Parti'nin müttefiki olarak... Tüm bu uluslararası cereyanların ortasında, Mustafa Kemal ve devrimciliği ise yine müstesna kalacaktı.

Mustafa Kemal'in öncesindekiler ya da sonrasındakiler, benzer yollardan geçsinler ya da geçmesinler, aynı biçimde değerlendirilmiş, hatta; bazen acımasızca yargılanmışlardır. Onlara göre Namık Kemal yeterince vatansever, fakat; yeterince milliyetçi değildir. Ziya Gökalp fazlaca milliyetçi, eksik biçimde ümmetçidir. Mehmet Akif çok fazla dindar, fakat; ümmetçi olması gerekirken milliyetçidir. Materyalist Abdullah Cevdet ile pozitivist Ahmed Rıza yenilikçilikte ve Batıcılık'ta dozu kaçırın birer saltanat düşmanıdır. Abdülhamid ise Osmanlı'nın çöküşünü 33 yıl uzatan bir imparator, böyle düşünmeyenler için ise; çöküşün başlıca sebeplerinden biridir. İsmet İnönü Atatürk'ten çok Kemalist'tir, antilaiklikte gelmiş-geçmiş bütün seviyeleri atlamıştır. Adnan Menderes bereketli bir liberal, fakat; dindar değil, dincidir. Dinci demek "*din istismarı yapan*" bu vesileyle toplumun oylarını çalandır.

Böyle başlıklandırılarak örülen siyasi tarihimiz içinde her zaman biri diğerini etiketlemiştir, üstelik bunun hiçbir fayda getirmediğini düşünmeden. Biri diğerine göre fazla gelenekçidir, öteki fazla devrimci; biri kendini daha "ilerici" görür, öteki ise onun nezdinde "gerici"dir. Biri daha muhafazakar olduğu için, öteki daha devrimci olduğu için "vatansever" kabul eder kendini.

Tarih de, siyaset de bir olayın ikinci kez meydana gelmeyeceğini söyleyenleri haksız çıkarmakta... Yakın dönemde de açıkça görüldüğü üzere

olaylar ve durumlar defalarca benzer şekilde yaşanabiliyor. Yalnızca; aktör ya da figüranların ömrü vefa etmiyor, adeta yerlerine yeni nesil kodlamaları geçiveriyor. Öyle ki; dünyanın diğer taraflarında olduğu gibi Türk siyasetini yönlendirenlerin de tarihi karakter akışları, beklentileri ya da dayanakları aynı. Her olay, yaşandığı yüzyılın normlarını taşıyarak sonraki nesillerin bilinçaltına izlerini salıyor. Bu izler ki; kuşaktan kuşağa aktarılırken kendi özelliklerini, dışavurum güçlerini ve mazeretlerini koruyor.

Çalışmamızda; kıymetli bir mecliste, tarihi akışlarında aksi yöne düşmeden mücadelesine devam eden iki grup ve bu grupların kurduğu fırkaları/partileri anlattık. Durmadan, bitmeden, yitmeden sürekli bir seçim hali ile “iki seçeneğe” indirgenmiş tercihler üzerinden günümüzü ve gündemimizi oluşturuyoruz. Ne yazık ki; Mustafa Kemal Atatürk’ün asırlık yol göstericiliğini şu sıralar fazlaca ihmal ettik. Bizim yolumuz Atatürk’ün yolu. Bütün gruplardan bağımsız, ayrı ve özgün düşünerek...

Çiğdem Bayraktar Ör
Kadıköy, İstanbul
Ekim 2015

İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ'NE DOĞRU MUTLAKİYETE GENÇ BİR BAŞKALDIRI: "YENİ OSMANLILAR"

Kırım Savaşı'ndan, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi arasında geçen zaman dilimi, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonraki yüzyılını da etkileyecek bir dizi olayın vuku bulduğu derin bir analiz sahası açmıştır. Girit sorunu Yunanistan ile Bâbıâli arasındaki ilişkiyi gerginleştirmişti. Devrimci Bulgarlar'ın olgunlaşmamış biçimde sergiledikleri ayaklanmanın akabinde Karadağ'daki huzursuzluğun da tırmanması ile Sırbistan'daki Türkler son garnizonlarından da çekilmek zorunda kaldılar. Sırbistan Prensi Mihailo bu sırada Osmanlı egemenliğine karşı birleşik Balkanlar hareketi yaratma planlarıyla uğraşıyordu.¹ 1789 Fransız İhtilali'ni, kendi özsavunma aracı ve miti haline getiren Balkan coğrafyasında, ekonomik esasla teşkil ettirilmesi gereken yerel organizasyon ve örgütçülük, yönünü; mikro milliyetçilik ve ilkel bağlamda da kalsa neredeyse bir ırkçılık propagandasına çevirmiş; bu temel üzerine inşa edilmek istenen küçük, ulusal ülkeler için kendi bayrağını dileyen bir argümanı kullanarak manevi sınırlarını çizmeye yeltenmiştir. Hristiyanlığın dallara ayrılan ideolojik bağları eşliğinde kendine yeni bir gelecek tasarısı kuran Balkan milletleri, Batı'da komşu oldukları ya da olmadıkları büyük devlet erkiyle birlikte harekete geçmiş olmaktan ötürü tarihi bir motivasyon elde etmiştir. Oysa; daha 1839'da ilerici, reformist sadrazam Mustafa Reşit Paşa'nın hazırladığı Tanzimat Fermanı, bu tür ayrılıkçı hareketlerin çıkışını önlemek üzere

1 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, Papirüs , Ankara 1963, s. 198.

atılmış bir adımdır. Yine de; Balkanlar'ın kendini arayan milletleri, karışık yapısına etki eden dış güçlerin manipölasyonu ve nüfuzu ile birleşince, imparatorluktan kopma yollarını sürmekten vazgeçememiştir. Belki de; Mustafa Reşit Paşa Fransız İhtilali'ni en iyi değerlendirenlerden biridir ve Robespierre gibi, Rousseau'nun tersine, (kendi) Tanrı(sı)'ya (na) inanmayanları toplumdan kovmayı düşünmez. O nedenle; Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak da bilinen Tanzimat Fermanı, 1789 Fransız Bildirgesi ile büyük benzerlikler taşımaktadır.² Fransız düşünür; "Bütün insanları bir araya toplayınız, onları daha iyi hale getirmiş olacaksınız. Çünkü; biraraya gelen insanlar birbirlerinin hoşuna gitmeyi ararlar. Toplantılarına manevi ve siyasal büyük bir gerekçe veriniz." demiştir.³ Gerçekten de; Fransız Devrimi'nden sonra Balkan milletleri, toplantılarında onları coşturacak ortak duygulara sahip oldular ve hazırlanışındaki bütün iyi niyete rağmen Tanzimat Fermanı'na da şüpheyle yaklaştılar.

Bir ideolojiler tablosu⁴ olarak tanımlanabilecek Balkan coğrafyasının nüfusu küçük ama, gelecek beklentisi büyük milletleri, devrimin direktörü Robespierre'in *Veto Üstüne Söylev*'inde şiddetle karşı çıktığı "halkların iliğiyle beslenen ejderhayı"⁵ kendi Osmanlı algılarıyla özdeşleştirdiler ve yüzyıllardır içinde yaşadıkları Türk-Müslüman idareye karşı mücadeleyi kesintisiz sürdürdüler. Nitekim; Tanzimat Fermanı'na kadar imparatorluğun asıl taşıyıcı ve öncelikli unsuru Müslümanlar'dı. Tanzimat Fermanı'nın getirdiği en büyük yeniliklerden biri, din farklılıklarını kaldırarak bütün tebaayı "eşit" kabul etme vaadiydi. Tanzimat Fermanı ve bilhassa 1856 Islahat Fermanı ile bu konu tekrar teyit ve tasdik edilmiştir. Hristiyan tebaa Müslümanlarla aynı haklara sahip vatandaşlar olarak kabul edilmiş olmalarına rağmen baskı altında tutuldukları yönünde şikayet etmekten yine geri kalmamışlardı. ⁶ Balkan coğrafyasında bir türlü din-

2 Enver Ziya Karal, *Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batının Etkisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1964, s. 598.

3 Server Tanilli, *Fransız Devrimi'nden Portreler*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2013, s. 71.

4 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, III, İletişim, İstanbul 2011, s. 35.

5 Tanilli, a.g.e., s.33

6 Kemal H. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi*, Timaş, İstanbul 2013, s. 48.

dirilemeyen huzursuzluklar ile eşzamanlı yürütülen Türk reformları; aslında geleneksel Osmanlı Devleti'nin henüz imparatorluğa dönüşmemiş ilkel halinden 19. yy'daki görünümüne değin, tüm alt yapı ve üst yapı kurumlarını taşıyan devlet erk ve erkanındaki teamülün "Türk olmaktan da öte bir biçimde Müslüman olan" imtiyazlı ağırlığını kaybetmesi anlamına geliyordu. Bu reformların, genelde imparatorluğun Hristiyan nüfusunun arzularına uygun olarak düzenlenmiş olması, onu Müslüman halkın iştirak etmediği, tek taraflı bir şey haline getirmişti. Ancak; reformlar Müslüman Osmanlılar'ın yükünü azaltmak için çok gerekli olduğu kadar, Hristiyanları birinci sınıf vatandaşlar durumuna getirmek için de gerekliydi. Öte yandan; Hristiyan-Osmanlı cemaatlerinin 1856 fermanının ilanından elde ettikleri avantajlardan birisi, cemaat içi anlaşmazlıkların çözümünde kendilerine bırakılan siyasi gücü laikleştirebilmeleriydi. Böylece meşrutiyetçilik ve halk temsilciliği fikirleri imparatorluğun son zamanlarda hürriyet elde etmiş bölgelerinde benimsenmiş olduğu gibi, imparatorluk içindeki Hristiyanlar arasında da sınırlı bir yer edinmişti. Oysa; Müslüman Osmanlılar'a geçince tersi söz konusu idi. "Eğer seçimler yoluyla aday gösterilen kimseler bir araya getirilecek olursa, böyle bir milli meclis büyük skandallara sebebiyet verir." diyen Âli Paşa, henüz Müslüman olsun ya da olmasın insanların anayasaya dayalı bir yönetime hazır olmadıklarını ve Osmanlılar'ın bu tür nitelikleri ancak tedrici olarak kazanabileceklerini düşünüyordu.⁷ Ne var ki; önce kısmen Lübnan'da ve ardından Balkanlarda yürürlüğe konulan vilayet usulü, 1867'de çıkarılan yeni bir vilayetler nizamnamesi ile genişletildi ve tüm Osmanlı topraklarına yaygınlaştırıldı. Böylece taşra örgütlenmesinde Eyalet sistemi tamamen kaldırılarak Fransa'dan örnek alınan (départemen) vilayet usulüne geçildi. Halk artık meclis ve mahkemelere memur âzayı seçmek suretiyle mahalli idareye iştirak edebilecekti.

Aynı yıl içinde Âli'nin sadece Bâbîâli için yazılmış olan layihası, imparatorlukta halkların kaynaşması, Batı tarzında eğitim ve Hristiyanların en yüksek makamlara kabul edilmesi gerekliliğine duyduğu inancı ortaya

7 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim, İstanbul 2008, s. 26-28.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rante.org>

koymuştu.⁸ Merkezi hükûmeti eleştiren seslerin duyulması çok sürmedi. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerek uluslararası, gerekse iç durumundan hoşnut olmayan ve farklı idari kadrolarında yetişmiş bir grup genç, entelektüel ve organize bir başkaldırıya hazırlanıyordu. Dönemin saygın dili Fransızca'yı iyi bilerek, devrimci fikirleri aslından okuyan bu gençler, 1699'dan o tarihe kadar süregelen geri çekilmenin ve taviz vermenin, ancak hakların temini yoluyla durdurulabileceğini, imparatorluk bekasının devraldığı kudretli geçmişe öykünen kimselerin kendi pragmatizminde yanılısamaya düşebileceğini duyurmaya hazırlanıyordu. Gösterdikleri tüm saygıya rağmen, Tanzimat'ı gerçek bir hukuki ve sosyal reform olarak görmeyen bu değişimci grup, 1860 sonrası canlanan basın ve yayın hayatının bütün olanaklarını kullanarak, reformlarla birlikte ülkeye giren demokratik fikirleri yaymaya çalışıyorlardı. Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Bey (Paşa) gibi aydınlar aracılığıyla liberal reformist fikirler ülkeye taşınmaya başlandı. Ortak ve işlenmiş bir doktrinleri olmayan Genç Osmanlı hareketinin örgütü, 1865'te İstanbul'da gizlice kurulmuş "*İttifak-ı Hamiyet*"tir. 1867'de başarısız bir darbe girişiminden sonra Avrupa'ya kaçan bu radikaller, orada "*Genç Osmanlılar Cemiyeti*" adı altında yeniden örgütlendiler.⁹ Meşrutî idare sistemini amaç bilen bu cemiyet, Osmanlılar arasında kurulmuş ilk siyasi teşekküldü ve Paris, Londra gibi dönemin önemli gelişmelerine yön veren başkentlerinden yönetiliyordu. Yeni Osmanlıların ruhi ve fikri bütünlüğünün olduğu söylenemezdi. Üstünde durdukları husus ise "bîrer keşifmiş" gibi sunulan reformların aslında Osmanlı devlet geleneğindeki şeriat yasalarına aykırılığının göz ardı edilmesi ve sağlam temeli olmayan bir laikliğe davet etmesiydi. Onlar reformları; devletin iç işlerine müdahale etmek için gayrimüslim tebaayı araç veyahut aracı olarak kullanan emperyalist/sömürgeci devletlerin arzularına riayet etmenin yasal formları olarak yargılıyorlar ve yenilik olarak addedilen her türlü girişime şüpheyle bakıyorlardı. Genç Osmanlılar adını da alan bu hareket, hem Abdülaziz'in şahsi idaresine karşı geliyor, hem de devlet idaresini yeni bir teşkilata tabi tutmak isteyerek çok taraflı bir faaliyete öncülük ediyordu.

8 Davison, a.g.e., s. 198-199.

9 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY, İstanbul 2009, s.122-123.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantery.org>

Bütün olarak Genç Osmanlılar, devleti idare eden bürokratlara nazaran çok daha farklı bir dünya görüşüne sahiptiler.¹⁰ Dünyayı; özellikle de Avrupa'yı saran ve yer yer sarsan olayları sonuçlarıyla beraber takip eden bu yeni nesil Osmanlı grubu ilimsel hakikatlerden daha önce hiç olmadığı kadar yararlanmak istiyordu. Devlet yönetiminin çağına uygun bir forma kavuşturularak, bireylerin eylem tarzında gerek Avrupa fikir dünyasının telakkilerine, gerek ise metodlarına başvurmayı öneriyorlardı. Yeni Osmanlı hareketinin hamisi olan Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e yazdığı ve Türkiye'de meşrutiyet fikrinin ilk propagandası olarak kabul edilen *Mektub*'unda, içinde bulunulan durumun ilmi tahlilleri yapıldıktan sonra, devletin Tanzimat Fermanı'nda aslında ilan etmiş olduğu çöküşü durdurmak için yapısal değişikliklere başvurulması gerektiği düşüncesi ele alınmıştı.¹¹ Paşa'nın, "Bir padişahın sarayına en güç giren şey doğruluktur." diye başladığı mektup, İstanbul'da aydınlar arasında büyük yankı uyandırırken, aslında siyasal fikirlerin eğitim görmüş gençler arasında yayılarak, onları ilk kez görülen bir devrim gücü haline getiren *Jeune Europe* akımı ondan yalnızca on yıl önce bütün Avrupa'yı etkisi altına almayı başarmıştı. Garibaldi'nin temsil ettiği gönüllü gerillacılar devrimciliği başlamış, Onun önderliği altında İtalyan Kurtuluş ve Birlik Cephesi'nin yürüttüğü savaşlar başarılar kazanmıştı. Garibaldi güçleri, İtalyan siyasal birliğinin kuruluşunu tamamlamak için Vatikan Devleti ordusuyla karşılaşmak zorunda kalınca, Fransa'nın gerici diktatörü III. Napolyon, Kilise'ye destek için yeni silahlarla donatılmış Fransız ordusunu Garibaldi'yi ezmek için gönderdi.¹² Avrupa'daki özgürlükçü hareketin karşısına dikilen ve onu savaş yöntemleriyle ve sistematik biçimde yoketmeye gayret sarfeden Kilise, Osmanlı Devleti'ndeki "din" olgusunun ve eylem düzeyindeki "şer'iat algısı"nın karşılığı haline gelmeye adaydı. Bu sebeptendir ki, Mustafa Fazıl Paşa *Mektub*'da önceden yazılmış bütün aydın yazılarından, seslenişlerinden, eleştirilerinden ayrılarak; "Biz Osmanlılar her gün daha gözle görülür, daha derin ve daha evrensel hale gelen bir ahlaki dejenerasyonun bizi istila etmesine izin

10 Karpat, a.g.e., s. 63

11 Mardin, a.g.e, s. 307-308

12 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, YKY, İstanbul 2008, s. 277.

veriyoruz.” diye özeleştiride bulunmuştu. Eleştirisinde, mevcut ahlaki yapının din ile bağlılığın ihmal edilmesiyle ilgisinin olamayacağını da vurgulamaktan çekinmemiş ve hatta bir adım daha ileriye giderek Osmanlıların geçmişte gösterdikleri başarıları da bu varsayımdan uzaklaştırmıştı. Paşa; “... dört yüz sene evvel, babalarımızın, ... tarihte böylesine şanlı fetihlere nail olmaları, sadece din gayretinden ileri gelmemiştir. Belki, din gayreti ve askerlikteki üstün cesaretleri onların milli ahlaklarının bir ışıık gibi yansımasından başka bir şey değildi. Evet, onlar, kendilerini yöneten amirlerine ve subaylara itaatli idiler; lakin bu itaat, kendileri tarafından, kendi istekleriyle belirlenmiş ve kabul olunmuş bir serbestlik içinde ve özgürlük temeline dayalı olduğu için her birinin kalbi ve aklı alabildiğine hürriyet havası içindeydi.”¹³ diye yazmıştı.

1890'lara gelindiğinde Jön Türkler'e ilham verecek bu çıkışında Paşa; “Halkın haklarını tanzim eden o (din) değildir.” derken; Şinasi'nin kendisine kadar devam eden Divan geleneğine öykündüğü halde, şiirlerini topladığı kitaba “Şinasi Divanı” demek yerine, Batı şiir sanatına özenerek “Müntehabât-ı Eş'ar” yani “Seçme Şiirler” adıyla yayımladığı eserinde, Allah'a övgü bölümü Münacâ't'a yer verdiği halde, geleneğe göre arkasından gelmesi gereken peygambere övgü bölümünün olduğu Na'at bölümünü atlamış olması arasında şüphesiz ki paralel bir dünya görüşü söz konusudur.

Osmanlı Devleti'nde batılılaşma gereğini somut delillerle ortaya koyma çabası güden basın bu konudaki işlevselliği Auguste Comté pozitivizmiyle birleştiğinde yeni aydın tipi en iyi ifadesini Namık Kemal'den önce Şinasi'de bulmuştur. Şinasi daha Paris'teyken Avrupa'da ortaya çıkan gençlik başkaldırısının aktörlerinden/*jeune*'lerinden biri olan Giampietri ile tanışmıştı. Nitekim; 1852 Anayasası'nı sıkı bir basın kontrolü altında ve polis sayesinde işlemez duruma getiren yönetimi yüzünden Mazzini-Garibaldi yanlısı cumhuriyetçilerin ve *jeune*'lerin Fransa'dan çekilenleri arasında İstanbul'a yerleşenlerden biridir. İstanbul'da Napolyon'u tutan ve Âli Paşa tarafından beslenen *La Turquie* gazetesine karşı *Presse d'Orient* adlı bir gazete çıkarmaktaydı. Şinasi ise şiirlerini bu gazetenin matbaasında

13 “Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e Mektubu”, *İktisat İşletme ve Finans-Dergisi*, çev. Sarol Teber, XI, sayı: 127, 1996, s. 14-29.

bastırmıştı. Yeni Osmanlıların hücreler halinde örgütlenme modelini devşirdiği İtalyan Carbonari Örgütü kitaplarını da bu ve buna benzer temalarla temin etmeleri olasıdır. Böyle olmakla birlikte Yeni Osmanlı düşünü üzerinde Mazzini-Garibaldi çizgisindeki liberal, ulusçu devrimci çetenin etkisi olmuştur.¹⁴ Onlar daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nu devlet geleneklerini mevcut çağa ve yaklaşımlara uydurarak, sezgiledikleri küresel normlara bizatihi hürriyet kavramının üzerinden geçen salt yönetsel araç ve metotların, neticelendirilmese bile en azından tartışılması konusuna çalışmışlardı. Sonraki nesilde ön plana geçecek Türkçülük kavramının nüvelerine rastlansa da, “dini perspektifi” koruma pahasına bir arada yaşamaya devam edebilmenin bütünlükçü ve herkesi memnun edecek özgür bir ortamın sağlanmasıyla mümkün olabileceğini vurgulamışlardı. Yeni Osmanlıların yönetici kadrosunun aynı zamanda birer gazeteci ve aralıklarla devlet kademelerinde görev alabilen kimseler olmaları hasebiyle bakışları, “halkı görmeye çalışan bir statükocu”dan kuvvet alıyordu. Avrupa’da burjuvazinin tartıştığı ve zihinlere düşürdüğü devrimsel gerçeklerin ortasında yeni bir tanımlama da Marx ve Engels ile kuzeyden, Rusya çiftliklerinden yükselmişti. Demokratik hakların ve genel seçim yasalarının dünya gündemine yerleştiği yüzyılda, Osmanlı Devleti’nin her yönden siyasi ve diplomatik baskıya maruz kalışı Yeni Osmanlılar’ı olduğu gibi, farklı hiziplerdeki düşünce biçimlerini de motive ediyordu.

Yeni Osmanlılar bazen öyle nitelendirilse bile asla modern anlamda siyasal bir parti olmadı. Birleştikleri tek nokta Âli ve Fuat Paşa’ların imparatorlukta sürdürdükleri sert politikalara karşı durmaktı. Aralarındaki başka ve hatta daha güçlü bir bağ ise, Avrupa’nın imparatorluğun işlerine karışmasına ya da Girit isyanı ile Belgrad’ın boşaltılmasının gözler önüne serdiği imparatorluğun kuvvetindeki azalmaya duydukları öfkeydi.¹⁵ Ziya Paşa, *Zafername* isimli hicviyesinde, Lübnan’ın özerkliğine, Türk garnizonunun Belgrad’dan çekilmesine, Girit asilerine ve Karadağlılar’a verilen tavizlere saldırıyordu. Ona göre taviz vermek zayıflıktı:¹⁶

14 Berkes, a.g.e., s.276-277.

15 Davison, a.g.e., s.200-201.

16 Davison, a.g.e., s. 232.

Bozdu ahlakını hep Millet-i Osmaniye
Kalmadı kimsede hiç gayret-i Osmaniye
Gitti eski şeref ü şevket-i Osmaniye
Girdi bir halete kim Devlet-i Osmaniye
Hissolunmaz gibidir şaibe-i izmihlâl

Namık Kemal ise; Ziya Paşa'nın taviz vererek, haysiyetini ve şerefini yitirdiğini söylediği Osmanlı ruhunun asıl kaynağı olan şer'i yapıdan çıkıldığı için bu durumların yaşandığını belirtiyor, son dönemlerdeki geri çekilmenin ve başarısızlığın sorumlusu olarak birinci derecede padişahı sorumlu tutuyordu. Ziya ve Namık Kemal tarafından 1868'den beri yayınlanmakta olan Hürriyet gazetesi, bu hissiyatla yazılan yazılarla Âli ve Fuad Paşaları açıkça eleştirmekten geri durmadı.

Cemiyet; 1871'de, yani Abdülaziz'in kişisel ve keyfi yönetimine geçtiği yıl dağıldıysa da, 1876'ya kadar sürdürdüğü mücadelelere ivmeyi kazandırmıştı. Böylece muhalefet daha da yaygınlaştı ve sertleşti. Sonunda Genç Osmanlılar aradıkları önderi, başarılı valilik hizmetlerinde bulunduktan sonra Şûra-yı Devlet Başkanlığı'na getirilen Midhat Paşa'nın kişiliğinde buldular.¹⁷

17 Tanör, a.g.e., s.123-124.

İKİ MEŞRUTİYET ARASINDA

Yeni Osmanlılar, Fuad Paşa (1869'da) ve Âli Paşa'nın (1871'de) ölümlerinin ardından demokratik reformların karşısındaki engellerin kalktığına dair şaşılacak derecede saf bir inanca kapılarak İstanbul'a geri döndüler. Tam aksine, kısa zamanda Âli Paşa'nın ölümünün birkaç yıl içinde imparatorlukta görülmemiş boyutlarda bir bunalıma yol açacak gelişmelerin başlangıcı olduğunu anlayacaklardı.¹⁸

Nitekim; I. Meşrutiyet'in kapısını açan önemli bir etken mali bunalımdı. Osmanlı Devleti 1854'ten başlayarak Avrupa'dan borç almaya başlamıştı. Borçlanma mali kurumların örgütleyip çıkardıkları tahvillerin borsalarda tasarruf sahiplerine satılması suretiyle oluyordu. Osmanlı Devleti'nin maliyesine güvensizlik arttıkça borçlanma daha ağır şartlarda yapılıyordu. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa devletin iflasını ilan etmek zorunda kaldı. (Tenzil-i Faiz Kararı, 6 Ekim 1875)¹⁹ 1872 Nisan'ında, İzmit demiryolu yapımında çalışan ve on bir aydır maaş alamayan işçilerin başlattığı grev dalgası; İstanbul Tersanesi'ndeki 500-600 işçinin Bâbüâlî'deki protestolarında kendini göstermişti. Tersane işçileri devletin mali iflasının açıklanmasından yalnızca dört ay önce altı aylık birikmiş maaşlarını talep ederek yeniden grev yapmışlardı. 1876 yılının ilk aylarında ise; Haydarpaşa İstasyonu ve Fişekhane'deki işçilerle birlikte üçüncü kez Tersane işçileri birikmiş ücretlerini talep ederek greve gitmişlerdi.²⁰ Oysa; saraydan yapılan harcamaların yekunu işçilerin maaşlarının toplamından fazlaydı.

18 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim, İstanbul 2012, s.113.

19 Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s. 39-40.

20 Donald Quataert-Erik Jan Zürcher, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'si'ne İşçiler* (1839-1950), İletişim, İstanbul 2011, s.30-31.

Modern bir ekonominin ve ulaşım araçlarıyla beraber modern bir devletin altyapısını hazırlamak üzere Avrupa'dan borç alan Osmanlı Devleti'nin resmi gelirlerinin 1/14'ü saraya ayrılıyor görünse de; gerçekte saray bu gelirin 1/7'sini kendine ayırıyordu.²¹ Kırsal kesimde kıtlığın sertleştiği yıl bir sultan öldüğünde, ardından Galata bankerlerinden alınmış 16.000 altın liralık yüklü bir borç bırakmıştı.²²

Devletin ekonomik *recession* / *gerilemeye* gidişinde ihracat-ithalat arasındaki pergelin açılmasından ziyade dış dünyanın dayattığı, rekabet şartlarına iç imalat düzeneğinin ayak uydurmakta karşılaştığı güçlükler ve sarayın umarsızca yaptığı harcamalar kadar acımasızlıkla devam ettirilen kapitülasyonlar da etkiliydi. 19. yy'ın özellikle ikinci yarısından itibaren, Osmanlı ülkesinde faaliyete geçen bazı yabancı şirketler ve özellikle de sigorta şirketleri halka büyük zarar veriyorlardı. Kapitülasyonları bahane eden yabancı şirketler hiçbir mali sorumluluk altına girmeden ve devlete vergi ödemeden Osmanlı ticari hayatına katılıyorlardı. Bu durum; yerli üreticilerin ve zanaatkarların vaziyetini daha da kötüleştirmişti. Öte yandan; kapitülasyonlar devlet olmanın en önemli göstergelerinden birisi olan kendine mahsus bir iktisadi siyaset belirlenmesinin önündeki en büyük engel olduğu gibi, reform süreci boyunca, yabancı devletler tarafından ülkenin içişlerine karışmak amacıyla bir müdahale amacı olarak kullanılmışlardı.²³

İmparatorluğun ekonomik, mali, siyasi durumu 1875 Bosna-Hersek ayaklanmasından kötü bir şekilde etkilenmişti. Toprak sahiplerinin sömürüsüne karşı bir köylü ayaklanması olarak başlayan olay kısa sürede dini ve milli motifler edinerek bir Hristiyan Slavlar ile onların Müslüman yöneticilerinin mücadelesine dönüşmüştü. Hareketin lider kadrosu Sırbistan'daki Slav kardeşleriyle birlik için çağrıda bulunmuştu, bu da onlara Balkanlar'daki etkisini arttırmak isteyen Rusya'daki panslavist hareketin

21 Akşin, a.g.e., s.40.

22 Feroz Ahmed, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 48.

23 Ali Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı*, İletişim, İstanbul 2005, s. 185-187.

desteğini getirdi.²⁴ Balkan krizi Avusturya-Macaristan ile Rusya'nın münasebetlerini esaslı bir şekilde bozacak olaylar dizisini başlatırken, diğer yandan Fransız-Alman münasebetleri de bir dizi gerginlikler ve krizler geçirdi.²⁵ Sınırdaki kömür yatakları için giriştikleri 1870 Savaşı'nda Fransa beklemediği şekilde Almanya'ya yenilmişti. Henüz siyasi birliğini tamamlamış Almanya'nın, Rusya ve Fransa ile sembolik olarak bir araya gelerek 1873 Mayıs'ında *Üç İmparator Ligi*'ni imzalamasının üzerinden sadece üç yıl geçmiş olduğu halde Selanik'te büyüyen olaylarda, Fransız konsolosuyla beraber Alman konsolosu da öldürülmüştü. Selanik cinayetleri Avrupa şansöyelerinde büyük bir öfke yaratmıştı.²⁶ Suçluların dış baskılarla yargılanıp öldürülmesi bu sefer Müslüman halkı galeyana getirdi.²⁷ Askerleri başka yerlerde bağlı bulunan Osmanlı Devleti'nin korumasız kalan topraklarında çıkan ayaklanmanın bastırılış biçimi, Batı basını tarafından abartılı ve haksız bir anlatımla kamuoyuna sunulmuş, Bulgar çetelerinin katlettiği Müslüman ahalinin izleri sürülmemişti. "Bulgaristan'da yaşanan dehşet verici olaylar" gerçekte Bulgarların giriştiği ayaklanmaya ve Müslüman halkın öldürülmesine karşı Müslümanların gösterdiği korkunç bir tepki idi. Bulgar ayaklanmacılar yerli Türk ahaliyi kıyımdan geçirmiş bulunduklarından, Osmanlılar'da pek güçlü bir öfke uyanmıştı.²⁸ Balkanlara geniş ölçüde yayılan isyan dalgası, Türk düşmanı Gladstone taraftarı birkaç kötü niyetli İngiliz gazetecisi aracılığıyla Avrupa'ya haksız bir biçimde servis edildikçe büyüyor ve Müslüman halkın katledildiği vak'a sayısı hergün artıyordu. Gladstone bazı dergi ve gazetelere yazdığı yazılarda Osmanlı yönetimi için: "Dünyanın en zalim ve muzır despotizmi" ifadesini kullanırken, Türk halkı için ise "İnsanlığın en insanlık dışı

24 Ahmed, aynı yer.

25 Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, s. 341-342.

26 Alan Palmer, *Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu* (Bir Çöküşün Tarihi), Kültür Yayınları, İstanbul 2002, s. 148.

27 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş, İstanbul 2008, s. 301.

28 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1998, s. 64-66; alıntı: Charles-Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, Seattle 1977, böl. 9.

türü” gibi ırkçılık noktasında nitelemelerde bulunabilmekteydi.²⁹ Oysa Balkanlar’daki durum; İngiliz basın organlarının Türklerin yanında durmaya çalışan D’israeli’nin siyasal çekişmede kaybeden taraf olması için yaptığı propagandadan çok farklı bir seyir gösteriyordu. Kavalâ’da yaşayan Avusturyalı bir kadın kardeşine şöyle yazmıştı:

“Sabahın saat beşinde, ata binmiş beş Bulgar milliyetçisi serserice şehre girdiler ve doğrudan doğruya bölge idarecisinin evine gidip onu tutuklayarak şehrin Bulgar idaresine girdiğini girdiğini ilan ettiler. ... Müslüman olmaktan başka hiçbir suçu olmayan birçok insan –ki bunların çoğu bölge eşrafındandı-, muhakeme edilmeden zalimce öldürüldüler. Birkaç saattir hapiste bulunan bu çaresizleri gece yarısı uyandırılıp cellatları olacak kişiler tarafından cırılçıplak soyulup, üçer kişilik gruplar halinde birbirine bağlanmış bir şekilde siyaset meydanına götürüldüler. Orada karın ve göğüsleri süngülerle delindikten sonra, kafaları –kuduz köpeklerle yapıldığı gibi- dipçikler paramparça edildi. ...Bulgar subayı iki askere dönüp; “... yarın bu saate kadar istediğinizi yapmak için serbestsiniz!” dedi. Bulgarlar kendilerine verilen bu sınırsız izinden yararlanarak yirmi dört saatte bin iki yüz Türk’ü öldürdüler.”³⁰

Âli Paşa’nın ardından sadrazamlığa getirilen Mahmud Nedim Paşa, yaşanan olaylara tepki vermek yerine konsolos ölümlerinden sorumlu tutulan kişiler hakkında, Avrupalı devletlerin istediği gibi idam cezalarıyla karşılık verdiği için, adı protesto eylemlerinde en çok geçen kişi olmuştu. 10 Mayıs 1876’da binlerce medrese öğrencisi İstanbul meydanlarını ve Galata rıhtımını doldurarak Nedim Paşa’nın ve Şeyhülislam Fehmi Efendi’nin azlini istedi. Sultan Abdülaziz, Nedim Paşa’yı azlederken, Hüseyin Avni Paşa’yı seraskerliğe getirmişti. Hatta; nefret ettiği Midhat Paşa’yı bile Divan üyeliğine atadı.³¹ Midhat Paşa’nın ekonomik fikirlerine ve atılımlarına muhalifliğiyle de bilinen Mahmud Nedim Paşa’nın azlini isteyen kalabalıkların güdümlenmesinde, meşrutiyet yanlısı Paşa’nın ve arkadaşları

29 Bülent Özdemir, *İngiliz İstihbarat Raporlarında Fişlenen Türkiye*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s. 2-3.

30 Bonyar Waylet-Ernst Jackh, *İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu*, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2004, s. 248-249.

31 Palmer, a.g.e, s. 149.

olan Yeni Osmanlılar'ın da katkısı olabileceği şüphesi ileride Padişah II. Abdülhamid tarafından diriltilecekti. Onun istibdat dönemine varmadan önce, Yeni Osmanlılar'ın muhlis karakterinden ötürü daha kolay kontrol altına alınabileceğini düşündükleri V. Murad, sarayı iki süvari birliğiyle kuşatılan Sultan Abdülaziz tahttan indirilirken hükümdarlığa çıkarıldı. Bizans'ın yıkılmasından bu yana kılıç kuşanmadan padişah olan tek kişi olan yeni padişahın son derece zayıf olan yapısı hükümdarlığı sürdürebilmesine imkan vermemişti. V. Murad'ın doksan üç gün kadar kısa süren padişahlığının ardından, meşrutiyet sözü vermiş olduğu halde, kısa zamanda meclisi feshetmesi ile başlayan saltanat hayatında kullandığı yönetim yöntemleriyle sonraki 33 yıla damga vuracak olan Padişah II. Abdülhamid, 31 Ağustos 1876'da tahta çıktı.

II. Abdülhamid taht için beklenmeyen bir aday olduğu halde idareyi anayasal bir doğrultuya getireceği teminatı verdiğiinden padişah olmuştu. 31 Ocak 1876'da Balkanlar'daki karışıklıktan kendi lehlerine yararlanmaya çalışan Batılı devletlerin ıslahat konusundaki taleplerini yinededikleri *Andrassy Notası* bu yöndeki beklentiyi pekiştirmişti. Bosna-Hersek ve Bulgaristan için istenen bağımsız yönetimin oluşmasına gerek bırakmamak için "vilayet umum meclisin sahip olacağı yetkilerin Meclis-i Umumiye'ye bırakılmasının padişaha önerilmesinin uygun olduğu"nun belirtilmesinin³² ardından, 30 Eylül 1876 tarihli bir padişah iradesi ile duruma cevap veren bir karar, Bakanlar Kurulu'na ve devlet ileri gelenlerine bildirilmişti. İlk anayasa taslağı hızlı bir biçimde hazırlandı. Midhat Paşa'nın *Kanun-ı Cedid*'i güçlü bir hükümdarlık makamı, ama bunun yanı sıra vekillerin meclise karşı sorumlu olmalarını öngörüyordu. Meşrutiyet hazırlıklarının Midhat Paşa'ya mal edilmesini istemeyen ve *Kanun-ı Cedid*'i de ülke koşullarına uygun görmeyen padişah ise, Said Paşa'ya Fransız anayasalarını çevirtti; nazırlardan da bunları notlamalarını istedi. Anayasayı hazırlamakla görevli komisyon da bu şekilde oluşturuldu. *Cemiyet-i Mahsusa* adındaki bu kurul ikisi asker, üçü Hristiyan 16 sivil bürokrat ve ulemadan 10 kişi olmak üzere toplam 28 üyeden meydana geliyordu. Komisyon; önceki taslaklardan ve bazı yabancı anayasalardan da yararlanarak asıl

32 Başbakanlık Arşivi, Kısım No:23, Evrak No:1838, Zarf No:11, Karton No:71.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rante.org>

anayasa tasarısını hazırladı. Sadrazamlığa getirilmiş olan Midhat Paşa'nın başkanlığındaki Heyet-i Vükelâdan da geçen metin Padişah tarafından kabul edildi.³³ İngiltere'nin düzenlenişinde önyak olduğu *Tersane Konferansı*'nın 23 Aralık 1876'da, İstanbul'daki ilk toplantısında delegeler, Osmanlı delegesinin Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmiş olduğunu açıklamasıyla şaşkınlığa uğradılar.³⁴ Hariciye Nazırı Saffet Paşa Konferans'a hitaben: "Efendiler, Haliç'in öte tarafında atılan şu toplar halkın meşru isteklerine göre Padişah tarafından Devlet-i Âliyye'de tatbik olunması gerekli görülen yeni idare usulünün ilanı olduğundan ve işbu meşrutiyet idaresi muhtelif Osmanlı kavimlerinin bütününe şahsi hürriyetlerini kefalet altına aldığından bu inkılap karşısında toplantımız zait kalır"³⁵ diyerek Konferans'ın toplanış amacının artık ortadan kalktığına işaret etmişti.

Bu anayasa 1831 Belçika Anayasası'nı esas alıyordu, ama bazı maddeleri ona daha müstebit bir nitelik vermekte ve sultana daha sonraları meşrutiyet yönetiminin aleyhine kullanacağı önemli birçok ayrıcalık getirmekteydi.³⁶ Midhat Paşa'nın hazırladığı anayasal metni kendine göre yeniden biçimlendiren padişah, Yeni Osmanlılar'ı hayal kırıklığına uğratmıştı. Yeni Osmanlıların amacı; Osmanlı İmparatorluğu'nda bir "Meclis-i Meşveret" in kurulmasını sağlayarak, siyasi iktidarın paylaşılmasını kurumlaştırmak, bir kuvvetler ayrımı sağlamaktı.³⁷ Oysa; Kanun-ı Esasi'de egemenliğin kime ait olduğuna ilişkin açık hüküm bulunmadığı gibi padişahın devletin en aslî unsuru olarak özelliklerini koruduğu açıktı. İlk anayasa ile kağıda dökülen tarif çerçevesinde, daha önce teokrasiyle ve gelenekle beslenen hak ve yetkiyi şifahi olarak kullanan Osmanlı padişahlarının padişahlık makamına yerleşmiş "en büyük evladı"na, bundan böyle yazılı olarak da meşrutiyet kazandırılmış oluyordu. Ayrıca; padişaha polisçe şüphe edilen bir kişinin yargılanmaksızın yurt dışına sürülmesine emir verme

33 Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII., s. 218-222; Tanör, a.g.e., s. 133.

34 Zürcher, a.g.e., s. 117.

35 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 294.

36 Zürcher, aynı yer; Palmer, a.g.e., s. 153.

37 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 33.

hakkı tanıyan 113. madde, hakların temini için hazırlanmış yasallığın padişah uygun gördüğünde ve yine kendi eliyle, hakları tanımlayan hukukun doğasına aykırı olarak kullanılabilmesinin önünü açıyordu. Namık Kemal bu maddenin bütün Kanun-ı Esasi'yi değil, Tanzimat reformlarını bile yıkmaya yeterli olduğunu, özgürlüklerin tam güvence altına alınacağını beklenildiği bir zamanda Tanzimat'ın sağladığı özgürlüklerin bile bu madde yüzünden tehlikeye gireceğini söylüyordu. Bu maddenin reddine uğraşan bir diğer kişi olarak Midhat Paşa “son dakikada Kanun-ı Esasi'nin altına bir bomba konduğunu” anlamıştı.³⁸ Diğer yandan; padişaha *Heyet-i Mebusan*'ı fesih yetkisi tanıyan 7. madde de büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştı. Bu maddeye göre padişah “*ledelik tiza*” gerekli gördüğü zaman meclisi kapatabilecekti. Üstelik benzer ifadeye 35. maddede de yer verilmişti. Söz konusu maddede; hükûmet ile meclis arasında ortaya çıkabilecek bir uyuşmazlığı çözmek için bir fesih müessesesi öngörülmüştü. Bu maddeye göre, Heyet-i Vükelâ ile Heyet-i Mebusan arasında bir konuda “ihtilaf” çıkarsa ve Heyet-i Vükelâ bu konuda “ısrar” ederse; Heyet-i Mebusan da bunu iki defa ard arda reddederse Padişah, Heyet-i Vükelâ'yı “tebdil (değiştirme)” veya Heyet-i Mebusan'ı “fesih” edebilirdi. Fesih yolunu seçerse belirli bir sürede Heyet-i Mebusan seçimleri yenilenmeliydi. Bunların yanı sıra; meclislerin çalışma takvimini (toplantıya çağırılması, tatile girmesi, vaktinden evvel açma, içtima müddetini uzatma ve kısaltma) (m.42, 43, 44) belirleme yetkisi de padişaha aitti.³⁹ Hükümdarın yetkelerinin hukuki olarak tanımlanarak genişletildiği bu anayasada, onu hazırlayanların; dış etkilerin önüne geçmesini umdukları bir dizi vaat bulunuyordu. Yine de karşı taraf, top atışlarıyla duyurulan anayasanın getirilerinde samimiyete inanmadığı gibi, ona ilavelerde bulunmak isteğini dile getirmişti. Başlangıçta hissiyatını açıkça belli etmeyen yeni padişah, aradan geçen birkaç aylık zaman zarfında dirayetli tutumunu ortaya koymaktan çekinmediğini gösterdi. Önce; panslavizme karşı protestolardan güç alarak yabancı delegelerin bütün isteklerini reddetti, ardından nefret ettiği Mithad Paşa'yı korkulan 113. maddeye dayanarak görevinden azledip sürgüne gönderdi.

38 Berkes, a.g.e, s. 331.

39 Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi, Bursa 2000, s. 19-23.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rante.org>

Konferansın uğradığı başarısızlık, Bâbîâlî'nin ve kamuoyunun Ruslar'a karşı takındığı olumsuz tutum, yaklaşmakta olan savaşın haberini veriyordu. Nitekim; Mart 1877'de ulemanın, yabancı diplomatların ve devlet erkânının önünde *Meclis-i Mebusan*'ın açılmasından bir ay sonra, bağımsızlık vaad ettiği Romanya topraklarına geçen Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. (24 Nisan 1877) Fransa, İngiltere, İtalya, Almanya ve Avusturya tarafsızlığını bildirirken, Romanya, Sırbistan ve Karadağ, Rus ordusu saflarında yerlerini almışlardı. Muharebeler, Tuna ve Doğu Anadolu olmak üzere iki cephede ve Osmanlı Donanması'nın üstünlüğüne rağmen bir "kara harbi" şeklinde devam etti. Ruslar, doğuda Erzurum'a, batıda ise Çatalca'ya kadar ilerlemişlerdi. Bâbîâlî, durumun vahameti üzerine mütareke teklifinde bulunmuş ve 31 Ocak 1878'de *Edirne Mükâmelesi*, 3 Mart 1878'de *Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması* imzalanmıştı. Ayastefanos Antlaşması ile Balkanlar'da bozulan siyasi dengenin, 1856 *Paris Antlaşması*'nı ve 1871 *Londra MukaveleNamesi*'ni imzalayan devletlerin müzakereleriyle yeniden tesis edilebilmesi için 13 Haziran 1878'de Berlin Kongresi toplandı.⁴⁰ İngiltere adına Sir Edward Grey, daha önce yapılmış anlaşmalarda olduğu gibi tüm imza koyucuların akid yapan tarafların onayı olmadan anlaşmanın şartlarının değiştirilmesine kalkışılmasının mümkün olamayacağını hatırlattıktan sonra İngiltere'nin sempatisini göstermek üzere bir filosofun Ege Denizi'ne gönderilmesine karar verildi.⁴¹ Yapılan antlaşmada Türkiye topraklarının önemli bir kısmını yitirdi. Karadağ topraklarını iki katına çıkarırken Sırbistan ve Romanya gibi bağımsızlığını kazanmıştı. Özerk bir Bulgaristan ortaya çıkarılmış, Avusturya Bosna-Hersek'i, İngiltere ise Kıbrıs'ı işgal etmişti.⁴² Bulgaristan bu karardan hoşnut olmamıştı. Berlin'den önce yapılan Ayastefanos Antlaşması'na göre Ege Denizi'nde de kıyısı olan büyük bir Bulgaristan'ın kurulması öngörülmüştü. Bundan dolayı, o dönemden sonra, Büyük Bulgaristan hedefine ulaşabilmek için sürekli bir mücadele içine girdi. Öncelikle; Doğu Rumeli vilayetini ilhak

40 Derya Derin Paşaoğlu, "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-1878) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskân", *History Studies*, Vol.5/2, March 2013, s. 349.

41 G. P. Gooch, *History Of Modern Europe*, 1878-1919, Henry Holt, New York 1923, s. 415.

42 Zürcher, a.g.e., s. 119.

etme girişimlerine başladı. Bu konuda Rusya da destekçi idi.⁴³ Savaş cephe- hede bitse de, psikolojik olarak sürdürülüyordu. Nitekim; Bulgar çeteleri aralıksız taciz saldırılarında bulunarak Ayastefanos'ta hak olarak verilen, ancak Berlin'de aitliği yinelenmeyen topraklarının gasp edildiğini savu- nuyorlardı. Filibe'deki hükûmet konağından Osmanlı valisini çıkarmala- rı ile başlayan olaylar sonunda, Osmanlı Devleti kendine ait olanı koru- mada yetersiz kalarak Rodop hariç bütün Doğu Rumeli'yi Bulgaristan'a bırakmayı taahhüt ettiği yeni bir anlaşmaya imza koydu. Bulgaristan'ın aksi halde silahla karşılık vereceği tehdidi, anlamsız bir biçimde onların isteğine riayet edilmesiyle son bulmuştu. Uzayıp giden sonuçlarıyla be- raber, savaşta öldürülen sivil Müslüman kitlesi, asker sayısı ve kaybedilen topraklarıyla 1877-1878 Savaşı tam bir felakete dönüşmüştü. Bu başarı- sızlık meclisteki sesleri yükseltmişti. Sultan; dışarıdan düşmanlarla kuşa- tılmışken, içeride de birbirinden farklı yorumlarla çoksesliliğin bir devlet olarak konuşmak gerektiğinde tehlike yaratabileceğini düşünmüş ya da yükselen sesleri, askeri olarak yönetilen bir meclisin veya meclis gücü- nün arttırılmasına ilişkin bir ilk adım olarak görmüş olabilirdi. Sebebi her ne idi ise; Sultan Abdülhamid, istediği gibi çalışmadığına karar verdiği meclisi kolayca feshetti. Anayasanın Sultan'a verdiği olağanüstü yetkilere dayanarak meclisi kapattığında, Yeni Osmanlılar olarak bilinen reformist kanat protesto etse de, halkın bütününden herhangi bir tepki gelmemiş- ti. Çünkü anayasa onların anayasası değildi. Böylece Abdülhamid, ulusal bir felaketi kullanarak otoritesini başarılı bir biçimde genişletti. Yeniden bütün kontrolün padişahın üzerinde toplandığı Osmanlı'nın geleneksel ve ideal görülen hükûmet rolünü ilerletmişti.⁴⁴ Gerçekte; Meclis-i Umumî, Kanun-ı Esasînin 43. maddesine uygun olarak 14 Şubat 1878'de "tatil"e girmişti. Burada bir fesih yok; bir "tatil" vardır. Ancak II. Abdülhamid ta- tile giren meclisi kasım başında toplantıya çağırması gerekirken bir daha toplantıya çağırmamıştı.⁴⁵

43 Vahdettin Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, Yeditepe, İstanbul 2007, s. 31.

44 McCarthy, *The Ottoman Turks: An Introductory to 1923*, Longman, London 1997, s.305-306.

45 Gözler, aynı yer.

İlk meşrutiyet denemesinin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Yeni Osmanlılar da 1877'den sonra Abdülhamid tarafından meclise yaptığı gibi dağıtılmışlardı. Onlardan geriye;

“Değildir şîr-i der-zencîre töhmet ‘acz-i akdâmı / Felekde baht utansın bî-nasib erbâb-ı himmetden” yani “Zincire vuruldu mu arslana ayaklarının güçsüzlüğü töhmet değildir. (Bu) dünyada nasipsiz himmet sahiplerinden talih utansın.” dedikten sonra, “Ne gam pür-âte-i hevl olsa da gavgâ-yı hürriyet. Kaçar mı merd olan bir can için meydân-ı gayretten.” diye soran ve temel düşünce olarak, “fani olanı değil, ebedi olanı” değerli⁴⁶ gören Midilli sürgünü Namık Kemal’in *Hürriyet Kasidesi* ve diğer reformist Osmanlılar’ın fikir dünyasına bıraktıkları eserler kaldı. Bu eserler ve onları ortaya çıkaran eylemler, sonraki meşrutiyet denemesinde başarı sağlayacak *Jön Türk* hareketinin üstünde yükseleceği kaideler olacaktı.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonunda imzalanan Berlin Antlaşması’nın akisleri Avrupalı emperyalist devletlerin yeni hamleleriyle devam ediyordu. Önce; Müslüman halkına rağmen Viyana’nın tayin edeceği Hristiyan memurlarca yönetilmesine karar verilen Bosna-Hersek’in hakiyetinin tamamen Avusturya’ya bırakıldığı, Osmanlı tarafınca 21 Nisan 1879’da resmen kabul edildi. Karadağ savaş öncesi topraklarını iki katına çıkarırken, Sırbistan Niş’i ve Ayastefanos ile Bulgaristan’a verilen bazı yerleri içine almıştı. Dahası; Sultan Abdülhamid Teselya sınırı konusunda Yunanlılarla görüşmeler yapılmasına izin vermek zorunda kaldı. Sonunda; Sultan’ın askerlerinin Teselya’dan kuzeydeki Pinius Nehri’ne ve Güney Epirüs’teki Arta bölgesine kadar çekildiği ⁴⁷ 1881 yılında, 1574’ten beri Osmanlı Devleti’nin bir parçası olan Tunus Fransızlar’ca işgal edildi. Osmanlı Devleti, Paris, Londra, Viyana, Roma ve Petersburg’taki elçiliklerine gönderdiği telgraflarla, Fransa’nın Tunus’u işgalini ve sarayı basılan Tunus Beyi ve Fransa temsilcisi arasında yapılan *Kassar Said/Bardo* anlaşmasını tanımadığını bildirmişti. ⁴⁸ Öte yandan; bir sonraki yıl Mısır’ı işgale

46 Adem Çalışkan, “Namık Kemal’in Hürriyet Kâsidesi ve Tahlili”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII, sayı: 31, s. 97-98, 100.

47 Palmer, a.g.e., s. 167.

48 Armaoğlu, a.g.e., s. 357.

hazırlanan İngiltere'ye ve halihazırda işgalci Fransa gibi alacaklı Avrupa ülkelerine ödenmesi gereken borçların tahsilatı için Avrupalı bankerlerin Osmanlı ekonomisi üzerindeki denetimini kolaylaştıracak "Muharrem Kararnamesi" ile kuruluşu ilan edilen Düyun-u Umumiye Osmanlı ekonomi hayatına girmişti. İflasın ardından Türkiye'ye kredi veren devletler, ülke ekonomisinin gelirlerini yeniden organize etmeyi başarmışlar ve ekonomiye girdi sağlayan ana gelir kaynaklarından bazılarını bu kararname altında Düyun-u Umumiye aracılığıyla bağlamışlardı.⁴⁹ Bu antlaşma ile dış borçların miktarları indiriliyor, ödeme koşulları yeniden düzenleniyordu. Ancak buna karşılık Osmanlı Devleti, imparatorluk içinde yabancı alacaklıların temsilcisi gibi çalışacak ve devletin vergi gelirlerinin bir bölümünü yabancı alacaklılar adına toplayarak Avrupa'ya aktaracak yeni bir örgütün kurulmasını kabul etmişti. Böylece; 1876 yılında Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını ödeyemez duruma gelmesi, Avrupa mali sermayesine borç ödemelerini güvence altına alacak yeni bir yöntem izleme olanağı vermiş oldu.⁵⁰ Hükûmetin, daha önce Osmanlı Bankası mümessilleri ve Galata bankerlerinden kurulu bir heyetle anlaşarak dış borçlarına karşı senede 1.350.000 lira ödemek üzere "rûsum-ı sitte" denilen müskirat, balık, tuz, ipek, tütün ve damga gelirlerini, mültezim vaziyetine geçen bu örgüte bırakmıştı. Dış borçlar meselesini kesin bir sonuca bağlamak için Kıbrıs ve Doğu Rumeli vergileri de karşılık gösterildi.⁵¹

Ekonomideki yeni programlamanın ardından, ülkenin dahili ve kalıtsal diğer sorunlarının da tek tek ele alındığı, kimi zaman uygulama sahasında Avrupa ülkelerini aratmayan bir yenilikler dönemini de beraberinde getirmişti. Adı *istibdad* rejimiyle özdeşleştirilerek, katı bir yönetimin sembolü haline getirilen ve basına uyguladığı şiddetli sansür politikasıyla muhalefetin kati surette susturulduğu otuz üç yıllık sessizliğin yaratıcısı Sultan Abdülhamid, özellikle Müslüman tebaasını çeşitli açılardan memnun edecek bir politika gütmüştü. Modernleştirme siyasetini Tanzimat-

49 Marian Kent, *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Frank Cass, London 1996, s. 2.

50 Pamuk, a.g.e, s. 232.

51 Danişmend, a.g.e., s.321-322.

çıların aksine büyük devletlerin vesayeti dışında ve tamamen kendi milli ve dini değerlerine uygun bir şekilde yürütmeye gayret etti.⁵² Din ilk defa bu devirde Osmanlı toplumuna yön veren ideolojik bir temel halini getirilmişti.⁵³

Abdülhamid döneminde eğitim alanında büyük ilerlemeler kaydedildi. 1867'den 1895'e değin, rüşdiye ve buralarda okuyan öğrencilerin sayısı dört kat artmıştı.⁵⁴ Örneğin; Abdülhamid dönemine kadar ülkedeki kız rüşdiye sayısı 9 ve bunların tamamı İstanbul'da iken; padişahın 33 yıllık iktidarında 69'u taşrada olmak üzere bu sayı 85'e çıkmıştı.⁵⁵ 1881'de ilk kez bir mezuniyet töreninde bir kadın söylev verdi ve 1883'te de kadınların okul yönetimi işlerine tayinlerinin önü açıldı.⁵⁶ Tanzimat döneminde medreselerin modernleştirilmesi yönünde hiçbir gelişme olmazken, öğrencilerin modern okullara doğru ilgi göstermesi de aynı döneme rastlamaktaydı. Abdülhamid'in en büyük zayıflığı, kendi geliştirdiği eğitim kurumlarından çıkmış yeni bürokrat ve subay kuşaklarına yani Osmanlı aydın zümresine sadakat aşılayamamış olmasıydı. Mülkiye ve Harbiye gibi okullarda eğitim gören yeni kuşaklar; hem liberal, hem de anayasal düşünceleri, hem de kitaplarını gizlice okuyup tartıştıkları Yeni Osmanlıların Osmanlı yurtseverliğinin etkisinde kalıyorlardı.⁵⁷ Oysa; Sultan Abdülhamid, siyasi ve ekonomik liberalleşmenin Osmanlı Devleti'ni eninde sonunda tasfiyeye götüreceğine inanıyordu. Somut olgular dünyasında yol alan liberalleşme kervanı, padişahın gözünde "anarşi"den başka bir şey değildi. Onun sözleriyle; "Liberalizm sözü her ne kadar 'serbesti' demekse de devlet idaresini ve saltanatını tehdit ve tahrip etmekte, hatta felaketine sebep olmakta" idi.⁵⁸

52 Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *DİA*, I, İstanbul, 1988, s. 216-224.

53 Karpat, a.g.e., s. 81.

54 Akşin, a.g.e., s. 46.

55 Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, MEB, İstanbul 1992, s. 35.

56 Berkes, a.g.e., s. 231.

57 Zürcher, a.g.e., s. 135.

58 Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Ötügen, İstanbul 2009, s. 372.

Böyle düşünmeyenlerce eyleme dökülen iki başarısız “padişah devirme girişimi”nin de etkisiz kınınışı, ülkede liberal fikirlerin yayılacağı bütün odakların daha dikkatli takip edilmesinden başka sonuç ortaya çıkaramamıştı. Abdülhamid’in yerine tahta çıkarılması düşünülen V. Murad’ın yeniden gündeme gelişi bile muhalefetin içinde bulunduğu çözümsüzlüğün en açık delili halini almıştı. Fikri altyapısı, Tanzimat dönemi itibarıyla kurumsallaşmış argümanları kullanma özgürlüğüyle içiçe geçen; toplumun diğer katmanlarının temsillerine göre nispeten daha elverişli addedilebilecek birtakım çevrelerin dahi Abdülhamid’in yönetim sahasında kendilerini ifade edecek bir zemin bulma imkanı kalmadı. Abdülhamid politikalarına sempatiyle bakabilmiş Ahmet Mithad Efendi’nin romanlaştırdığı *Jön Türk* tipi, kendini Abdülhamid’in elleriyle kurulmuş Askeri Tıbbiye’de okuyan yeni-reformcu öğrencilerin bünyesinde bularak istibdat rejiminde bir gedik açmaya yeltendi ve başarılı da oldu. Bu maksatla sessizce 21 Mayıs 1889’da bir araya gelen İbrahim Temo, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet, İshak Sukuti; Şûrâ-yı Ümmet gazetesinin “Hükûmet-i meşrûta ve ıslahat-ı umûmiye taraftarları” şeklinde isimlendirdiği ve Osmanlıların “Ahrâr-ı Osmaniye” dedikleri İttihad ve Terakki Cemiyeti’ni kurdu. Cemiyetin ilk adı ise *İttihad-i Osmani* idi.⁵⁹ İmparatorluğun hem içinde, hem de dışında Kanun-ı Esasi’yi yeniden yürürlüğe koydurmak maksadını güden birçok gizli cemiyet türemişti. Bunlardan en etkili ve örgütlü olanı Ahmed Rıza’nın verdiği isimle beraber “İttihad ve Terakki Cemiyeti” olacaktı. Böyle girişimlerde bulunan herkese Batılı demokratik fikirlerden etkilenmiş olmaları sebebiyle *Jön Türkler* deniyordu. Jön Türk terimi esasen Fransa’daki devrim hareketlerinden türetilmiş ve yenilikçi-liberal akımların lokomotif durumuna yükselen orta sınıf/burjuvazi gençliğine hitaben kullanılır olmuştu. Aynı tarihlerde, Avrupa’nın birçok merkezinde de İttihad ve Terakki benzeri cemiyetler bulunmaktaydı.

Osmanlı Devleti’ne Tanzimat ile giren liberal ve meşrutiyetçi fikirlerle yetişmiş Jön Türkler; içte ve dışta bir dizi sorun yaşayan Osmanlı Dev-

59 Mehmet Maksudoğlu, *Osmanlı Tarihi (1289-1922)*, Elif, İstanbul 2007, s. 451; Taner Aslan, “İttihad-i Osmani’den Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’ne”, *Bilgi*, sayı: 47, s. 80; Akşin, a.g.e., s. 47; Tanör, a.g.e., s.168.

leti'nin; eski, huzurlu günlerine ancak kısmen de olsa elde edilecek demokratik haklar ve temsillerle kavuşabileceğine inanıyorlardı. O nedenle programları; anayasalcılık, Osmanlıcılık ve hürriyet öngörüyordu. Ma-sonların kullandığı birçok usul ve kaideler de kabul edilmişti. Cemiyete kısa zamanda öğrenciler ve subaylar katılmış; cemiyet üyeleri hızla çoğalmıştı. Cemiyetin bazı üyeleri Sultan'ın zaptiyesi tarafından tutuklanmış, bazıları ise dışarıya, çoğunlukla da Paris'e, ayrıca Kahire ve Atina'ya kaçarak tutuklanmaktan kurtulabilmişti. Bunlar Paris'te risale ve dergilerde Sultan'ı kıyasıyla eleştiren mülteci Osmanlı meşrutiyetçilerinden küçük bir topluluk buldular. Bu topluluğun önde gelen şahsiyeti Osmanlı parlamen-tosunda bir milletvekilinin oğlu olan, Bursa eski Maarif Müdürü Ahmed Rıza'ydı.⁶⁰ Paris'te tanıştığı Auguste Comte'un öğrencisi Pierre Lafitte'in etkisinde kalan Ahmed Rıza kısa zamanda liderliğe yükseldi.⁶¹

Çeşitli memleketlere dağılmış bütün Jön Türk gruplarını bir merkez etrafında birleştirmek ve ortak bir hareket yolu çizmek amacıyla Paris'te 4 Şubat 1902'de gizli bir toplantı yapıldı. Kısmen şahsi çatışmalar yüzünden, ama asıl tasarlanan iç ihtilale ordu ve yabancı yardımının katılıp katılma-ması konusundaki görüş ayrılıklarından ötürü konferans ikiye bölündü. “Müdahalecilerin” yani ihtilale ordu ve dış yardımın katılması görüşünü savunanların başında Prens Sabahaddin vardı. Bunlar ana teşkilattan ayrı-larak *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*'ni kurdular. Ahmed Rıza Bey'in başında bulunduğu ve aykırı görüşü savunan grup ise cemiyet-in adını Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti şeklinde değiştirdi.⁶² Hizip-çilik, Osmanlı Devleti'ndeki *Genç Türk* sempatizanları arasında değil, ha-reketin liderleri arasındaydı. Tekamül eden hizipler, *Genç Türk* hareketine sempati duyanların beklentileriyle tezatlık oluşturuyordu. Kendini gurur-lu bir biçimde “çoğunluk” olarak sunan grup, hareketi kontrol etmelerini sağlayan ivedi bir etkide bulundu. Fakat; onların gerçekçi olmayan prog-ramlarını tesis etmek üzere yürüttükleri kampanya ve bunun girişimcileri, birkaç yıl için hareketteki aktif otoritelerini kaybetmelerine neden olan

60 Zürcher, a.g.e., s. 136.

61 Maksudoğlu, aynı yer.

62 Karpat, a.g.e., s. 109.

ve çok büyük bir başarısızlık ile sonuçlanan hükûmet darbesini ortaya çıkarmıştı. Tersine olarak; “azınlık” bu yıllarda hareketin genişlemesi için zemin hazırlamaya çalışıyordu ve bu sürecin sonunda tamamen kontrolü kazandı. Dolayısıyla; Osmanlı’nın Fransa Sefiri Münir Bey’in sınıflandırmasını kullanarak kongreden üç farklı grubun çıktığını ileri sürmek akla yatkındır: sözde çoğunluk, Ahmed Rıza’nın takipçileri ve sözde aktivistler arasındaki ittifak, son olarak da eski örgütün geriye kalanları. Son grubun önemi, ilk ilki grupla kıyaslanmayacak kadar küçüktür.⁶³ Nitekim; Münir Bey bu sınıflandırmayı örgütü yakından izlediği için yapabilmişti; kendisi de Yeni Osmanlıların kurmak üzere oldukları milis örgütüne kayıtlıydı. Abdülhamid bu örgütün varlığından 1892’de haberdar olmuştu ve bu tarihten sonra cemiyet üyeleri hafiyeler tarafından yakın takibe alınmıştı. Gizli Cemiyet özellikle Askeri Tıbbiye öğrencileri arasında yayıldığından Abdülhamid bu okul üzerinde daha sıkı bir denetim kurmak istemişti. Yargılanmaktan kurtulan kurucu İbrahim Temo Romanya’ya, Mülkiye Mektebi Tarih öğretmeni Murad Bey ise Mısır’a kaçmıştı.⁶⁴ Sultan Abdülhamid’in fikri anarşiye açtığı dava Mülkiye Mektebi’nin üstüne gitmesiyle bir başka mecraya oturdu. Bu kurumda iktisat okutan Mikael Paşa ile Ohannes Efendi de görevlerinden alınmışlardı. Dönem tanığının bu kim-seler hakkındaki ifadesi ise şöyleydi:

*“Dünyada hayatın ancak iktisat üzerine kurulmuş olduğunu, milletlerle memleketler kuvvetinin her şeyden ziyade mali teşkilat ve sa’ydan çıkacağını Mülkiye mezunlarına hep bu hocalar telkin etmişti.”*⁶⁵

Padişahın mülkiyeyi dikkatle izlemesine neden olanlar, sadece okulda yürütülen soruşturmalarla muhalefet suçu sabitlenen isimler değildi. Başlangıçta anayasa taraftarı gibi gözüküp, ilerleyen zamanlarda padişaha gösterdiği yakınlık nedeniyle, Jön Türkler’in tam olarak benimseyemediği

63 M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, New York 2001, s. 8.

64 Aslan, a.g.m., s. 83.

65 Mardin, a.g.e., s.51

Ali Kemal gibi biri de muhalif tanışıklıkları sebebiyle bu ilgiden payına düşeni almıştı. Üstelik eski padişahın maaş aldığı, Cemiyet tarafından keşfedildiğine dair notlar İngiliz gizli raporlarına dahi girmişti.⁶⁶

Jön Türk hareketinin 1890'larda canlandırılmasının ardında yatan başlıca itici güç; azınlık, özellikle de Ermeni milliyetçiliğinin yükselmesi olmuştu. Oysa; *Meşveret*'in ilk sayısında yayımlandığı gibi İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin programı tek tek vilayetler ya da bölgeler için değil, bir bütün olarak tüm imparatorluk için reform ilkesini vurguluyordu.⁶⁷ 1902 kongresinde imparatorluğun bütün milletleri temsil edilmişti. Ermeni örgütlerinin ve Sabahattin'in grubunun dahil olduğu çoğunluk, şiddeti ve imparatorluğa yabancı müdahalesini Abdülhamid'i ortadan kaldırma yolunda kabul edilebilir bulduğunu belirtti. Ahmed Rıza ise imparatorluğun bağımsızlığı için endişe ettiğinden her iki vasıtayı da kabul etmedi.⁶⁸ Cemiyetin bütün üyelerince paylaşılan, somutlaştırılmış ve devletin bekasını sürdürme dışında herhangi bir hedefe kilitlenmeyen; ana fikrin, özellikle dış destek bularak ayrılıkçı faaliyetlerde bulunan Müslüman veya Türk olmayan imparatorluk unsurlarını birarada tutmayı sağlayacak *Osmanlılık* olduğunu söylemek, cemiyetin ilk oturumları için mümkündü. Geçirilen birkaç on yıl içinde, Avrupa'da cereyan eden değişimlerin tetikleyicisi durumunda olan düşünsel altyapıda da aslında cemiyetin onları taklit etmesine mahal vermeyecek şekilde farklı akımlar söz konusuydu. Eylem esnasında aynılanan ya da ortaklaşan kişi ya da gruplar, tek tek ele alındıklarında, aynı davaya dahil görünüyor olmalarına rağmen birbirinden neredeyse bağımsız bir düşünce biçimine sahip olabiliyordu. Sağın, özellikle Fransız Devrimi'nde tanımlanmış oluşu, sol için İngiltere'nin 1830 ve 1848 devrimlerinin temel alınmasında bir engel değildi. Ne var ki; Avrupalı devrimcilerin özellikle "hukuk ile sınırlandırılmış sulta yetkisi" etrafında fikirlerini çoğaltması Osmanlı'da da herkesi bir araya getiren ana fikir çatısını oluşturmuştu ve Jön Türk hareketinin doğrudan sağ ya da

66 Özdemir, a.g.e., s. 27.

67 Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 48.

68 Zürcher, a.g.e., s. 139.

sol akımların içinden geçtiğini söylemek imkansızdı. *Genç Osmanlılar* diye de tarif edilen reformist gençlerin üzerinde önemle durdukları kendilerini tarif edecek bir fraksiyon adından ziyade, bir tema vardı: vatanseverlik. Avrupalı güçlerin imparatorluğa müdahalelerine öfke duymuşlar, Osmanlı'nın geleneksel sistemini ve ekonomisini değiştirecek acil önlemle geliştirmeyi önemsemişlerdi. Dikkate değer bir başka çıkışları ise; imparatorluğun Hristiyan azınlıklarının lehine olarak ana ve kurucu unsur olan Türklerin gözardı edilişi hakkında olmuştur. *Genç/Yeni Osmanlılar*'a benzemez şekilde *Genç/Jön Türkler*, Türk milliyetçiliğinin çeşitli seviyelerde savunuculuğunu üstlenmişlerdi. Oysa; Yeni Osmanlı anayasalcıları çeşitli etnik grupları içine dahil eden bir Osmanlı ulusu yaratmayı ummuşlardı.⁶⁹ Bunun en açık eleştirisini Türkçülük akımı ve kuramının moderatörü konumuna yükselen Ziya Gökalp yapmıştı:

“Türkler önce sezgiye dayanan bir ihtiyata uyarak bir ülkü için var olanı tehlikeye düşürmekten çekinmişlerdi. Bunun için Türk fikir adamları “*Türklük yok, Osmanlılık var.*” diyorlardı. “*Çağdaşlaşma*” akımına uyanlar Tanzimat fikirlerini yadıkları sırada, çeşitli unsurlardan ve mezheplerden meydana gelmiş yaşayan bir milletten istenilen bir millet yapmak mümkün olduğuna inanmışlar, bu düşünce ile tarihi bir manası olan eski “*Osmanlı*” tabirine milli renklerden bütünüyle soyulmuş olan yeni bir mana yapıştırmışlardı. Çok acıklı deneyimler bize şunu gösterdi; “Osmanlı” tabirindeki yeni manayı Tanzimatçı Türklerden başka kabul eden yoktu. Bu yeni mananın getirdiği sonuçlar yalnız faydasız olmakta kalmıyor, devlet ile unsurlar ve özellikle Türkler hakkında gayet zararlı sonuçları doğuruyordu. Dünyanın doğusu da, batısı da bize açık bir şekilde şunu gösteriyor; bu yüzyıl “*milliyet*” yüzyılıdır.”⁷⁰

Oysa; Habsburg İmparatorluğu'nun “resmi milliyetçiliği”nin Almanlaştırmaktan ya da Rusya'nınkinin Ruslaştırmaktan geçtiği dönemlerde, Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik bağlara yaptığı vurgu güçlü değildi. Dolaısıyla; Osmanlıca gibi Türk etnik kimliğinin elementlerini birleştiren ve İslam ile karışmış Osmanlı “resmi milliyetçiliği” bariz bir şekilde impara-

69 McCarthy, a.g.e., s. 315-316.

70 Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Alter, Ankara 2012, s. 6.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rante.org>

torlukta yaşayan çeşitli etnik gruplar arasında eşitliği vurgulayan, bir çeşit vatandaşlık şeklinde addedilmişti. Balkanlardaki Hristiyan Prensliklerin kaybedilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti dini olarak daha homojen hale gelmişti. Dine yapılan kuvvetli vurguya, Osmanlı Devleti vatandaşlığının resmi-kurumsal ölçüsünün dini bir bağlaşıklığın, bir dayanışmanın içine yayılmış olmasına rağmen, 1889'da yalnızca Fransız vatandaşlığıyla bağlarını kesen Cezayirli Müslümanlar Osmanlı İmparatorluğu'na iltica edebiliyorlardı.⁷¹ Ne var ki; Fransız Devrimi sonrası Avrupa'yı saran milliyetçilik Araplara da sıçramıştı ve böyle bir karar alan Osmanlı Devleti'nin ve her şeyi kontrol altında tutmayı iyi bilen Sultan Abdülhamid'in 1880 tarihli *Arap Milletinin Beyannamesi*'ni duymaması imkansızdı. Bu beyanname ile hem Müslüman Araplara, hem de gayrimüslim Araplara hitap ederek Türklere karşı birleşip ayaklanmaları isteniyordu. Beynamede; Türklerin Sırp ve Karadağ muharebelerine kadar Karadağ, Sırp, Boğdan ahalisinden vergi adı altında haraç aldıklarını, ancak bunların şimdi istiklallerini kazandıkları için Osmanlı Devleti tarafından sömürülmelerine imkan kalmadığını, Türklerin şimdi de gözlerini Arapların üzerine dikmiş bulunduğunu ifade ederek Arap milletinin bu zulme artık ne kadar dayanacakları sorulmaktaydı. Bir taraftan Türklerin Rusya'ya yenilgisine duyulan sevinç ifadeleri yer alırken, diğer taraftan da Müslüman Arapları tahrik etmek için; "Türkler sizin kanınızla sulanmış bölgeleri Ruslara sattılar." ifadeleri kullanılmaktaydı.⁷² Buna rağmen; Araplar İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin düzenlediği 1902'deki büyük kongrenin ardından 1907'de düzenlenen sonraki büyük toplantıya da katılmışlardı. Ancak belli bir çıkar etrafında birleşememişlerdi. Araplarla Jön Türkler arasında kurulmaya çalışılan diyalogun en önemli aktörlerinden biri olarak görülebilecek eski Meclis-i Mebusan mebuslarından Halil Ganem'in dahi etkisi nefret içeren bu türden bir milliyetçiliğin Arap topraklarında filizlenmesini engelleyememişti. Ganem'in, etkinliği kısa süreli de olsa, iki kurucusundan biri olduğu *Türk-Suriye Komitesi*; Suriyeli Araplar başta olmak üzere,

71 Timothy Baycroft- Mark Hewitson-Ed., *What Is a Nation? Europe 1789-1914*, Oxford University Press, New York 2006, s.130-132.

72 Zekeriya Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, İrfan, İstanbul 1992, s. 28-29.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rante.org>

bütün Araplar ile aynı anda Türkleri de bir ıslahat gerekliliği konusunda uyarmaya çalışmıştı. Komite yöneticileri, İngiliz basın mensuplarına yaptıkları açıklamada: “1876 Kanun-ı Esasi’sinin tekrar yürürlüğe konması neticesinde yalnız Suriye ahalisine değil, bütün Osmanlı İmparatorluğu sakinlerine ırk ve inanç ayrımı yapılmaksızın güvenli ve ağırbaşlı bir hürriyet bahşedilmesi zorunluluğu”ndan söz ediyordu.⁷³ Bu sebeptendir ki 1902 Kongresi’nde İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin sözcülüğünü bizzat Halil Ganem üstlenmişti. Onun gibi birçok Arap’ın cemiyetin saflarına katılması nedeniyle onları kendine kazanmak isteyen Padişah Abdülhamid’in Jön Türkler ile bağlantı kurmak üzere Avrupa’ya gönderdiği iki özel elçiden biri Lübnanlı Hristiyan bir Arap’tı. Halil Ganem’in 1904’teki vefatından sonra hareketin lider kadrolarında hiçbir Arap tebaaya yer verilmemiş olsa da, İttihad ve Terakki’nin gücü Kahire şubesinde tanıştığı ve arasına katmayı başardığı Prens Mehmed Ali ve ileride Osmanlı sadrazamı olacak olan Said Halim ile gözle görülür şekilde artmıştı. Benzer biçimde, *Osmanlı İstişare Cemiyeti* adıyla Kahire’de kurulan cemiyet de Cenevre’deki liderlik kademesinden koparak gelen Abdullah Cevdet’in katılımıyla etkinliğini arttırmıştı. Her ne kadar; 1908 Meşrutiyet Devrimi’nden sonra en katı şekilde İttihad ve Terakki’yi eleştirenler de yine Onlar olacaksa da Osmanlı İstişare Cemiyeti’nin Arap topraklarındaki başlıca basın organlarında adeta cemiyetin propagandasını yapmasıyla Sultan’a karşı muhalefetin hatları daha kolay sertleşti. Özellikle Suriye İttihad ve Terakki’nin başlıca merkezi haline gelmişti. 1895’te yıkıcı faaliyetlerinden ötürü Suriye’ye gönderilen Şerafeddin Mağmumi, Şam’daki Beşinci Ordu subaylarının ve diğer hükûmetin görevlilerinin yardımlarıyla bir İttihad ve Terakki şubeleri ağı kurmuştu.⁷⁴ Mağmumi, aradığı çalışma arkadaşını da çok geçmeden buldu: padişaha açık bir şekilde meşrutiyetten başka yol olmadığını söyleyecek kadar ileri gittiği gazetesi *Mizan*’ıyla Jeun Murat Bey. 1896 Ocak’ından itibaren *Mizancı Murad* olarak anılmaya başlanan eski Mülkiye hocası Kahire’deki cemiyet hayatına kısa zamanda yeni bir itki sağlamıştı. Murat Bey’in esas maksadı halifelik çatısı altında, İslam

73 Mardin, a.g.e (1895-1908), s. 44-45.

74 Kayalı, a.g.e., s. 47-54.

dünyasını birleştiren meşrutî bir idare kurmaktı.⁷⁵ Tam da bu noktada cemiyetin Paris şube yöneticisi ve lideri durumundaki Ahmed Rıza'dan ayrılıyordu. "İngiliz" namı bir baba ve Avusturyalı bir anneden doğan Ahmed Rıza Bey'in Paris'te çıkardığı *Meşveret*'in savunusu, imparatorluğun içine düştüğü kötü dönemden çıkış yolunun İslam kelimesinden de geçtiğini ifade eden Murad Bey'in *Mizan*'daki tavrından farklıydı. Murad Bey'in bahsettiği halife, Ahmet Rıza'nın kaleminde "serbestçe seçilen bir diktatör" oluyordu. Bu sebeple olmalıdır ki; 1897'de *Mizan* Osmanlı İttihad ve Terakki Komitesi'nin Türkçe resmi organı olarak ilan edildi.⁷⁶ Hatıratında yanlış yakınlıklara ve iktidarsız vekillere kurban olduğunu yazdığı⁷⁷ Abdülhamid'in isteği üzerine İngilizlerce Kahire'den gönderilen Murad Bey ise o tarihte Paris'e geçmiş bulunuyordu. Avrupa'da gerek kişiliği, gerek ise Ahmet Rıza'nın savunduğu pozitivistlikten daha çekici gelen panislamist fikirleriyle Jön Türkler'den daha çok destek gördü.⁷⁸ Etkin İttihadçı Şerafeddin Mağmumi, onu Ahmed Rıza Bey'in yerine geçirmeye karar vermişti. Bir yazısında:

"Sultan Abdülhamid mülkümüzü malikane addettiği gibi Nazım'ın efendisi (Ahmed Rıza) zahir cemiyetimizi kendini sermaye-i ikbal sanmış olmalı. 'Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti' mel'abe-i sıbyan değildir. Biz bir sultanın, bir halifenin elinden zincirimizi kurtarmaya çalışıyoruz. Daha kurtarmadan öbür ucunu da Rıza Bey'in avucuna verecek değiliz."

Murat Bey başkanlığı Paris şubesinin yetkilerini yeniden belirtecek bir tüzük yazılması koşuluyla kabul ederken, önemli kişilerin katline kati surette karşı çıkarak, en azından bir görüşte ortaklık kurduğu Ahmet Rıza Bey ise Fransızca *Meşveret*'in yayımcısı olarak cemiyetle bağlarını koruyordu.⁷⁹

75 Aslan, a.g.m, s. 85.

76 Mardin, a.g.e., s. 192.

77 Abdullah İlgazi, "Mizancı Murad ve Jön Türkler", *History Studies*, s.113, V.1,/1, 2009, s. 113.

78 a.g.m., s.117

79 Mardin, a.g.e., s. 106-109.

Cemiyet örgütlenmesinde gidilen idari değişiklikler, büyük sorunların patlak vermesiyle gündemini kısa sürede “ülke adına mücadele yöntemlerini” tartışmaya bırakmıştı. Abdülhamid’in içeride uyguladığı basın sansürleri ya da Jön Türklerin peşine taktığı hafiyelerin araştırılması konuları Yunanistan’ın Girit’i ilhak etme girişimiyle önemini geçici bir süre için yitirmişti. 1830 yılında bağımsızlığını elde eden Yunanistan, o tarihten itibaren Osmanlı topraklarında yayılma arzularını hiç bırakmamıştı. Yunanistan Girit’i kendi topraklarına katabilmek için adada isyan çıkardı. Rumlar adadaki halkı katletmeye başlamışlardı. Yunanistan’ın adaya 10 bin kişilik bir ordu göndermesinin ardından Osmanlı Devleti Yunanistan’a 18 Nisan 1897’de savaş ilan etti.⁸⁰ Avrupalı güçler, küçük bir toprak parçası ve tazminat dışında herhangi bir şey kazanmaktan Osmanlı Devleti’ni alıkoymuştu.⁸¹ Sonuçta; uzun süre boşaltmaya yeltenmese de Teselya’yı yitirmiş, Girit’te, 1912’de adanın tamamen ilhakına varacak bir özerk yönetim kurmaya razı olmuştu.⁸² Cephede kazanılan fakat barış masasında yaralanan galibiyeti sağlayan Osmanlı ordusu, bu olumsuzluğa rağmen Padişah Abdülhamid’in itibar tazelemesine vesile oldu. Abdülhamid Jön Türkler ve İttihad ve Terakki ile arasında süregelen psikolojik savaşta kazanmış görünüyordu. Hareket durgunluk hali alınca Murad Bey derneğin merkezini Paris’ten Cenevre’ye taşıdı. Güç kazanan padişah, içerdeki ve dışardaki muhalefetin üstesinden gelmişti. Tanınmış bütün Jön Türkler başkentte toplandı ve düzmece bir duruşmadan sonra Trablusgarp’a sürgüne gönderildi; öte yandan sultanın temsilcileri de Murad Bey’i ve bazı önde gelen Jön Türkleri “sultana ıslahatlara yardımcı olmaları” için geri dönmeye ikna etmeyi başarmıştı.⁸³ Fakat; bu dönüş İttihatçılar tarafından iyi karşılanmamıştı. Cemiyetin en önemli şahsiyetlerinden olan İbrahim Temo, diğer arkadaşları gibi başkente dönen ve Şurâyı Devlet üyesi olmayı kabul eden Murad hakkında şöyle diyordu:

“... Kilükali teskin için son derece çalışıyorsam da kabil değil. Hattâ pek çokları Murad Bey’i tahkire kadar ilerliyorlar. Ben daima bunca asari

80 Engin, a.g.e., s. 35.

81 McCarthy, a.g.e., s. 208.

82 Ahmed, a.g.e., s. 54.

83 Zürcher, a.g.e., s. 138.

hasanesi sebat etmiş bir patriyotu itham etmekte acele etmem diyorum. Fakat eğer Murad Bey, sairlerin dediği gibi mesleki hamiyette sebatan vazgeçmişse, İstanbul'a gelmemeli idi, evlad ve ayalini alıp Kafkasya'ya gitmeliydi.”⁸⁴

Oysa; Murad Bey şu sözlerle eleştirilere karşılık veriyordu:

“Görünüşte padişaha tarih okutmak, hakikatte ise devlet işlerinin tamamında nüfuz kullanmak, lakin şu diğer nüfuzlu maiyet halkı gibi şahsi menfaatim için değil, önce milletin selameti, sonra da padişahın şan ve menfaati için icra edilmek üzere Saray-ı Hümayun'da güçlü olmayı tercih ettim.”⁸⁵

Padişahın cazip tekliflerini kabul ederek başkente değerli bürokratik görevler üstlenmeye gelen Jön Türkler, harekete gerçekten kendini adayanların kim olduklarına dair adeta bir samimiyet testini de başlatmış ol-
dular. Bu da; Sultan Abdülhamid ile geçmişteki mesafesini koruyanların örgütteki konumlarını güçlendirmişti. Onların tavrı Ahmed Rıza'yı haklı çıkarmış ve Ahmed Rıza bir kez daha sürgündeki hareketin tartışmasız önderi olmuştu.⁸⁶ Cemiyetin 1902'deki ilk büyük kongresinde Ahmed Rıza'nın etkinliğinin hayli fazlaca oluşu da bundan kaynaklanmıştı. Uzun süren tartışmalardan sonra, Ahmed Rıza'nın takipçileri ve çeşitli grupların liderleri ortak bir eylem planı altında birleşmede anlaşılmışlardı. Bu grupların azalarınca basılan Türkçe materyallerin nihayete erdirilmesine ve onun yerine Kahire'deki yeni merkezde basımına karar verildi. İki sebepten ötürü Paris yerine Kahire'yi seçiyorlardı: onlara karşı diplomatik kanalları kullanabileceği düşünülen Osmanlı'nın Paris elçisi Münir Bey'in varlığı ve Paris ya da Cenevre'nin tersine Kahire'de Türkçe gazete basmak için dizgici bulmanın kolaylığı.⁸⁷ Basım konusunda varılan ortak kararlar genel ilkelerdeki bölünmelere engel olamamıştı. Artık Mizancı Murad yoktu ama merkezîyetçilikten yana Mısır Prensi Sabahaddin'in taraftarları keskinlik yaratıyordu. Cemiyetin liderlik tartışmaları da grupların sorun-

84 İlga, a.g.m., s. 122.

85 İlga, a.g.m., s. 115.

86 Zürcher, aynı yer.

87 Hanioglu, a.g.e., s. 29.

ların çözümüne nasıl yaklaştıkları konusunda belirginleşmişti. Dış müdahaleleri kati surette reddedenlerle, yabancı devlet desteği almak isteyenler arasında çetin tartışmalar ve fikir ayrılıkları belirdi. Kongreye katılan Ermeni delegeler Avrupalı devletlerin müdahalesinin gerekli olacağını söylüyorlardı. Prens Sabahaddin her iki görüşü de benimsiyordu; ancak dış müdahalenin Fransa ve İngiltere gibi demokratik ülkeler tarafından yapılmasını şart koşmuştu. Bu kararlara Ahmed Rıza ve arkadaşları karşı çıktılar.⁸⁸ “Menfaati menfaatimize uygun” yani dost bir devlet tarafından eylemlerin desteklenmesi gerektiğini belirten Prens Sabahaddin’in taraftarları kongre sonunda “Müdahaleciler” grubunu oluştururken, azınlık durumunda kalan Ahmed Rıza ve arkadaşları ise “Ademi Müdahaleciler” olarak anıldılar. Müdahaleciler, Prens Sabahaddin Bey’in liderliğinde hemen Paris’te, Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkezîyet Cemiyeti’ni kurdular. Ahmet Rıza Bey liderliğindeki “Ademi Müdahaleciler” ise İttihad ve Terakki adını değiştirerek yine Paris’te Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’ni kurdular. Cemiyet, imparatorluğun çeşitli unsurları arasındabir “ittihad-ı samimi” vücuda getirmeyi amaç edinmişse de, tüzüğünde belirtildiği gibi, aynı zamanda milli ahlakı ve milli adetleri geliştirmek ve Osmanlı Devleti’nin siyasal bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumak da temel amaçlar arasında yer almaktaydı. Bu nitelikli amaçları ile cemiyet “milliyetçiliğe” ağırlık vermiş olmaktaydı.⁸⁹

Cemiyetteki hizipleşmenin nitel seyri dünyadaki büyük olaylara paralellik arz ederek gruplar arasında oransal farklara yol açmıştı. Başlangıçta çoğunluk durumunda olan Prens Sabahaddin grubu azınlık halini almış, Ahmed Rıza ise dönemin milliyetçi olaylarından da ilham alarak çoğunluğu kazanmıştı. Bu dönemde Avrupa ve Asya’da demokrasiye gidiş eğiliminin güçlenmesi, ülke içindeki özgürlük ve meşrutiyet mücadelesine de olumlu ortam hazırlıyordu. Özellikle Rus, Japon ve İran örnekleri Osmanlı meşrutiyetçileri üzerinde etkili oldu. Rusya gibi koyu bir mutlakiyetle yönetilen ülkede bile meşrutiyetin gerçekleşebilmesi önemli bir

88 Akşın, a.g.e., s. 50.

89 Armaoğlu, a.g.e., s. 598-599.

moral kaynağı oldu.⁹⁰ Rusya'nın Japonlarca ağır bir yenilgiye uğratılması bir ihtilale neden olmuş, Çar ihtilali bastırabilmek uğruna liberalleri, yani burjuvaziyi yanına almak zorunluluğunu duyduğu için meşrutiyet ilan etmek zorunda kalmıştı.⁹¹ Rusya mutlakiyetçiliğin tarihi bir savunucusu durumunda olduğundan, güçlü bir devlet olduğu halde yapmak zorunda kaldığı yönetsel değişiklikle meşrutiyeti kabul ederken başka ülkelere de örnek teşkil etmişti. *Duma*'nın toplandığı ilk yıl 1906'da İran'da da meşrutiyete geçilirken, Osmanlı İmparatorluğu için duyulan ümitler ve heyecan artmıştı. Rusya'yı mağlubiyete uğratan Japonya ise Jön Türkler açısından çok daha büyük bir önem taşıyor, her bakımdan mükemmel bir tablo çiziyordu. Asyalı bir ülke olarak Avrupalı büyük bir imparatorluğa karşı çıkmış, hatta O nu hem karada, hem denizde yenmişti. Bu zaferiyle Japonya, Avrupalı devletlerin eşdeğerinde bir ülke olduğunu göstermişti. Üstelik meşrutiyet rejimiyle yönetiliyordu. Jön Türkler'in argümanlarını güçlendiren birçok olumlu özelliği vardı. 1868 itibariyle Batı'nın Aydınlanma tekniklerini devşirmeye başlayan Japonya'nın sanayileşme ve kalkınmadaki atılımları son derece dikkat çekiciydi. Kısa zaman içinde gerçekleştirilen reformların başında eğitim alanında yapılanlar geliyordu. Milli eğitimle başlayan bir dizi hamle, ülkenin sosyo-kültürel altyapısını değiştirirken gelecek inşasında kullanılacak kurumsal kimlikleri de beraberinde getirmişti. Üstelik tüm bu değişimler geleneksel olanla modernitenin nazıkçe birleştirilmesiyle mümkün olabilmişti. Çağdaş fikirlerin dışardan alınan uzman yardımlarıyla çeşitlendirildiği Japonya'da rasyonalite zamanla laik yapılanmalarla en iyi ifadesini bularak tamamlandı. O dönem için Avrupalı güçlü devletlerin emsali olarak Asya'da açılan bir ufuk gibi algılanan Uzak Doğu'nun bu kendine has devleti, yaptığı köklü reformlar ile başlattığı yenilenme hareketlerinin akabinde Rusya gibi bir süpergücü mağlup edince, farkında olmadan *status quon*ın Şark lehine bozulabileceği ümidini doğurmuştu. Bu ümit Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri çevrelerini sardığında meşrutiyetin yeniden tesisi için başka aktörler de devreye girdi. Mustafa Kemal Şam'da örgütlenirken, Selanik gibi imparatorluğun

90 Tanör, a.g.e., s. 172.

91 Akşin, a.g.e., s. 51.

başka önemli şehirlerinde de gizli örgütler kuruldu. *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* adıyla organize olan grup, Selanik Posta Müdürlüğü'nde memur olan Mehmet Talat'ın ve orada görevli Üçüncü Ordu'dan Binbaşı Enver'in becerikli liderliği altında buluştu. Böylece Makedonya'nın etrafında dağınık halde bulunan küçük gruplar arasında koordinasyon sağlanmıştı. Buradaki grup Paris'teki Ahmet Rıza ve taraftarlarıyla iletişime geçti ve onların adını alarak kısa zamanda imparatorluğa muhalefetin merkezi halini aldı.⁹² Bu ittifak, cemiyetin ihtilalcilik boyutunu büsbütün kuvvetlendirdi ve bilhassa askeri kadro içindeki örgütlenmenin hız kazanmasına sebep oldu. Daha sonraki belgeler dahili merkez-i umumi üyelerinin Talat Bey, Hafız Hakkı Bey, İsmail Canbolat, Enver Bey ve Manyasızade Refik Bey olduğunu ortaya koymaktadır.⁹³

İmparatorluğun merkezi şehirlerinde meydana gelen örgütlenmeler ve cemiyetin Paris'teki temeli arasında kurulan ittifak ile hızla etki alanını genişleten muhalefetin üzerinde uzlaştığı hususların ana çerçevesi 1907 Kongresi ile yeniden çizildi. Burada biraraya gelen delegelerin farklı kanatları temsil ediyor olması, Abdülhamid'in tahttan indirilmeye zorlanması esasında birleşmeleri dışında, ayrılımlarına sebep olan önceki konularda yine aynı seyri göstermişti. Halkın eylemleriyle kitlesel olarak harekete iştirak etmesinin sağlanmasından, merkezîyetçiliğe karşı muhaliflerin silahlı propagandaya başvurup başvurmayacağına kadar bir dizi konu tartışıldı. Cemiyetin tasarladığı çıkış ise asıl ifadesini Makedonya etrafında bulmuştu.

1908 yazında, Rus Çarı II. Nikola ve İngiltere Kralı VII. Edward Reval'de biraraya gelmişti. Gizli tutulan bu görüşmenin asıl konusu Almanya ve Avusturya idi. Avusturya'nın Balkanlardaki faaliyetleri nedeniyle Makedonya sorunu da gündeme getirilmiş oldu. Toplantının sonunda Rus Çarı ve İngiltere Kralı Makedonya'ya uygulanacak reform projeleri konusunda "tam mutabakata" varmışlardı.⁹⁴ İlginç olan ise; *Vilayat-ı Selase* yani

92 Frank W. Thackeray - John E. Findling-Douglas A. Howard, *The History of Turkey*, Greenwood Press, Westport 2001, s. 74.

93 Hanioglu, "İttihad ve Terakki Cemiyeti", *DİA*, XXIII, 2001, s. 480.

94 Armaoglu, a.g.e., s. 601.

Manastır, Kosova ve Selanik'te yeni bir "hakimiyet-i siyasiye" operasyonu yapılmak istenmesiydi. Bu bunalımlı bölgelerin sükunete kavuşturulması için buraya bir yabancı vali atanması girişimi⁹⁵ söz konusuydu. Bu haber, İttihad ve Terakki üyeleri üzerinde endişe yaratmıştı. 1878 Berlin antlaşması ile doğrudan Bâbüâli'nin yönetimine bırakılan Makedonya Osmanlı yönetimine başkaldırının ve komşu ülkelerdeki ihtilafli gerilla faaliyetlerinin yeni merkezi halini almıştı. Makedonya sorununun doğması, çalkantılı bölgenin "terör, ateş ve kılıç" toprakları olarak ününü ilerletmişti. Hristiyan gruplarca harekete geçirilen öfke ve mezalim, iyi bilgilendirdiği ve anlam üreten yazarları aracılığıyla Makedonya sorununun Balkan problemi olarak damgalanmasına yol açmıştı.⁹⁶

Makedonya için kararların alındığı Reval toplantısı Osmanlı kolordusu içindeki İttihad ve Terakki üyelerini, hareket için beklenen zamanın geldiği anlamına bağlamıştı. Öncelikle; padişahın Makedonya'daki hafiyelerinden Selanik Merkez Komutanı Yarbey Nazım Bey'i ortadan kaldırmaya karar vererek bir suikast tertip ettiler. Suikast başarılı olmasa da Abdülhamid'in buna cevabı sert olmuştu. Selanik ve Manastır'daki yüksek rütbeli subaylardan 38'ini İstanbul'a getirerek yargılayıp, hapsedtirdi.⁹⁷ Binbaşı Enver ve Niyazi, bunun için Osmanlı'ya tebligatta bulunmayı reddetti, yerine; Osmanlı anayasasını restore etmeyi talep ederek silahlı güçleriyle dağlara çıktı.⁹⁸ Bundan sonra dalga dalga büyüyen isyan hareketi başkente Selanik, Manastır, Kosova'dan ve hemen arkasından da Rumeli'nin Serez, İştîp, Priştine gibi diğer yerlerinden telgraf yağmuru başlamıştı.

"Kanun-ı Esasî'yi ben tesis etmiştim. Mademki milletim bu kanunun yine mer'iyetini istiyor, ben dahi verdim."⁹⁹ diyerek 23 Temmuz 1908'de Sultan Abdülhamid 1876 Anayasası'nı yeniden tesis etmeyi kabul etti. Bunun üzerine İttihad ve Terakki Cemiyeti, bazı üyelerini; ikinci anayasa

95 Tunaya, a.g.e., s. 41.

96 Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York, 1997, s. 117.

97 Armaoğlu, aynı yer.

98 Thackeray-Findling-Howard, a.g.e., s. 74.

99 Armaoğlu, a.g.e., s. 602.

sürecin eski haline döndürebilmesi için İstanbul'a gönderdi.¹⁰⁰ 24 Temmuz günü gazetelerde seçimlerin emredildiğini bildiren bir duyuru çıktı. Böylece Osmanlı Devleti II. Meşrutiyet dönemine girmiş oldu.¹⁰¹

100 Thackeray-Finling-Howard, aynı yer.

101 Akşin, a.g.e., s. 53.

31 MART OLAYI VE CEMİYETTEN PARTİLEŞMEYE

Meşrutiyetin ilanından sonra yapılan ilk seçimlerde İttihad ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Ahrâr Fırkası'nın aldığı biri dışında kalan 287 sandalyeyi de kazanarak ezici bir üstünlük sağlamıştı. Ahmed Rıza cemiyetin sözcüsü seçildi. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin zaferi muhafazakarları tahrik etmişti. Geleneği korumak taraftarı gibi görünen Kamil Paşa'nın icraatını İttihadçılar adım adım izlemekteydi. Rumeli'den getirilen ve bazı çevreleri rahatsız eden Avcı Taburları'nın Yanya'ya gönderilmesi, ordu-donanma ve askeri mekteplerde huzursuzluk gösterileri ortamı daha da gerginleştirmişti. Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa Mısır Fevkalade Komutanlığı'na atanırken, Bahriye Nazırı Ahmet Hikmet Paşa'nın görevine son verilmişti. Bunlar bardağı taşıran son damlalar oldu.¹⁰²

İttihad ve Terakki'nin 1909 Eylül'ünde Selanik'te yaptığı kongreye Mustafa Kemal de katılmıştı. Mustafa Kemal kongrede yaptığı konuşmada yapılan hareketin bir "inkılap" değil, bir "ihtilal" olduğunu ve şimdilik Saray'ın nüfuzunun kırılmakla yetinildiğini, asıl inkılabın bundan sonra yapılması gerektiğini söyledikten sonra şu noktaların gerçekleştirilmesini teklif etti:

1. Cemiyetin bir siyasal parti haline getirilmesi.
2. Ordunun politikadan çekilmesi.
3. Cemiyetle masonluk arasında hiçbir bağlantının kalmaması.

102 Tunaya, a.g.e., s. 72.

4. Cemiyet içinde eşitliğin sağlanması.
5. Hükûmet işleriyle din işlerinin birbirinden ayrılması.¹⁰³

Mustafa Kemal'in önerilerinden partileşme dışında kalanların hemen hiçbiri uygulamaya dönüşmediği gibi, devrimleri esnasında Mustafa Kemal'in kişiliğine düşmanlığa vardırılacak bir İttihadçı tutumunun da köklerinin atılmasına sebep olmuştu. Anayasanın kabulüyle birlikte cemiyetin ana düsturu işletilmiş olunca, içinde çok sayıda Ermeni ve/veya Mason üye barındıran İttihad ve Terakki arasındaki görüş farklılıkları daha kanunların restorasyonu sırasında belirtmeye başladı. Öncesinde örgüt üyeleri için Abdülhamid'e karşı muhalefet en önemli yapıştırıcı iken, meşrutiyetin ilanından sonra üzerinde birleşilerek kuvvet doğuracak önemli bir amaç ortada kalmamıştı. İttihadçılar ülkenin refahının Avrupalı büyük devletler seviyesine nasıl çıkarılacağına dair birbirinden farklı fikirlere sahipti ve devletin içinde bulunduğu duruma meşrutiyetin arkasını dolduracak bir çözüm yolu sunmakta güçlük çekiyorlardı. Anayasa ile birlikte muhalefet için en önemli kurumsal argüman tesis edilmiş olsa da, yeniden gözden geçirilen 120. madde gibi yeni düzenlemeler karışıklığı gidermekten çok yeni tartışmalara mahal verecek şekilde farklı hiziplerce kullanılmaya başlandı. İlave edilen söz konusu madde, bütün Osmanlı vatandaşlarına, kimseye önceden haber vermeden teşkilatlanma ve toplantı hakkı veriyordu. Nitekim; yıllardır kendilerini baskı altında hisseden çeşitli gruplar, hemen harekete geçerek dernek ve cemiyetler kurmaya başlamıştı. Kurulan cemiyetler amaçları dışında siyaset yapıyordu. Özellikle Türk unsurunun dışında kalan Müslim ve gayri Müslim unsurlara mensup pek çok cemiyet kurulması İttihadçıları rahatsız etmişti. Farklı etnik gruplara mensup ve milliyetçi eğilimleri olan bu cemiyetlerin amacı İttihadçıların "Osmanlılık" fikrine ters düşüyordu.¹⁰⁴ Meşrutiyetin getirdiği özgürlüğü kullanma geleneği olmayan halk, içindeki kötü niyetli kişilerin basını da işlerine alet ederek gruplaşmaya neden olmalarıyla, Padişahın istibdat diye tarif edilen

103 Armaoğlu, a.g.e., s. 603-604.

104 Kurşun, "31 Mart Olayının Arkasındakiler", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Sultanbeyli Belediyesi, İstanbul 2014, s. 99-100.

rejimi döneminde görülmeyen bir karışıklık ortaya çıkmıştı. Buna karşın; İttihad ve Terakki'nin yarı resmi gazetesi olan Tanin özgürlük ve hak arasında gözetilmesi gerekli ilişkiyi şöyle özetlemişti: "Uygar memleketlerde insanların sahip olduğu özgürlük kayıtsız ve şartsız değildir. Özgürlüğün karşısında bir de hak vardır. Hiç kimse ben özgürüm diye diğerinin hakkına tecavüz edemez. Hükûmet ahâlinin hakkına taarruz edemeyeceği gibi, ahâlîde hükûmetin hakkına saygı göstermelidir. Herkes kendiliğinden hak ve adalet sağlamaya kalkarsa memleket alt üst olur. Fena bulur."¹⁰⁵ Ağustos sonunda, bir yanılı olarak etkisiz hale getirebilmek gayesiyle Prens Sabahaddin'in Paris merkezli Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet ekibi ile İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin birleştikleri açıklandı. İlk birkaç ay içinde sansür kaldırılmış, siyasi tutuklular salıverilmiş, padişahın meşrutî imtiyazları sınırlandırılmış ve seçimler ilan edilmişti.¹⁰⁶ Cemiyetin vakit kaybetmeden seçimlik bir oluşum haline gelmesi gerekiyordu. Ancak seçimlere giderken cemiyetin esasını teşkil eden ve halkı ikna edecek bir söyleme ihtiyaç vardı. Meşrutîyet, aslında siyasi hayata aktif bir biçimde katılma alışkanlığı olmayan bir millet için hürriyetten çok Abdülhamid'in baskıcı addedilen rejimine karşı kazanılmış bir zaferde ifadesini bulmuştu. Aynı zamanda; toprak kayıplarının ve halihazırda bu kayıpları arttıracak dışarıdaki koalisyonların farkına varmak için Rumeli'deki çalkantının akislerinin İstanbul'dan belirgin şekilde duyulması demekti. Yeni Osmanlılar'dan beri aynışma ihtimali olmayan çözüm fikirleri, İttihadçıların duruma el koymasına kadar üç ana akıma ayrıldı: İslamcılar, Garpcılar ve Türkçüler. Osmanlılık fikri ise İttihadçılar için herbiri merkeze pamuk ipliğiyle bağlı-aslında kopmuş- bu yapay birliği sürdürmek amacıyla hiç de gerçek ve içten olmayan resmi bir ideolojiydi.¹⁰⁷

İslamcılara göre halifelik vurgusuna önem veren Abdülhamid'in tahttaki sorumluluğunun daraltılmış olması arzu edilen bir sonuç değildi. Onlara göre imparatorluğun zayıflamasının sebebi padişahın bizatihi ey-

105 Necdet Aysal, "Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı: 37-38/Mayıs-Kasım, Ankara 2006, s. 17.

106 Kayalı, a.g.e., s. 60-61.

107 Tunaya, a.g.e., s. 375.

lemeleri değil, İslami esaslardan ayrılmış olmasıydı. Bilakis Padişah, uyguladığı panislamist politikayla halifelige bağlılığı canlandırmış ve özellikle imparatorluğun Arap nüfusunun milliyetçi hareketlere karşı sadakatini sağlamıştı. Diğer yandan; İslam dini fen ve ilerlemenin gereklerine uya-bilirdi. Bunun için Batı'dan yalnız teknik alınmalıydı. Müslümanlığın evrenselliliğine inanan insanlar olarak dar bir anlamda ulusal bir toplumu amaç edinen Türkçülüğe karşı da vaziyet alıyorlardı. İslamcılar 1909 yılında İttihad-ı Muhammedi Fırkası'nı kurarak zayıf bir birlik meydana getirdiler ve 13 Nisan 1909 ayaklanmasını kışkırttılar.¹⁰⁸ Ayaklanmanın görünen sebebi; sert muhalefetiyle tanınmış *Serbesti* gazetesinin yazarı Hasan Fehmi'nin iki tarafında da karakol bulunan Galata köprüsünde, bir türlü kim tarafından gerçekleştirildiği ortaya çıkarılamayan bir suikastle öldürülmesiydi. Muhalefet olaya çok büyük tepki gösterdi ve cinayeti İttihad ve Terakki'ye mal etmekte gecikmedi.¹⁰⁹ Çünkü Hasan Fehmi öldürülmeden önce gazetesinde İttihad ve Terakki yönetimini ağır bir biçimde eleştiren yazılar kaleme alıyordu. Olayın fazla üzerine gidilmemesi ve katillerin bulunamaması gizli tertipler konusunda şüpheler uyandırmış, halihazırda cemiyetin her şeyi kontrol etmek üzere almaya çalıştığı pozis-yondan rahatsızlık duyan kitleler için de ardı kesilmez bir tartışma silsilesi yaratmıştı. Öldürenin İttihatçılardan Abdülkadir olduğu, ölüm emrinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce verildiği ve hükûmetin de cemiyete bağımlı olması nedeniyle olayla ilgilenmediği gibi sözler, ortamı büsbütün gerginleştirmişti. 7 Nisan 1909'da İstanbul'da öğrencilerin de katılımlarıyla büyük gösteriler başlamış ve hükûmetten adalet istenmişti. Ayrıca bir hafta boyunca İstanbul gazeteleri arasında da çetin tartışmalar yaşanmıştı.¹¹⁰

Eleştiriler 30 yıl sonra yapılan seçimlerden büyük zaferle çıkan İttihad Terakki'nin aslında tam manasıyla hazırlığı olmadan kalkıştığı müdahaleciliğine karşı birleşmişti. İttihad ve Terakki'nin anayasanın ilanını gerçekleştirmesine, ilk seçimlerde elde ettiği başarısına rağmen umulan olmamış; Padişah'ın "despotizm" olarak tarif edilen yönetimini aratacak

108 Karpat, a.g.e, s. 117-117.

109 Akşin, a.g.e, s. 58.

110 Aysal, a.g.m., s. 24.

şekilde bir karmaşa ortamı doğmuştu. Bunun en önemli nedenlerinden biri de İttihad ve Terakki üyeleri arasındaki daha baştan beri kendini belli eden görüş ayrılıklarıydı. Nitekim; seçimlerde de tek rakibi eski İttihadçı Prens Sabahaddin'in kurduğu Ahrâr Fırkası'ydı. İttihad ve Terakki "Hürriyetin İlanı"¹¹¹ için yola çıkmışsa da, hürriyet düzenini sağlayacak bir hazırlığa henüz sahip değildi. Padişahın konumunu radikal biçimde tartışmaya açan kanatın aksine, Kanun-ı Esasi'nin ilanını reform açısından yeterli bulan diğerlerince benimsenmiyordu. Üstelik; devletin içerdeki meselelerinden daha çok dikkate almasını icap ettiren yeni gelişmeler yaşanmıştı. Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ilhak etmiş, Karadağ ve Sırbistan'da bir hareketlilik baş göstermiş, bunların yanı sıra daha 1897'de cephede değilse de masada kaybedilen Girit'in Yunanistan'a katılması gündeme gelmişti.

İhtilalden sonra tekrar İttihad ve Terakki adını kullanmaya başlayan cemiyet, Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplandığı tarihe kadar tedricen azalma temayülü göstermekle birlikte her türlü siyasi ve ictimai gelişmeye müdahale etmişti. Bu dönemde dahili merkez-i umumi üyeleri ve Dr.Nazım ve Paris'ten dönen Bahaeddin Şakir beylerden müteşekkil bir heyet tarafından yönetilen İttihad ve Terakki¹¹² istifa eden Said Paşa yerine Abdülhamid'in beklenmeyen kararıyla sadrazamlığa getirilen Kamil Paşa'nın bünyesinde kendisine karşı birleşen bütün muhalif kanadı dizginleyebilmek için, taşraya kadar yayılan sıkı bir örgüt ağı kurmakla meşgul oldu. Kamil Paşa ise; Hüseyin Hilmi Paşa (Dahiliye), İbrahim Hakkı Paşa (Marif), Ali Rıza Paşa (Adliye) gibi kişilikleri ilk kabinesine alırken, Nesli Cedit Kulübü, Fedekâran-ı Millet Cemiyeti, Ahrar fırkası, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, Ahali Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası, tümünün çığlaşmasından oluşan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihad-ı Muhammedi ve nihayet Halaskar Zabitan gibi bütün İttihad ve Terakki muhaliflerinin manevi lideri haline gelmişti. "*Siz ne oluyorsunuz? Bu meşrutiyeti Padişahımız Efendimiz lütfettiler.*"¹¹³, diyen Kamil Paşa muhalefetin önemli bir

111 Tarık Zafer Tunaya'nın dönemi anlatan aynı adlı eseri mevcuttur.

112 Hanioglu, a.g.m., s. 481.

113 Tunaya, a.g.e., s. 66-69.

kısımının da hislerine tercüman oluyordu. Ne var ki; yeni sadrazamın, meşrutiyetin padişahça bahşedildiğini ifade eden bu yaklaşımı, Cemiyete en sert muhalefeti gösteren Ahrar Partisi'yle olan fikri yakınlığıyla birlikte daha fazla göze çarpınca Hüseyin Hilmi Paşa, İttihad ve Terakki'nin hükümet için seçtiği yeni isim oldu (14 Şubat 1909).

Hüseyin Hilmi Paşa'nın doğrudan şahsına olmasa da, eski Sadrazam Kamil Paşa'nın görevinden alınmasına karşı muhalifbasın büyük bir kampanya başlatmıştı. Buna müteakip gazeteci Hasan Fehmi'nin öldürülüşünün ardından, İslamcıların "şeriatın kıvamının arttırılmasına" dair yaptıkları kitlesel gösteriler kısa zamanda dalga dalga yayıldı. Şeriat taraftarlarının taleplerini dile getirdikleri birkaç eylem daha 1908 yılının sonlarında ortaya çıkmıştı. 7 Ekim 1908'de Fatih Camii'nde Kör Ali ve İsmail Hakkı adlarında iki hocanın harekete geçerek, "Ey ümmet-i Muhammed, din elden gidiyor! Sokaklarda alenen oruç yiyorlar, kadınlar yüzleri açık geziyorlar." diyerek halkı galeyana getirmişlerdi.¹¹⁴ Bu konuşmanın yapıldığı zamana rastlayan Ramazan ayı sırasında, meyhane ve tiyatroların kapanması, fotoğraf çekiminin yasaklanması, kadınların hareket özgürlüğünün kısıtlanmasının talep edildiği daha birçok olay yaşanmıştı.¹¹⁵ İslamcılar, İttihad-i Muhammedi adında bir cemiyet kurup, bir süredir çıkardığı *Volkan* gazetesinde şeriatçı yayınlar yapan; hem cemiyete, hem de Abdülhamid'e eleştiriler yönelten¹¹⁶ aşırı dinci ve Kamil Paşa ile yakınlığının ard-yöresi açıkça tespit edilemeyen Derviş Vahdeti'yi resmi sözcüsü yapmak istemişti. Son derece tesirli yazılar kaleme alan Vahdeti'nin fakir olduğu halde bir gazete çıkarabilmesi anlaşılmazlığını korusa da, Kamil Paşa'nın azlinden sonra, eski Sadrazama yakınlığını gösterecek yazılar kaleme alması ilginçtir. İttihad ve Terakki'ye karşı katı eleştirilerini daha da etkili bir hale getirmek için din meselesini satırlarına yerleştirmiştir:

"Biz ki Muhammedi'yiz, Şer'-i Şerif dairesinde hareket etmek mecburiyetindeyiz. Bu selâhiyetimize de hiçbir şahs-ı mânevi karışmaz ve karışamaz. Bulduğumuz şu asr-ı medeniyette, hiçbir fert diğerinin esiri

114 Akşın, *Jön Türkler ve İttihad Terakki*, İmge, Ankara 1998, s. 130.

115 Zürcher, a.g.e., s. 149.

116 Kurşun., a.g.m., s. 101.

olamaz. İşte bu esareten millet-i muazzama-i İslamiyeyi, tahlise, yani bil-cümle Müslüman'ın tabi bulundukları devletler idaresinde, tabi bulundukları kavânin dairesinde hareket ederek terakkilerine çalışmaktadır.”¹¹⁷

Zamanla bu gazetenin ve gazetecinin etrafında toplanan aşırı dinciler protesto biçimini değiştirerek 12 Nisan 1909 gecesi silahlı eyleme kalkıştılar. Sultanahmet Meydanı'nda 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) günü toplanan beş-altı bin asker “şeriat isteriz!” sesleriyle Meclis-i Mebusan'ı kontrol altına almış, Ahmed Rıza Bey'e benzediği için Adliye Nazırı Nazım Paşa'yı ve Lazkiye Mebusu Arslan Bey'i de Cahit Bey sanarak öldürmüştü. İttihad ve Terakki'ye muhalefet eden çevreler başta Prens Sabahaddin olmak üzere bu hareketi desteklemişler, olayı İttihad ve Terakki'nin sonu olarak yorumlamışlardı.¹¹⁸ Saraya sundukları altı maddelik istek listesine karşılık sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa istifa etti ve yerine silik bir diplomat olan Tefvik Paşa getirildi. İttihadçılar yer altına kaymış ya da başkentten kaçmıştı.¹¹⁹

İttihad ve Terakki'ye karşı başlayan muhalif isyanlar, Selanik'ten; içinde Mustafa Kemal'in de olduğu Mahmud Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesiyle bastırıldı. Otuz yıl Prusya'da kalmış Mahmud Şevket Paşa hiçbir zaman İttihad ve Terakki saflarına katılmadığı halde kendisine Makedonya'daki Üçüncü Ordu Kumandanlığı gibi çok kritik bir görev verilmişti.¹²⁰ Üçüncü Ordu'nun bastırdığı isyana gizlice destek verdiği düşünülen Sultan Abdülhamid 27 Nisan 1909'da tahttan indirildi. Sonucu böyle olunca, bu olayların kim tarafından örgütlendiğine dair tarihi şüpheler geride kaldı. Kimilerine göre; Sultan Abdülhamid doğrudan ve gizlice; radikal, köktendinci muhalifleri cemiyete karşı maddi-manevi desteklemekten çekinmemişti. Karşıt düşüncedekiler için ise; İttihad ve Terakki'nin açıkça üstlenmekten çekineceği bir tertiple, aslında sevilen bir padişahı makamından etmeye yeltenemeyerek, onun yerine; gerçekte çizgisinden tam manasıyla çıkılmadığı halde şeriatin

117 Aysal, a.g.m., s. 26.

118 Tunaya, a.g.e., s. 492.

119 Zürcher, a.g.e., s. 149-150.

120 Palmer, a.g.e., s. 213.

uygulanmadığı propagandasını kullanarak Abdülhamid'i devirmeyi planladığı yönündeydi. Bunları reddetmeden, her ikisine de ihtimal bırakan bir başka görüş ise; 31 Mart Vak'ası olarak da anılan bu olayların tamamen bir halk hareketi olduğu, tek başına saltanata ya da anayasal değişikliğe karşı olmadığıydı. Tertipçileri kim olursa olsun günümüze değin etkileri süren bu olayın sonucunda, tahttan indirilen Padişah Abdülhamid'in yerine, selef padişahın dirayetini hiçbir surette tekrarlayamayacak Sultan V. Mehmet Reşad tahta oturdu. Saray, II. Abdülhamid'in hal'i sonrasında siyasette belirleyici rol oynayan bir kurum olmaktan çıkmış, Bâbiâli bürokrasisi önce dolaylı olarak, sonra doğrudan İttihad ve Terakki hakimiyeti altına girmişti.

Nisan 1909 itibariyle sindirilmiş görünen muhalefet çok geçmeden yeniden ortaya çıktı. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ve Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası bulunmaktaydı. Ahali Fırkası (1910) ve Hizb-i Cedid (1911) ise hemen arkadan geliyordu.¹²¹

Yaklaşan Trablusgarp Savaşı muhalefetin eline iktidara karşı kullanabileceği kozlar sunmuştu. Ondan önce; Yeni Pazar dışında Bosna-Hersek'in Avusturya'ya ait olduğu kabul edilmiş, Yunanistan tarafından işgal edilen Girit'e dair müzakereler sonuçsuz kaldığında; halifelik makamının işlerliğinden faydalanarak hem Avusturya'daki, hem de Bulgaristan'daki Müslüman okullarının ve camilerin yönetiminin Osmanlı tarafından atanacak kadı ve müftüler vasıtasıyla devam edeceğine dair bir anlaşmaya varılmıştı. Halifelik konumu kaybedilen topraklarda korunuyor olsa dahi, Osmanlı halkı üzerinde bu kayıpların tesiri büyük oldu. Özellikle Bosna-Hersek gibi Müslüman bir bölgenin elden çıkarılışı, devlet erkine güvenin tesisini güçleştiriyordu. Bu da; bazı kesimlerce 27 Nisan 1909'da Selanik'e sürülen Abdülhamid'e duyulan özlemi arttırmıştı. Buna rağmen; İttihadçılar, Sultan Reşad devrini III. Selim devriyle karşılaştırmayı benimsemişlerdi. Abdülhamid'e düşman bir meclisin bu fikre yatkın olması o günler için doğaldı. İkinci Meşrutiyet'in en uzun süre tahtta kalacak ürkük padişahı, bu yakıştırmayı hak ettiğini göstermek istercesine 27 Nisan 1909'daki cülûs merasiminde şu sözleri sarfetti:

121 Zürcher, a.g.e., s. 157.

“Asıl hürriyetin ilk padişahı olduğumdan dolayı iftihar duyuyorum. Benden sonra gelen ikinci olacaktır. ... Emel ve arzum devlet ve milletin refah ve saadetidir. Heyet-i Âyan, Mebusan ve Vükelâya teşekkür ederim.”¹²²

Sultan Reşad'ın sadrazamı yeniden atanan ve zayıflığıyla kendisine benzeyen Hüseyin Hilmi Paşa olmuştu. Kabinesinde bir tek İttihadçı paşa yoktu. İttihadçılar anayasayı değiştirerek kendi mebuslarını çeşitli bakanlıkların içine sokmaya çalıştıysa da başarılı olamamıştı. Maliyeci ve Selanik mebusu Mehmed Cavid Haziran 1909'da maliye nazırı oldu. İleride iktidardaki en kritik ve güçlü konumu elde edecek olan Talat Bey ise dahiliye nazırlığına getirildi. İktidara bu yollu hakim olmayı tedricen becerebilen İttihad ve Terakki Yeni Osmanlılar'dan o güne değin devam eden parçalı fikirlerle bütünlük sağlamaktan uzak olduğundan meclisteki ağırlığını tam manasıyla oluşturamadı. Cemiyetçilikten partileşmeye gidilmesi gerektiğinin en çok hissedildiği bu dönemde kendisini parti olarak anmaya başlamasıyla bu karışık halin düzene gireceğini ummuştu. Nitekim; cemiyetle İttihad ve Terakki Meclis-i Mebusan grubu birbirinden ayrılmıştı. Gerek cemiyet, gerek ise Meclis-i Mebusan grubu için ayrı dahili nizamnameler yapıldı. Cemiyet yeni cemiyetler kanunu çerçevesinde örgütlendi ve 1910 yılında Şurayı Devlet tarafından “menâfi-i umûmiyyeye hâdim” cemiyet olarak tescil edildi.¹²³ Cemiyetin adı konmaya çalışılan yeni yapısı, bölünmelerin arkasını kesmekten uzaktı. İttihadçıların kemik kadrosunun umduğu gibi olumlu bir yansıma da sağlanmadı. Aksine; bu değişikliğin hemen akabinde *Ahali Fırkası*'nı bina edenler bir bütünlük oluşturmanın imkansızlığını bir kez daha onlara göstererek ortaya koymuştu.

İttihadçılar bastırılmış olsa da kendilerine karşı her an sivriltililecek bir muhalefetin varlığını başından beri gözardı etmemişlerdi. Alt ve orta sınıftan mürekkep bir meclis halen somutlaştırılamamış, gerektiğin-

122 Tunaya, a.g.e, s. 196.

123 Hanioğlu, a.g.m., s. 482.

de yaptığı konuşmalarda Fransız kanunlarından örnekler sunan eğitimli mebuslarının diliyle Osmanlılık ruhunun geleneksel devamlılığına dair halkı ikna etmede başarılı olamamışlardı. “Tepeden inmiş” gibi görünen bu devrim ve reformlar, Müslüman halkın “şariat elden gidiyor” zannıyla, taşradaki 850 bin cemiyet üyesine rağmen genel bir uyuşmazlık ve çatışma halindeydi. Bunları iyi gözlemleyen İttihadçılar, bütünlük sağlanamamasına neden olan aktörlerin, karşıdevrime kalkışanlarca sahiplenileceğini de öngörmüşlerdi. Ayrıca cemiyet içinde iktidara ortaklık hususunda bir güçler savaşı da yaşanıyordu. Hiç hesapta yokken; karşıdevrim Mahmud Şevket Paşa tarafından bastırıldığından, Paşa’ya umulmaz bir güç hibe edilmişti. Mahmud Şevket Paşa 1., 2. ve 3. Ordular genel müfettişi olarak atandı ve bu onu harbiye nazırından ve kabineden bağımsız kılarak yeni rejimin adeta diktatörü yaptı.¹²⁴ Oysa; Paşa kendisinin bir diktatör olmadığı konusunda inat etmişti:

“Bana diktatör taslağı diyorlar. Ben, efendiler diktatörlük etmedim. Evet, bu memlekette hükümdar ve hükûmet mevcut olmadığı on, on beş gün içinde bu memleketin, bu hükûmetin mukadderatını elde bulundurdum. O vakit ben emrimle istediğimi kurşuna dizdirebilirdim. Bunu inkar etmezsiniz. Fakat; sizi temin ederim, o vakit dahi benim elime geçen kuvveti katiyen ve ebeden kötüye kullanmadım.”¹²⁵

Sadrazamlığı devralan Said Paşa’nın ani çıkışları altında tartışılan Mahmud Şevket Paşa’nın diktatör olup olmadığı konusu, Trablusgarp Savaşı nedeniyle acilen sağlanması gereken birlik ve beraberliğin nasıl olacağına ilişkin farklı görüşlerle meclis gündeminin ard planına atılmıştı.

124 Ahmed, a.g.e, s. 67-68.

125 Tunaya, a.g.e., s. 166.

SAVAŞLAR VE KAYIPLAR

Avrupalı büyük devletlerin başlatıp sürdürdüğü sömürgecilik savaşları, siyasi birliklerini yüzyılın son çeyreğinde ancak tamamlayabilmiş Almanya ve İtalya gibi devletlerin de rekabete girmesiyle başka bir boyuta taşınmış, kendi çıkarlarına uygun olarak bloklaşan emperyalist devletlerin dikkatinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezden uzaklaştıkça kontrolü güçleşen toprakları üzerine kaymasına neden olmuştu. Yeni sömürge atılımlarının doğrudan ortasında yer alan Balkan sorunlarına ilaveten yer altı kaynaklarıyla zengin Afrika toprakları da gündemi belirlemeye başlamıştı. Fas, Cezayir ve Tunus'taki Fransız varlığı, İngiltere'nin 1882'deki Mısır'ı işgaliyle dengelenmiş gibi görünse de, Almanya ve İtalya'nın da bu bölgede pay sahibi olmaya çalışmaları yeni bir çatışma ortamı yarattı. Avusturya'nın Balkanlar'daki aktif yayılmacı siyasetine karşılık müttefik görünen İtalya'nın eline somut bir şey koyamamış olması da devletlerarası dengeyi altüst etmişti. Öyle ki; Bosna-Hersek'i de elde ederek Adriyatik'e egemen olan Avusturya hakkında İtalyan'ın eski Başbakanı Fortis parlamentoda yaptığı bir konuşmada şöyle sesleniyordu:

“İtalya için çatışma ihtimali olan tek bir devlet vardır. Üzülerek söylüyorum ki o da müttefikimizdir.”¹²⁶

Öte yandan; İttihad ve Terakki'nin yanlış bir biçimde yönetimine göz yumduğu Arnavutlar'ın isyanından önce başlayan, tahminden çok uzun süren ve muhtemelen de yeni patlayan bu isyan sebebiyle aceleyle sona erdirilen bir ittifak, Bulgaristan'dan beklenen savaş tazminatının onaylanma sürecini beraberinde getirmişti. Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'ne ödediği yıllık vergi, oradaki Osmanlı emlakı ve Bulgaristan'a döşenmiş 310 kilo-

metrelik demiryolu bedeline karşılık istenen tutar, Berlin Antlaşması ile Rusya'ya olan borca karşılık tutulduğunda¹²⁷, Rusya ve Bulgaristan başta olmak üzere Balkan devletleri arasındaki ilişkiyi yeniden açık etmişti. İttihadçıların atadığı Kosova valisinin baskılarına karşı isyan eden Arnavutlar ise; İtalyanlar'ın gizli desteğiyle ayaklanarak, bir süredir Trablusgarp'ı Akdeniz'deki kritik bir üs olarak elde etmeyi çok isteyen yeni Başbakan Giolitti'ye gerekli hazırlığı yapmak üzere zaman kazandırmıştı.

Osmanlı Devleti tüm bunları, ayaklanmalara ya da savaş tehditlerine taviz vererek bastırıyor; konuyu kapatıyordu. İttihad ve Terakki'nin baskısına daha fazla dayanamayarak istifa eden Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine getirilen İbrahim Hakkı Paşa, yeni görevine başladıktan (12 Ocak 1910) sonra meclise sunduğu hükûmet programında İttihadçılar'dan memnun olmayanlara karşı "adl ü ihsan" politikası izleyeceğini söylemişti. Fakat; tamamen İttihadçıların istediği bir politika ile yön alan Sadrazam dediğini yapamadı. Yeni Sadrazam, Dahiliye Nazırı Talat ve Maliye Nazırı Cavid Beyler ile, Hariciye Nazırı Rifat Paşa'yı yerlerinde bırakmış, Hareket Ordusu'nun diktatör kumandanı Mahmud Şevket Paşa'yı da Harbiye nazırı olarak kabineye almıştı. Esasen kurduğu kabinenin bir İttihat ve Terakki hükûmeti olduğunu söylemekten çekinmiyordu. İttihadçılar'ın desteğiyle meclisten güvenoyu alan Hakkı Paşa kabinesi kısa zamanda bu cemiyetin güdümüne girmişti.¹²⁸

Cemiyete karşı yükselen muhalefetin, daimi surette daha fazla şiddetle bastırılması alışkanlığı, 31 Mart Olayları'na sebebiyet veren Hasan Fehmi'nin öldürülmesine benzer şekilde bir başka cinayet haberiyle kendini tekrarladığını duyuruyordu. Bu kez öldürülen bir başka muhalif gazeteci Ahmet Samim'di. Karşıdevrim eylemlerinin büyümesinden endişe eden İttihad ve Terakki bu kez önden davranarak uzlaşmacı bir tavır sergilemek istemişti. Öyle ki; Talat Paşa dahil, bazı İttihadçılar hükûmetten çekildi ve 23 Nisan'da nüfuzu gittikçe artan Miralay Sadık tarafından dile getirilen muhalefet taleplerinin kabul edildiği 10 maddelik yeni bir program ya-

127 Armaoğlu, a.g.e, s. 627.

128 Kurşun, "İbrahim Hakkı Paşa", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 311.

yınlandı.¹²⁹ İbrahim Hakkı Paşa'nın aldığı güvenoyunun arkasında da bu programın muhalefeti sakinleştirici tesiri bulunuyordu.

Ne var ki; muhalefetin sakin kalabilmesinin imkanı yoktu. Osmanlı Devleti'nin iç karışıklıklarından da haberdar olan İtalya hükûmeti, 23 Eylül 1911'de sert bir nota vererek, baştan beri sahibi olmayı arzu ettiği Trablusgarp'taki yerel yöneticilerin orada iş yapmak isteyen İtalyan tüccarlara karşı yakışsız davranışlarda bulunduğunu söylemek gibi geçersiz bir mazaret ileri sürerek Osmanlı Devleti'ni suçlamıştı. İlk notada “bağnaz ve cahil Trablusgarp halkını İtalyanlara karşı kıskırtmak” ifadeleri yer alırken, 28 Eylül 1911'de verdikleri ikinci notada; askeri ve politik niyetlerini daha açık bir dille ortaya koyarak, “Trablusgarp ve Bingazi'nin Cezayir ve Mısır'daki gelişimi yakalayamadıklarından, İtalya'nın buralara “insancıl bir görev olarak” uygarlık getirmek konusunda görevini yapacağı uyarısı bulunuyordu.¹³⁰

İtalya'nın tanıdığı 24 saatlik süre, sadrazamlığından önce Roma sefaretinde görev alan İbrahim Hakkı Paşa'nın önce şaşkınlığına, sonra da istifasına neden olmuştu. Nitekim; Paşa, İtalya'nın söz konusu bölge hakkındaki emellerini en iyi bilmesi gereken kişilerin başında yer almasına rağmen yetkilerini kullanarak güçlendirmesi gereken bölgeyi aksine zayıf düşürmüştü. Daha önceleri iyi tahkim edilen Trablusgarp ve Bingazi vilayetlerindeki mevcut askeri birlik Yemen'e gönderilmiş, buradaki askeri malzeme de İstanbul'a nakledilmişti. İtalyanlar'a karşı koymaya çalışan Trablusgarp valisi ve kumandanı İbrahim Paşa da görevinden alınmıştı. Yerine yenisi gönderilmediğinden bölgede doğal olarak bir otorite boşluğu ortaya çıkmıştı.¹³¹ Bütün bu gelişmelerin önünde, 22 yıllık itibarı tarumar olan, yine de düşündüğü gibi siyasi hayatı bitmeyen İbrahim Hakkı Paşa Divan-ı Âli'ye sevk edilmesi önerilmeden hemen önce istifa yazısını şöyle kaleme almıştı:

“İtalya matbuatının neşriyat-ı müheyyicesiyle başlayarak 6 gün mukaddem Trablusgarp'a nakliyat-ı askeriye icraiyesinden sarf-ı nazar olun-

129 Zürcher, a.g.e., s. 157-158.

130 Tunaya, a.g.e., s. 536.

131 Kurşun, “Hakkı Paşa”, s. 312.

ması talebini hâvi İtalya Maslahatgüzergahlığı'ndan alınan nota ile mahiyeti anlaşılmayan mesele hakkında hükûmet-i mezkûrenin dün gönderdiği ultimatoma Trablusgarp'ın yirmi dört saatte tahliyesini hâvi olması ve verilen cevapta şekli-i muvafık ile müzakere-i siyasiye icarısı teklif olmuşsa da, İtalya hükûmetince bu cevap makam-ı redde telakki olunarak Hükûmet-i Seniyye'ye ilan-ı harp edilmiş ve Preveze'de bir torğidonun topa tutulması suretiyle de fiilen ilan-ı muhasamat kılınmıştır. Şu ahval-i mühimme karşısında Hey'at-ı Vükelâ'nın mevkii pek ziyade ehemmiyet kesbetmiş ve bu sebeple hakkında emniyet-i umumiyenin insilâb-ı cereyanı husule geleceği tabii bulunmuş olmasına mebni bu pek mühim ve nazik bir zamanda devam-ı memuriyetimi muvafık-ı maslahat olamayacağı görüldüğünden bugüne kadar cereyan eden ahval ve muamelatın mes'uliyetin tamamen şahsıma ait olmak üzere kabine siyasetinden affımı talep ederim."

Emperyalist heveslerle "bir askeri yolculuk"¹³² diyerek yola çıkan İtalya'nın Trablusgarp'a asker çıkarmasıyla karışan iç siyaset; İtalya ile ilgili hiçbir mücbir öngörüye sahip olamayan, benzer şekilde 3 Temmuz 1910'da çıkardığı Kilise Kanunu ile Balkan milletleri arasındaki ihtilafı, ileride Osmanlı Devleti'ne karşı birleşmelerine yol açacak şekilde çözüme kavuşturan İbrahim Hakkı Paşa'nın yerine sekizinci kez Sadrazam olacak olan Said Paşa'nın geçmesiyle de durulmamıştı. Bütün muhalifler Hürriyet ve İtilaf fırkası çatısı altında toplanmış, kısa sürede çıkardıkları adayla İttihadçı adayı yenerek İstanbul'daki ara seçimi kazanmıştı. Bu gelişmeyle beraber daha da hırslanan İttihad ve Terakki'nin 1912 seçimlerine giderken yükselen muhalefetin gücüne karşı koyabilmek için seçtiği tek bir yol vardı: şiddet. Cemiyetin bütün tedbirleri hazırlayarak girdiği ve sonradan "*sopalı seçimler*" olarak hatırlanacak olan seçimlerle oluşturduğu yeni meclis grubunda çok az sayıda muhalif isme yer verilmişti. Seçim sonuçları alındığında toplam 275 mebusun sadece 6 tanesini diğer partilerin alabildiği ortaya çıkmıştı.¹³³ Aldığı güvenoyuna rağmen Said Paşa ve artık işin içinden çıkılamayacağını düşünen Mahmud Şevket Paşa arka arkaya istifa etti.

132 Tunaya, a.g.e, s. 537.

133 Kurşun, a.g.e., s. 68.

Öte yandan; Mustafa Kemal'in de içinde bulunduğu; Enver Bey, Kuşçubaşızade Eşref Bey ve arkadaşlarından oluşan küçük bir gönüllü ordusu sayesinde, bütün zorlamasına rağmen İtalya kıyından iç kesimlere ilerleyememişti. Ne var ki; Trablus'ta çarpışan subaylar grubu önce İtalyanlar'ın havadan cepheye attıkları gazetelerden, sonra da resmen Balkan tehlikesi karşısında hükûmetin barış görüşmelerine başladığını öğrenmişlerdi ve Balkan Savaşı'na katılmak üzere geri dönmüşlerdi. Savaş sonunda İtalya ile 17 Ekim 1912'de yapılan Uşi Antlaşması ile Nazır-ı Esbakı olan Şemsettin Bey'in beş yıl süre için Osmanlı menfaatlerini korumakla görevlendirildiği Bingazi ve Trablusgarp İtalyanlar'a bırakıldı.¹³⁴

Müslüman ahalisiyle birlikte Trablusgarp'ın kaybedilmesi Osmanlı toplumunda bir çeşit travma yaratırken, seçimleri kazansa da itibarını kaybetmiş cemiyet için durumun oldukça içinden çıkılmaz bir hale taşınmasına neden olmuştu. *Halaskârân? Zabitan* adındaki askeri bir grup hükûmetin çekilmesi, sorumsuz hiçbir kuvvetin hükûmet işlerine karışmaması, ordunun siyasetten uzaklaştırılması, adil ve dürüst yeni seçimlerin yapılması talepleriyle ortaya çıktı. Yeni hükûmeti kuran Plevne kahramanı Gazi Ahmed Muhtar Paşa kısmen tarafsız, kısmen de muhalefete yakın kişilerden oluşmuştu. Üç eski sadrazamı da içine aldığından "Büyük Kabine" diye anılan bu kabinede¹³⁵ Kamil Paşa Şura-yı Devlet Reisi, Hüseyin Hilmi Paşa Adliye, Avlonyalı Ferid Paşa ise Harbiye Nazırlığı'na getirilmiştir. Gazi Ahmed Paşa'nın ilk işi karşısında blok halinde duran İttihad ve Terakki çoğunluğundan kurtulmak olacaktı. Bunun için de Mebusan'ın feshi yoluna gitti. Paşa; hükûmetin içine düştüğü bunalımı dört noktada toplamıştı:

1. Seçimlerde memurların kanunsuz karışmaları.
2. Memuriyet atamalarında nizamla uyulmamış olması.
3. Asker ve sivil memurların siyasal partilere girmeleri.
4. Kanun-ı Esasi'ye ve kanunlara aykırı işlemler.

134 Tunaya, a.g.e., s. 540-541.

135 Tanör, a.g.e., s. 200-201.

Bunlar doğrudan doğruya İttihad ve Terakki'nin suçlanması ve mahkum edilmesi demektir.¹³⁶ Askerilerin siyasetten uzak durması gerektiğini keskin bir biçimde savunan Paşa'nın ansızın patlak veren Balkan Savaşları'nın yarattığı sarsıntıyla çekildiği sadrazamlık makamına Kazım Paşa geldi. 28 Ekim 1912'den 23 Ocak 1913'e kadar iktidar ortağı olacak Kazım Paşa, Halaskar Zabitan Grubu'ndan destekle yeniden bu zor görevi devralmıştı. Sırbistan, Bulgaristan, Karadağ ve Yunanistan'dan oluşan Balkan ittifakı, Osmanlı'daki siyasi anlaşmazlıklardan ve İtalya ile süregiden savaştan faydalanarak 1912 Ekim'inde Osmanlılar'a saldırdılar. Birkaç hafta içinde Osmanlı ordusu bozguna uğramış ve Balkanlar kaybedilmişti. İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey Avam kamarasında yaptığı konuşmada "Çatışmalar nasıl sonuçlanırsa sonuçlansın, büyük güçler statükoda herhangi bir değişikliğe izin vermeyecektir."¹³⁷ demekten çekinmemişti.

Balkan Savaşı'nın yarattığı çöküntü ve Edirne'nin Bulgarlar'a teslim edilişi üzerine İttihad ve Terakki liderleri Bâbü'lî'yi basmış; Mehmed Kamil Paşa'yı istifaya zorlayarak 23 Ocak 1913'te Mahmud Şevket Paşa sadaretinde yeni bir hükûmet kurulmasını sağlamışlardı.¹³⁸ Sadrazam Kamil Paşa birçok hamlesiyle İttihadçılar ile arasını bir daha düzelmemeye pahasına bozmuştu. İktidardaki seyri boyunca, kabinesiyle İttihadçılar'a karşı çok sert bir muhalefet gütmüştü. Önce İttihad ve Terakki merkezi aranmış ve kapatılmıştı. Bazı fırka üyeleri takip edilmiş, Kamil Paşa'ya suikast teşebbüsünden ve asker arasında savaş aleyhtarı propaganda yapmakla suçlanarak geçici olarak tutuklanmışlardı. Tutuklanmayan İttihadçılar, kurtuluşu ülke dışına kaçmakta ya da saklanmakta çareyi bulmuştu.¹³⁹

Henüz devletleşmiş olduğu halde, koptuğu büyük imparatorluğu yenebilen Balkan milletleri cesaret kazanarak Türk topraklarını ele geçirmeye devam ederken, Osmanlı ordusu ancak Çatalca hattında durdurulabilmişti. 28 Kasım'da başlayan mütareke görüşmeleri 3 Aralık'ta imzalanmış, ufuktaki büyük toprak kayıplarını bahane eden İttihad ve Terakki bir dar-

136 Tunaya, a.g.e., s. 143-145.

137 Ahmed, a.g.e., s. 70-71.

138 Hanioğlu, a.g.m., s. 482.

139 Tunaya, a.g.e., s. 517.

beyle başa gelme hazırlığına kalkışmıştı. Tarihe Bâbîâli baskını olarak geçen ve Harbiye Nazırı Nazım Bey'in öldürüldüğü darbe sırasında binbaşı rütbesi taşıyan Enver Bey, 18 Aralık 1913'te miralaylığa terfi etti.¹⁴⁰ Enver Bey'in daha güçlü bir konum elde etmesinin ardından cemiyetin Selanik dışında yapılan 1912 kongresinde tartışılan fırka ve cemiyet arasındaki farka dair en önemli aşamaya gelinmişti. Bundan sonra İttihad ve Terakki bizzat iktidar gücü halini aldı. Fakat bunun için sadrazam ilan ettiği Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesini beklemek zorundaydı. 31 Mart Olayı'nın büyük kumandanı Beyazıt'taki harbiye nezaretinden Bâbîâli'ye gitmek üzereyken arabasında vurularak öldürülmüştü. Bu olay da muhaliflerin üstüne yüklenmişti. Acele çıkarılan kararlar ile idamları onananların ortadan kaybolmasıyla, İttihad Terakki'nin tarihi ün kazanan *triumvirası* askeri vali Cemal Paşa, İçişleri Bakanı Talat Paşa ve Bâbîâli baskınıyla bir anda miralaylığa, son olarak da Harbiye Nazırlığı'na kendi kendini terfi ettirmiş Enver Bey iktidarın tek sahibi olmuştu. Sadrazamları ise Mısırlı Prens Said Halim Paşa'ydı.

Mahmud Şevket Paşa suikastının ardından İttihad ve Terakki'nin tek parti olarak iktidarı ele geçirdiği dönemde düzenlediği 1913 tarihli kongresinde biçimlenen yeni parti hayatı, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918'e kadar sürdü. Bu kongrede cemiyetin tamamıyla fırkaya tahvili benimsendi.¹⁴¹ Oysa; partileşme karar alan cemiyet hiçbir zaman gerçek bir parti hüviyetine dönüştürülemeyecekti.

Cemiyet fırkaya dönüştüğünde sultanın resmi erk paylaşımcısı olarak bütün yetkeyi üzerinde toplamış, Balkan Savaşları'nın hissettirdiği yıkımı gücünü perçinlemek için kullanmıştı. Bu tarihlerden I. Dünya Savaşı'nın bitimine kadar geçen sürede kendisine bağlı olanları vatansever saymış, muhalefet edenleri ise tersi olarak algılamıştır. Ne var ki; İkinci Balkan Savaşları'nda Edirne'yi yeniden Osmanlı şehri yaparak itibarını sağlama alan Enver Bey'in Almanya taraftarı bir tutum izleyerek I. Dünya Savaşı'nın ittifak blokunda Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmasında cemiyetin yaptığı gizli anlaşmaların, Karadeniz'deki Rus limanlarını bombalayan Alman

140 Şerif Aksoy, *İttihad ve Terakki Cemiyeti Tarihi*, Nokta Kitap, İstanbul 2008, s. 31.

141 Hanioglu, aynı yer.

mürettebatlı Türk gemilerine kadar ileri gidebilen komploculuğunun, her önemli kararı oldubittiye getirme tarzının payı büyüktü.

Balkan Savaşları'nın da etkisiyle giderek *Osmanlıcılık* fikrinden uzaklaşarak, elde kalana odaklanma maksadıyla *Türkçülük/Turancılık* akımının tesirine giren İttihad ve Terakki, Osmanlı Devleti toprak kaybettikçe genişleyen Balkan devletlerinin taleplerinin karşısına bu şuurla çıkmayı bir zorunluluk olarak gören Ziya Gökalp'in fikri önderliğine başvurmuştu. Gökalp'e göre ulus; yalnız ırk, coğrafi şartlar, siyasal birlik veya irade gücü üzerine kurulamazdı; kültüre, yani ortak dil, din, ahlak ve sanata dayanırdı.¹⁴² Batı uygarlığının her yerde Doğu uygarlığının yerine geçmesi doğal bir yasa olunca Türkiye'de de bu yerine geçiş olgusunun ortaya çıkması zorunlu demektir. Öyleyse Doğu uygarlığı çevresinde bulunan Osmanlı uygarlığı ister istemez ortadan kalkacak; onun yerine bir yarıdan İslam diniyle birlikte bir Türk kültürü, öte yandan da Batı uygarlığı geçecekti. Türkçülüğün görevi ise bir yandan yalnız halk arasında kalmış olan Türk kültürünü arayıp bulmak, öte yandan Batı uygarlığını tam ve canlı olarak alıp ulusal kültüre aşılardı. Ziya Gökalp Türkçülerin maksadının da tamamıyla Türk ve Müslüman kalmak koşulu ile Batı uygarlığına tam ve kesin olarak girmek olduğunu vurgulamıştı.¹⁴³ Ziya Gökalp'in Türkçü ideolojisi, İslam'ı ve Batı'yı kaynaştıran bir Turan idealinden söz ederken bu yolda kullanılacak enstrümanları somut ve soyut/dünyevi ve uhrevi olarak ayırmıştı. Batı'nın günün koşullarının üstesinden gelen tekniğinin, biliminin alınmasını gerekli görülürken, diğer yandan Batı'dan alınan bir kanunun kesinlikle İslami geleneklerin göz önünde tutularak Osmanlı sahasına intikal ettirilmesini savunuyordu. Gökalp kültürün taşıyıcısı olarak dil üzerinde de durmuş, Türkçe'nin Acem ya da Arap dilinden ayrılması gerektiğini vurgulamıştı. Öyle ki; İttihad ve Terakki'nin desteğiyle 1917'den itibaren çıkarmaya başladığı *Yeni Mecmu'a*'da sade Türkçe'nin ve milliyetçi fikirlerin yayılması konusunda yoğun bir kampanyaya kalkışmıştı. Bu meselenin gazeteci/yazar Said Bey gibi eski savunucularına da sıklıkla göndermeler yapıyordu:

142 Karpat, a.g.e., s. 121.

143 Gökalp, *Türkçülük*, s. 57.

Arapça isteyen Urban'a gitsin

Acemce isteyen İran'a gitsin

Frengiler Frengistan'a gitsin

Ki biz Türk'üz, bize Türkî gerektir.¹⁴⁴

Öte yandan; Türkçü/Turancı ideolojinin vatanın savunulmasında oynadığı birleştirici ve motive edici rol; Müslüman olan, ancak Türk olmayan imparatorluk unsurları için bir tür reddiye manasına gelmişti. Osmanlı İmparatorluk geleneğinde, Hz. Muhammed'in içinden geldiği bir millet olduğundan *kavm-i necib* sayılan Araplar, Türkler ile beraber asli unsur olarak görülmüş, her bakımdan eşit muameleye tabi tutulmuşlardı. Balkan Savaşları öncesi ve sonrasında, Osmanlı bünyesinden kopan topraklarda yaşayan Boşnaklar gibi Müslüman olan halklardan geriye yalnızca beşeri olarak da ağırlık durumunda olan Arap unsurlar kalmıştı. Sultan II. Abdülhamid saltanatı esnasında surre alayları gönderilerek önemsendiği gösterilen ve sıklıkla yüceltilen Arap tebaa, İttihad ve Terakki'nin beslendiği yeni dalga Türk milliyetçiliği karşısında kendisini yalnızlaştırılmış hissetti. İngiliz temsilcilerin Arap Yarımadası'nda, başta Şerif Hüseyin olmak üzere çeşitli kabilelerin reisleriyle ile yaptığı gizli anlaşmalar neticesinde, I. Dünya Savaşı sırasında bir Arap isyanı patlamış ve Osmanlı Devleti ummadığı bir biçimde sarsılmıştı. Orta Doğu'da yeni Arap krallıklarının kurulmasına yol açan savaş Osmanlı Devleti adına, Çanakkale Savaşları hariç tutulursa tam bir hezimetle sonuçlanmıştı.

İmzalanan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin ardından İttihad ve Terakki Cemiyeti son kongresini topladı. (1 Kasım 1918) 14 Ekim'de iktidarı devralan Ahmet İzzet Paşa kabinesinin İttihad ve Terakki liderlerine ne gibi bir sorumluluk biçeceği netlik kazanmadan, cemiyetin *triumvirası* Cemal-Enver-Talat Paşa'lar bindikleri bir Alman denizaltısıyla Odessa'ya kaçmıştı. Yanlarında Bahâeddin Şakir, Dr. Nazım, Bedri ve Azmi Beyler gibi cemiyetin ileri gelenleri de vardı. İttihad ve Terakki mensupları, liderlerinin yurtdışına firar ettiğini ancak kongrenin üçüncü gününde öğrenebilmişti. 1915 tehcirinin müsebbibi olarak görülen firari-

144 Faruk Kadri Timurtaş, *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, Kapı, İstanbul 2012, s. 110.

lerden Enver Bey dışında hepsi, 1920-1921 yılında Ermeni katiller tarafından öldürülecekti.¹⁴⁵

Son kongrede; cemiyeti nihayete erdirme kararının alınmasının ardından yeni bir fırkanın kurulmasına dair ilk adım atılmıştı: *Teceddüt Fırkası*.¹⁴⁶ 11 Kasım 1918'de kurulan bu fırka, İttihad ve Terakki'nin yerini aldı. Eski gücünü önemli ölçüde yitiren İttihad ve Terakki, meclisin feshedildiği 21 Aralık 1918'e değin, gerek Teceddüt Fırkası'ndaki faaliyetiyle, gerek ise; Mütareke'nin hemen öncesinde kurulan *Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası* çatısı altında varlığını sürdürdü. Ancak yeni fırka, 5 Mayıs 1919'da Meclis-i Vükelâ kararı ile kapatıldı. Bu tarihten sonra cemiyet; Enver Paşa'nın Batum'da örgütlemeye çalıştığı, ancak İttihadçılık adına verimli olmayan kongreye kadar, üyelerine verilecek çeşitli cezalarla birlikte Osmanlı topraklarında küçük kıpırdanmalar dışında hareketsiz kılındı. Öyle ki; İttihad ve Terakki mensupları Divân-ı Harbî Örfî'de ağır bir yargılanmaya tabi tutulacaklardı. 27 Nisan'da başlayarak 26 Haziran 1919'a dek süren duruşmalarda cemiyet mensuplarına; içyapıdan, Teşkilat-ı Mahsusa ile ilişkilerine, Bâbüâlî Baskını'ndan I. Dünya Savaşı'na neden girdiklerine dair her türlü soru sorulmuştu. İki ay içinde yapılan 14 duruşma sonunda; hâl-i firarda Talat, Enver, Cemal Paşa'larla, Dr. Nazım idama mahkum edilmişti. Cavid, Mustafa Şeref Beyler ile eski Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi on beşer yıl süreyle kürek cezasına ve kaçakların medeni haklardan ıskatına karar verildi.¹⁴⁷

Ülkede kalan ve İtilaf devletlerince yargılanmak istenen İttihad ve Terakki üyeleri ise yer altı örgütleri şeklinde küçük gruplara bölünerek gizlenmişlerdi. Mondros Mütarekesi sonrası vuku bulan işgallere karşı mili bir direniş başlatan Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde yükselen milli hareket, eski cemiyet taraftarları için yeniden eylem sahasına geçme fırsatını doğurmuştu. Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin ve milli kongrelerin örgütlenmesinde büyük pay sahibi olan İttihadçı kadrolar, bu çabalarına rağmen; arzu ettikleri gibi Milli Mücadele'yi uhdelere almayı başaramadı.

145 Zürcher, a.g.e, s. 202-203.

146 Hanioğlu, a.g.m., s. 483.

147 Tunaya, a.g.e, s. 675-676.

Mustafa Kemal Paşa'nın milliyetçi ve vatansever karakteri altında birleşen eski İttihadçılar, Büyük Millet Meclisi'nde yer alarak, cumhuriyetin yeni kurumlarının inşasında görev aldılar.

Ne var ki; 1926 yılında İzmir'de, Mustafa Kemal (Atatürk)'i hedef alan bir suikast tasarısının failleri oldukları anlaşılan cemiyetçiler bu kez cumhuriyet makamlarınca yargılanacaklardı.

İKTİDAR KAVGASINDA HÜRRİYET VE İTİLA FİRKASI

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin; gerek İkinci Meşrutiyet'i ilan ederken, gerek ise meşrutiyetin icrası esnasında elde ettiği gücü kullanma biçimi yeni bir sistem eleştirisini de beraberinde getirmişti. II. Abdülhamid'in 33 yıl süren tam yönetimli iktidar hayatı sona ererken, partileşen İttihad ve Terakki, bütün idari mekanizma birimlerini tek elde toplayabileceği bir hükümet tarifine kendini adapte etmeye hazırlandı. İstibdat olarak tanımlanan saltanat dönemi, sultanın geleneksel haklarını meclis ve meclisi işletecek anayasal bir altyapı çizgisiyle net bir biçimde sınırlandırılarak sonlandırılırken, yerine Balkan merkezli özgürlük akımlarını içselleştirmeyi öneren yeni bir devlet, hükümet ve millet anlayışına yerini bırakacağı umudunu doğurmuştu. Ancak; düşünüldüğü gibi olmadı. Halihazırda; Kanun-ı Esasi'nin getirdiği hak ve özgürlükler konusunu işletebilecek gerek ve yeter bir ortam hazırlanmadan demokrasiye meşrutiyet faaliyetiyle geçilmeye çalışılmıştı. Üstelik; İttihad ve Terakki'nin temel savunularından biri olan *kanuna dayalı eşitlik* fikrine aykırı bulunan eski saltanat eşrafının ve makamlarının yerini kısa zamanda cemiyetin başarı ve zafer olarak resmi çizilen Meşrutiyet hareketinin tertipçisi görünenler ya da en azından yeni dönemde mevki elde etmek umuduyla bu hareketin bir parçası olduğu iddiasını taşıyanlar almıştı. Eskinin değerlileri olan saray takımının yerinde artık cemiyetle yakınlık derecesini işaret ederek toplum içinde statü elde etmek isteyen kimseler bulunuyordu. Bunların arasında yer alan bazı eski İttihad ve Terakki mensupları da, bulundukları yerlerde sürgün vaziyette olsun ya da olmasınlar, Sultan Abdülhamid'in tahttan uzaklaştırılması ve meşrutiyetin ilan edilmesi üzerine teker teker ülkeye dönmeye

başlamışlardı. Dönenlerden bir kısmı cemiyetin asli unsurlarından sayılmayı ummuş, meşrutî iktidarı tesis eden grubun içinde kabul edilmeyi ve işlevsel bir rol üstlenmeyi beklemişti. Oysa; İttihad ve Terakki Cemiyeti, Mahmud Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelişine kadar sürdürdüğü mücadele kadrosunda yer alanlar dışındakileri kendinden saymamıştı. Meşrutîyet rejimini padişaha dikta ettirenler, ağırlıkla bu hareketi güdümlenler olduklarından, nispeten unutulmaya yüz tutmuş cemiyetin kuruluş yıllarını temsil edenleri yanına almakta çekince göstermişti. Baştan beri, cemiyetin doğrudan doğruya kendi içinde ideolojik bir bütünlüğe sahip olmaması da cemiyetin eski aktörleri hakkında şüphe duyulmasını kolaylaştırmıştı. Bu kişiler arasında en dikkat çeken isim İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni, bu ada kavuşturmak üzere *İttihadi Osmani* ismiyle kuran beş kişiden biri olan Dr. İbrahim Temo idi. İktidarı son derece güçlü bir pozisyonda ele geçiren İttihad ve Terakki'nin muhalifleri safında yer alan eski cemiyetçilerden en tanınmış olanları arasında, 1897'de başkente padişah ricasıyla dönüp, önemli bürokratik görevleri kabul ettiği için hareketi yarı yolda bırakmakla suçlanan *Mizancı* Murad Bey ve adem-i merkezîyetçi Prens Sabahaddin başı çeken diğer isimlerdi.

Gayrimemnün bu kimseler; İttihad ve Terakki'nin başta özgürlükçü görünen, ancak kısa zamanda son derece baskıcı bir rejim halini alan yönetim şekline muhalif olanlar için arkalarında birikebilecekleri birer şemsiye halini almışlardı. Cemiyetin fırkalaşması fikrini sağlıklı bulanlar bile, İttihad ve Terakki'yi hükümetin her işine karışmakla suçluyordu. Bu suçlamaları kendisi de fırkalaşarak organize bir biçimde yöneten Mısır merkezli *Selamet-i Umumiye Kulübü* olmuştu. Kulübün giderek siyasal bir partiye dönüşmesi kısa zamanda gerçekleşmişti. Kuruluş çalışmaları fiilen 1908 Temmuz'unda başlamış, resmi izin ise 1909 Şubat'ında alınmıştı. 31 Mart Vak'a'sı esnasında henüz program ve tüzüğü tamamlanmamış olan fırka "*Osmanlı Demokrat Fırkası Cemiyeti*" adıyla tescil ettirilmişti.¹⁴⁸ Kurucusu; Meşrutîyet'in ilanından sonra Makedonya'dan İttihad ve Terakki'nin Selanik Şubesi'ne ziyarete gelerek herhangi bir yüksek vazifeye adaylığını ifade ettiğinde açıkça reddedilen Dr. İbrahim Temo'ydu. İbra-

148 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I, İletişim, İstanbul 2011, s. 205-206.

him Temo'nun cemiyetçilerle karşılaşması dönemin ünlü gazetecisi Ziya Şakir'in ilgili tefrikasında şu şekilde yer almıştı:

“Bilirsiniz ki; ben cemiyetin ilk teşekkül ettiği günlerden beri, bütün varlığımı bu cemiyet uğruna sarf ettim. Vakıa bugünleri görmek benim en büyük mükâfatım. Bunun için hizmetlerime mukabil hiçbir şey istemiyorum. Ancak şu var ki; bu cemiyetin ilk müessisi (kurucusu) sıfatıyla, başladığım işte bundan sonra da devam etmek istiyorum. Bu benim için bir vazifedir. Bana bir tavsiye veriniz. Memleketim olan Manastır'a gideyim. Orada namzetliğimi ilan edeyim.

O zaman Doktor Temo ile onu dinleyenler arasında şu muhavere devam ediyor;

-İyi amma doktor efendi... Biz seni tanımıyoruz.

-Tanımıyor musunuz? Yahu içinizde irşat ettiğim birçok zevat var.

-Yanlış dostum... Bu cemiyetin müessisi biziz ve bu cemiyet de senin tesis ettiğin cemiyet değildir.”¹⁴⁹

İbrahim Temo'nun hayal kırıklığı muhalefетinin ana sebebini oluşturmuyordu. Temo; İttihadçı ruhtan çıkıldığını savunuyor, hatta Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya bir an evvel kurucu prensiplere dönülmesi konusunda önerilerde bulunuyordu. İbrahim Temo'nun başını çektiği grup basını faal bir biçimde kullanarak “halk için, halka rağmen” sözünü düstur edindiği izlenen cemiyete eleştirilerini ağırlaştırmıştı. Cemiyet de bir karşılık olarak, bu türden eleştiriler yürüten herkesi tıpkı daha önce Abdülhamid'in yaptığı gibi tetkik ve tevkif etmiş, birkaç faili meçhul cinayet hariç tutulursa, hapis cezasıyla yazı yazmaktan uzaklaştırmaya çalışmıştı. Hiç hazzetmediği muhalefетin önüne geçemediğinde de çareyi muhalif gazetelerin yayın hayatına son vermekte bulmuştu. İttihad ve Terakki, sürekli yeni gazete imtiyazları temin ederek sertleşen muhalefет tarafından “Makya-velizm” ve “tecrübesiz hükümdar” olmakla suçlanıyordu.¹⁵⁰ Ayrıca; muh-

149 Ziya Şakir, *Hürriyet ve İtilâf Partisi Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı?*, haz. Serkan Erdal, Akıl Fikir, İstanbul 2011, s. 34-35.

150 Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası İkinci Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergah, İstanbul, 2012, s.43

lis Padişah Mehmed Reşad'ın cemiyet tarafından kolayca ikna edildiğini, devlet erkinin Yıldız Sarayı'ndan Şeref Sokağı'na kaydığını düşünüyorlardı. Aynı kişi ya da kişiler, masonlukla ve siyonizmin aleti olmakla suçlanan küçük bir grubun İttihat ve Terakki'ye hakim olduğunu, memuriyetlere tayinlerde partizanlık yapıldığını, valilik ve mutasarrıflık gibi büyük memuriyetlerin kolayca elde edildiğini ileri sürüyorlardı. İttihat ve Terakki muhalefetini arttıran bir başka sebep de azınlıkların ayrılıkçı hareketleriydi. Son olarak İttihat ve Terakki aleyhtarı bazı aydın ve gazetecilerin öldürülmesi bu partiye karşı büyük bir infial uyandırdı. Böylece İttihat ve Terakki'nin her geçen gün biraz daha sertleşen icraatı karşısında muhalefet grupları birleşmiş ve ortaya bu devirde kurulan en büyük siyasi teşekkül çıkmıştı.¹⁵¹ Meclis-i Meb'usan'da bulunan 105 muhalif milletvekilinin yetmiş kadarını bünyesinde toplamayı başaran Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın teşekkül edilmesine takaddüm eden günlerde; İttihad ve Terakki'nin 31 Mart Olayı'nın tekrarlanacağı korkusunu besleyen bir tepkinin varlığını kabullenışı, Arnavutluk'taki isyanın topluma yaydığı olumsuz etkiyi daha da arttıran bir olayla zorunluluk halini almıştı. Gazeteci Ahmet Samim'in faili meçhul bir cinayete kurban gitmesi cemiyete karşı çoktan başlamış sert muhalefeti sistemleşmeye zorlamış, birbirinden çok farklı grupların çekirdeklerini oluşturduğu büyük bir muhalefet partisi olarak Hürriyet ve İtilâf'ı ortaya çıkarmıştı. Talat Paşa kamuoyunda kendisine yöneltilen eleştiriler karşısında daha fazla dayanamayarak istifasını vermişti. Cemiyetin durumu yatıştırma çabası güttüğü anlamına gelebilecek bu istifa bile muhalefeti teskin etmeye yaramadı. Bunun üzerine; II. Meşrutiyet'in ilanını hazırlayanlardan biri olarak kısa zamanda cemiyet katmanlarında yükselen Manastır delegeşi Miralay Sadık Bey, 23 Nisan 1911'de on maddelik yeni bir program yayınladı. İttihad ve Terakki'nin kendi içinden doğan muhalif grubun *Hizb-i Cedid* adıyla anılan hareketi başlatmasının açık bir bildirisi halini de alan bu maddeler aracılığıyla cemiyetin siyasal ve sosyal politikaları eleştiriliyordu. "*Mevadd-ı Aşere*" (on madde) ile Hizb-i Cedid'in istekleri şöyle sıralanmıştı:

151 Birinci, "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *DİA*, XVIII, 1998, s. 508.

1. Mebuslar imtiyaz ve başka çıkarlar peşinde koşmamalıdır.
2. Mebuslukla devlet memurluğu ayrılmalıdır.
3. Mebusların nazır olabilmeleri için Fırkaca gizli oyla ve tam sayının 2/3 çoğunluğu ile saptanması usulü kabul edilmelidir.
4. Kanunlara uyulmalı ve nazırların sorumluluğuna dikkat edilmelidir.
5. “İttihad-ı Anâsır” ’a çalışılmalı, ticaret, ziraat, sanayi ve maarif ihtiyaç oranında ilerletilmelidir.
6. Dinsel ve millî ahlak ve gelenekler “muhafaza” edilmekle beraber, Batı’nın medenî ilerilikleri Osmanlı ülkesinde geliştirilmelidir.
7. Anayasaya uygun olarak Osmanlı gelenekleri sürdürülmeli ve saklı tutulmalıdır.
8. Memurlar tayin ve azil bakımından ciddi bir statüye bağlanmalıdır.
9. Kanun-ı Esasî’de hilafet ve saltanatla ilgili hakları güçlendirmek, bu amaçla yasama, yürütme, yargı kuvvetleri (kuva-yı selase) arasındaki ilişkilerde değişiklik yapılmalıdır.
10. Gizli ve özel amaçlarla kurulmuş derneklerin eylemleri yasaklanmalıdır.¹⁵²

Bir süreliğine sükunet getiren yeni program Trablusgarp Savaşı’nın beklenmedik bir anda patlak vermesine kadar etkisini sürdürdü. İbrahim Hakkı Paşa’nın güvenoyu alarak sadrazamlığa getirildiği 27 Nisan’dan istifa ettiği 29 Eylül’e kadar geçen sürede muhalefet hızla güçlendi. Hakkı Paşa’nın yerine; sekizinci kez sadrazam olan ve İttihadçılar’ın 1908 hareketinden sonra değiştirilmesini istedikleri Said Paşa sadarete geldi. İtalya’nın arka arkaya verdiği nota ve ultimatolara rağmen ordusuz ve savunmasız bırakılan Trablusgarp’ın İtalyanlarca işgalini izleyen günlerde *Hürriyet ve İtilâf Fırkası* siyasi hayatını ilan etti. (21 Kasım 1911)

Savaşın yarattığı olağanüstü gerilimle birlikte basının yoğun eleştirilerine mazhar olan İttihad ve Terakki, Hürriyet ve İtilâf adayının fırkanın

152 Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, III, İletişim, İstanbul 2011, s. 270-271.

kurulmasından yalnızca üç hafta sonra girdiği ara seçimlerde, kendi adayını mağlup etmesiyle iyice sarsılmıştı. İttihad Terakki adayı Mehmed Memduh'un 195 oyuna karşılık, 196 oy alan Hürriyet ve İtilâf adayı Tahir Hayreddin bu seçimi kazanmıştı.¹⁵³ Cemiyet artık harekete geçme zamanının geldiğine karar vermişti. 1908'den beri hükümeti, sarayı, bürokrasiyi denetlemede başlıca silah olarak meclise güvenmişti, şimdi ise meclis üzerindeki hakimiyetini yitirmekte olduğunu görüyor ve meclisin feshini tezgahlıyordu.¹⁵⁴ O aşamaya geçmeden önce; meclisteki etkinliğini arttırabilmek üzere Kanun-ı Esasi tadilatını getirmişti.¹⁵⁵ Bu kez karşılarında gruplara ve hiziplere ayrılmış parçalı bir muhalefet değil, biraraya gelerek ortak bir düşmana karşı birleşmiş etkili bir muhalefet sözkonusuydu. Azalarını birleştiren ideolojik bağların zayıf olduğu, ancak iktidarı kullanma biçimi bakımından cemiyeti eleştirenlerin bütünleştiği yeni fırkanın, öncükilerden sertlik ve kararlılık bakımından da ayrıldığı söylenebilirdi.

Fırkanın kurucularından Miralay Sadık'ın ismi Temmuz 1911 ortalarından beri yeni bir parti kuracağı şeklinde gazetelere geçmeye başlamışsa da kendisi bunları tekzip etmişti. Tunuslu Hayreddin Paşa'nın oğlu Tahir Hayreddin tarafından çıkarılmakta olan Şehrah gazetesi bu fikrin uygulanmasına zemin hazırlayan neşriyatta bulunuyordu. Daha sonra Rıza Nur'un Beyoğlu'ndaki evinde ve Hayreddin Paşa'nın diğer oğlu Damat Salih Paşa'nın yalısında yapılan toplantılar neticesinde fırkanın kurulmasına karar verildi. Nizamnâmesi ve programı Rıza Nur'un evinde Ahmed Reşid (Rey) tarafından kaleme alındı.¹⁵⁶

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucuları arasında Damat Ferid ve Müşir Fuat Paşa'ların yanı sıra; İsmail Hakkı Paşa (Amasya Mebusu), Nazım Dagavaryan (Sivas Mebusu), Mustafa Sabri Efendi (Tokat Mebusu), Abdülhamid Zohravi Efendi (Hama Mebusu), Volçetrinli Hasan Bey (Piriştine Mebusu), Ferik mütekaiddi Süleyman Paşa, Miralay mütekaiddi Sadık

153 Birinci, a.g.e, s. 113.

154 Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim, İstanbul 2012, s. 157-158.

155 Tunaya, a.g.e., I, s. 305.

156 Birinci, a.g.m., s.508.

Bey, gazeteci Tahir Hayrettin Bey bulunuyordu.¹⁵⁷ Kuruluşunun dördüncü gününde Şehzadebaşı'nda bulunan fırka merkezindeki toplantıda Damat Ferid Paşa başkanlığa, Miralay Sadık başkan yardımcılığına getirildi. Kurulduğu ilk zamanlarda büyük ilgi gören fırkanın İstanbul ve Anadolu'da 100'e yakın şubesi açıldı.¹⁵⁸ Şubeler sosyal yardım işleri yaptıklarını gazetelerle ilan ediyorlardı. Örneğin; Fatih ve Doğancı şubeleri fakir halka tedavi yerleri açmıştı. Hatta; Süleymaniye şubesi halka yetenekli dava ve-killeri sağlayacağını bildirirken, Sarıyer şubesi Trablusgarp şehitleri için mevlid okutmuştu.¹⁵⁹ Benzer şekilde Konya Şubesi de şehitler için okunan mevlidle açılmıştı. Fırkanın İzmir şubesi 9 Aralık 1911'de Aydın mebusu İsmail Sıdkı ile İzmir'in önde gelen isimlerinden ve Mithad Paşa'nın torunlarından Kemal Midhat tarafından açıldı. Fırka yeni şubelerini açarken, bir taraftan da İttihad ve Terakki'den istifa edip kendisine katılan mebusları ilan ediyordu. Asıl gaye; seçimlere mümkün olan en geniş bölgede ve yüksek bir nispetle katılabilmektir.¹⁶⁰

Yeni fırka; esas itibariyle Osmanlı Demokrat Fırkası, Ahâli Fırkası ve Mutedil Hürriyetperveran fırkası gibi siyasi teşekküllerin birleşmesiyle ortaya çıkmıştı. Grup, kısa zamanda etrafındaki çemberi giderek güçlendirmiş, büyütmişti. Fırkanın kuruluş beyannamesinde fırkanın maksadı; Osmanlı bünyesinde her türlü kanuni vasıtaıyla gerçek bir meşrutiyet idaresini tesis eden cereyanda bütün Osmanlı unsurlarının birleştirilmesi ve saltanatın muhafazası olarak vurgulanmıştı.

Kanun-ı Esasi'deki bazı maddelerde küçük tadilatların yapılması önerilerinin de işlendiği fırka beyannamesinde ayrıca; İttihad ve Terakki'nin gücü tek elde toplayan ve ülke yönetimindeki nihai planlarda saltanatın rolünü hafifleten iktidar yaklaşımı karşısında, padişaha gerekli gördüğü hallerde meclisi kapatmaya varabilecek denli geniş bir saha teklifinde bulunuyordu. Geleneksel merkezîyetçi anlayışı sınırlandıran meşrutiyetçi politikanın İttihad-ı Anasır fikriyle bütünleştğinde Osmanlı ülkesini

157 Tunaya, a.g.e., s. 294.

158 Birinci, a.g.m., aynı sayfa.

159 Tunaya, a.g.e., I, s. 311.

160 Birinci, a.g.e., s. 77-77.

oluşturan farklı unsurların ayrılıkçı tavırlardan uzaklaşacağı kanaati taşınsa da, tek tek taleplerle bağımsızlığa giden bir sürecin de başlatılabileceği ihtimali gözönünde tutuluyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan mücadelesinde tanıştığı mikro-milliyetçiliğin devlet bünyesindeki izdüşümü meşrutiyetin ilanına giden süreçte Padişah Abdülhamid'in kendine ve dönemine has metotlarıyla karşılanmıştı. Dirayetli padişahlar devrinin Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ile kapanması sonunda; Türk ve Müslüman tebaa dışında kalanlar arasında taraftar bulan ayrılıkçı fikirler, Batılı güçlerin sistemli kışkırtmalarıyla kitlesel bir dönüşüme daha hazır hale gelmişti. Balkanlar'dan Anadolu'ya taşınmak istenen bu fikirlerin muhatapları, isyancı olarak nitelenen fertlere verdikleri cevaplar ile arzu ettikleri şekilde sükuneti sağlayamamışlardı. Bu türden ideolojik yaklaşım ve taleplerin önü bir türlü kesilememiş, özellikle; Fransız İhtilali sonrası hızla değişen Avrupa'nın ve Avrupa ile hem sınırdaş, hem de rakip olan Rusya'nın çabalarıyla giderek perçinlenmişti. Meşrutiyetin ilanından sonra Türk dışı unsurların aydınları sürekli etkisi altına girdikleri Batılı ayrılıkçı fikirlerle tamamen zıt düşen İttihad ve Terakki'nin milli siyasetinden hoşnut olmadıklarını her fırsatta dile getirmeyi sürdürmüşlerdi. Kendilerini en iyi şekilde ifade edebilecekleri bir zemin vaadiyle kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın İttihad-ı Anasır fikrini benimsiyor görünmelerinin arkasında, tam tersi güdülerle teşkilatlanma hız kazanmıştı.

Rum mebuslar; 25 Kasım 1911'de yaptıkları toplantıda bu yeni fırkaya katılmama kararı almışlardı. Rum Meşrutiyet Kulübü birleşmeksizin birlikte hareket etmek gibi ihtiyatkar bir tavır takınmıştı ve bundan sonraki işbirliği hususunda insiyatifi elinde tutmaya itina göstermişti. Aynı zamanda görüşmeleri sürdürmek üzere iki mebus seçmişti. Yapılan görüşmelerde işbirliği üzerinde durulduğu ve katılma teklifinin katiyetle reddedildiği anlaşılıyordu. Oysa; İtilâfçılar diğer muhaliflere de yaptıkları gibi Rumlar'a da son derece cazip tekliflerde bulunmuşlardı. Rum Meşrutiyet Kulübü'ne yaptıkları öneri açıktı:

“Bizim çalışmamızı iştirak ediniz. Geçici olarak isminizi de feda ederek Hürriyet ve İtilâf bayrağı altında bizimle birleşiniz. Maksat hasıl olduktan sonra, yine programınıza ve kulübünüzün ismine avdet edersiniz

(dönersiniz). O zaman da biz size bütün kuvvetimizle müzaheret ederiz (destekleriz) ve fırka merkez-i umumisinde iki Rum aza kabul edeceğiz.”¹⁶¹

Nitekim; Sadık Bey, Rumların fırka ile birleşmekten kaçınmalarından şikayet ederek programlarının, onların haklarını koruyan altıncı maddesini hatırlatmış ve gelecek seçimlerde İttihad ve Terakki'nin Trabzon, İzmir, Edirne ve hatta Selanik'te kazanmasının şüpheli olduğunu, fırkalarının ise Arnavutluk ve Suriye'de başarı sağlayacağından emin bulunduğunu¹⁶² bildirmişti.

Rumlar gibi ilgisiz kalan bir başka azınlık grubu ise Yahudiler'di. Öteden beri Osmanlı hakimiyetinde yaşamaktan hoşnut olan ve hemen hiçbir ayrılıkçı tertip ya da isyana kalkışmayan Yahudi tebaa, fırkanın Müslüman olmayan unsurları Türk baskınlığından kurtarma vaadinde birleştirme gayesine sempati göstermemişti. Diğer yandan; Sultan Abdülhamid devrinde gizliden gizliye yürüttükleri faaliyetlerle 1908 Genç Türk Devrimi'ne yol açan komplocu grupların içinde Yahudiler'e önemli bir rol biçilmişti. Çok geçmeden bu devrimin bir Yahudi tertibi olduğu suçlaması yapılmıştı. Müttefik propagandasının Genç Türk rejimini Arapların, daha genel olarak İslam dünyasının gözünden düşürme¹⁶³ yönündeki Batılı istekleri kolaylaştırmıştı. İttihad ve Terakki hükümetlerinde defalarca Maliye Bakanlığı görevini üstlenmiş Cavid Bey'in de bir *dönme* olarak isminin zikredilmesi İttihadçılar'a karşı tutumun sertleşmesine neden olmuştu. İttihad ve Terakki iktidarını, bu türden gizli işbirlikleriyle memleketin sonunu getirmeye çalışan Siyonist bir teşkilat olarak değerlendirenlerden birinin kaleminde durum; “medeni toplumların kanseri olan komitacılık” olarak tasvir edildikten sonra, bu teşekkülün finansal desteğinin Mason locaları tarafından sağlandığı belirtiliyor ve eski bir Bab-ı Âli çalışanının satırlarına, İttihadçıların politikalarına karşı hissettiği kin şu şekilde yansıyor:

“Farmasonluk ve Siyonistlik gibi halkı aldatıcı ve uyutucu cemiyetlerden doğan İttihad ve Terakki, on seneden beri gösterdiği şahsi ihtiraslarıyla

161 Şakir, a.g.e., s. 174.

162 Birinci, a.g.e., aynı sayfa.

163 Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, İmge, Ankara 1996, s. 203.

devlet ve milleti bugüne getirdiğinden, bunların iç yüzünü ve gayelerini anlamayan kalmadı. Bundan sonra bu gibi cemiyetlerden nefret edecek olan milletimiz, onların zulüm ve istibdadına meydan vermeyecek münevver bir millet olduğunu cihana ilan edecektir. İşte bu hareketi kendisine esas kabul eden Osmanlı milleti, aslı ve nesli belli olmayan bu vatan düşmanlarını memleketten atarak, memleketin ve devletin geleceğini kurtaracaklardır.”¹⁶⁴

Oysa; önde gelen İttihadçılar’dan Ebüzziya Tevfik’i anti-semitik biçimde ortaya koyan *Dreyfus Davası ve Esbab-ı Hafiyesi* isimli çeviri kitabı 1898’de yayınlanmıştı. 1911’e gelindiğinde ise Tevfik, Yahudi karşıtlığını alenen ortaya koyan risaleler ve makaleler kaleme almayı sürdürüyordu.¹⁶⁵

Yahudiler ile diyalog derecesi sürekli bir ihtilaf konusu olan cemiyet, iktidar gücünü elinde tutarken geleneksel yapıdan dışarı taşan bağlarla ayrışan grupları yatıştırmak üzere çeşitli girişimlerde bulunmuştu. Hatta; 1909’da inkılabın yıldönümü münasebetiyle bu siyasetlerini gerçekleştirmede de yardımcı olacak *İttihad-ı Anasır-ı Osmaniye* adı altında bir heyet oluşturmuşlardı. Heyetin, başta Türkçe ve Arapça olmak üzere on dilde yayınladığı genelgede; her unsurun serbestliğine işaret edilirken, *yekvücut* olarak tarif edilen Osmanlılığın bütünlükçü gayelerinde mevcut anasır arasında bir samimiyete duyulan ihtiyaçtan söz edilmişti.¹⁶⁶

Jön Türkler’in bütün Osmanlı tebaasına seslenen yaklaşımları, Arnavutluk ve Yemen’de ortaya çıkan iki büyük isyanla yeniden bu yöndeki ihtiyacın derinliğini arttırmıştı. Bölgesel ayaklanmalar ilk defa olmuyordu. İçerden ve dışardan konjonktürel olarak yapılan baskı, uluslararası bir kışkırtma sahası halini alan Balkanlar’da bilhassa kendini hissettiriyordu. Arnavutlar arasında birdenbire patlak veren Mart 1910 tarihli isyan, başlangıçta bütün Osmanlıları kucaklamak üzere iktidara geldiği iddiasını yüksek sesle dile getiren, ancak buna benzer protestolar ve isyanlarla karşılaşkıktan sonra politikasını ana yürütücü unsur olarak gördüğü Türk kimliği

164 Mehmed Selahaddin Bey, *İttihad ve Terakki’nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti’nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*, İnkılab, İstanbul 1990, s. 9-110.

165 Lewis, a.g.e., s. 213-214.

166 Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, İrfan, İstanbul 1992, s. 147.

üzerine inşa etmeye başlayan İttihad ve Terakki için tam bir strateji tartışması yaratmıştı. Arnavutların büyük bir kısmı Müslüman'dı. Cemiyetin kendi içinde de çok sayıda Arnavut mensubu bulunuyordu. Hatta; 1908 Devrimi'nin ve 1909'da Hareket Ordusu'nun en başta gelen kahramanlarından biri olan Niyazi Bey de bir Arnavut'tu. 1910'da Kosova'da, 1911'de Karadağ'ın güney sınırlarında ve 1912'de yine Kosova'daki ayaklanmaların vergilendirme ve askere alınmaya ilişkin geleneksel direniş sebepleriyle ilgili vardı ama bu ayaklanmalar aynı zamanda İttihad ve Terakki'nin merkezileştirme politikalarına karşı bir itiraz anlamı da taşıyordu. Belirgin sorunlardan biri Arnavut okullarına Latin alfabesinin sokulmasına karşı çıkılmasıydı.¹⁶⁷ Eğitime verilen önem ve ifade özgürlüğü sayesinde güçlenen yayımcılığın serpilmesi, dil sorununu gündeme getirmişti. Devlet dili olan Osmanlı Türkçesinin kamu yaşamının tüm alanlarında kullanılması, İttihadçı merkezileşme için vazgeçilemez bir unsurdur.¹⁶⁸ Oysa; Osmanlı Mebusan Meclisi'nde mebusluk da yapmış olan Mustafa Basri (Dukakin-zade), Arnavutlar'ın 1908 Haziranında Firzovik toplantısı ile meşrutiyetin ilanında büyük katkı sağladığını belirttikten sonra, Arnavutların meşrutiyetten beklentilerini şöyle vermektedir:

“...Arnavutluk bu meşrutiyeti vergi ve tekalif-i saire müsaadatının ve silah ve lisan imtiyazatının daha ziyade muhafazasını temin eden bir idare olarak kabul ve himaye ediyordu, bu kıtanın asırlardan beri cari olan neym-i muhtariyetine hürmet olunacağından başka, daha muntazam bir idare-i mahalliye altında menkülel vücut inkişafına çalışılacağı da Arnavut mütefekkirlerine vadedilmişti.”¹⁶⁹

Esasen; merkezileşme arzusu yeni değildi. Sultan Abdülhamid dönemi de dahil olmak üzere II. Meşrutiyet'ten sonra hız kazandırılmaya çalışılan bir Tanzimat fikriydi. O tarihlerden beri üzerinde çalışılan modernleşme gayretinin de temel formu gibi algılanmaktaydı. İttihatçıların reform için

167 Zürcher, a.g.e., s. 160.

168 Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar, Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 89.

169 Bilgin Çelik, “Geleneksel Yapı ile Modernite Arasındaki Gerilime Bir Örnek: Arnavutluk'ta Kan Davaları ve II. Meşrutiyet Döneminde Soruna Çözüm Arayışları”, *The Studies Of The Ottoman Domain*, IV. s. 7, Ağustos 2014, s. 28.

önkoşulunun, merkezi otoritenin mümkün olan en geniş alana ulaştırılması ve vilayetlerdeki idari ve mali uygulamaların standardizasyonu hedeflenmişti.¹⁷⁰

Osmanlı Devleti'nden tam bir kopuş talebi dile getirilmese de Müslüman Arnavutların da dahil olduğu bir özerklik talebi, birbirini doğuran isyanların ardyöresini oluşturuyordu. Üstelik; devletin sınırboylarında yaşayan Arnavutlar için bir isyanı tertip etmek o kadar da zor değildi. Zira; geleneksel olarak silahlanmayı seven bir millet olduklarından herhangi bir itici etkenle beraber, sahip oldukları silahları kullanmaya hazır oldukları söylenebilirdi. Arnavutlar'a has bu durum, yapılan bir tahlilde şu şekilde tarif edilmişti:

“Yoksulluktan tek bir öküzle tarlasını sürmek zorunda kalan Arnavut'un tüfeği omzunda olduğu gibi, dükkanında çalışan bir sanatkarın da duvarında tüfeği asılıdır. Şehir pazarına, komşu köye değil köy çeşmesine kabını doldurmaya gidenin de silahı beraberindedir. Silah, Arnavut için bir süs olmaktan ziyade bir ihtiyaçtır.”¹⁷¹

Şehbal dergisinin Balkan Savaşı arefesinde yayınladığı bir yazı dizisinde Arnavutların sosyal yapısı irdelenmişti:

“Arnavutluk teşkilat-ı içtimaiyesinin yalnız tarzı esasisini, hududu asliyesini tedkik etmek, bu kavmin o saf mümeyyizesini keşf için kafidir; muhitin sevkiyle onun seciye-i asliyesi eseri olarak cesur ve muharip olan bu kavmin teşkilat-ı içtimaiyesi de seciye-i cengaveriye istinad edecekti.”¹⁷²

İttihad ve Terakki Arnavutluk'taki isyanları uluslararası bir mesele olmaktan çıkarabilmek ve tam hakimiyetini yeniden tesis edebilmek üzere Sultan Mehmed'i, Niyazi Bey eşliğinde Makedonya ve Kosova'ya gön-

170 Kayalı, a.g.e., s. 88.

171 Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, Ticaret Basımevi, İzmir 1944, s. 208; Çelik, a.g.m., s. 22.

172 Çelik, aynı yer.

dermişti. Beklenmedik şekilde oldukça çok sayıda Arnavut Sultan'ı karşılamaya ve Sultan I. Murat'ın Kosova ovasındaki mezarının bulunduğu yere Sultan ile dua etmeye gelmişti. Ne var ki; bu seyahat temel konularda hiçbir değişiklik getirmemişti.¹⁷³ Haziran 1911'de gerçekleşen bu seyahat, sembolik bağların bir dışavurumu gibi temsili bir resim yaratsa da, Arnavutlar arasında başgösteren ayrılıkçı tertipler; Osmanlı Devleti'nin başka Balkan milletleriyle de sürdürdüğü benzer koşulları dayatan mücadeleyi etkilemeye devam etti. Her zaman olduğu gibi yine Rusya, Balkanlar psikolojisi üzerinde titizlikle durmuş, bununla da yetinmeyerek aynı yılın sonlarında Boğazları açtırmak için teşebbüste bulunmuştu. Öyle ki; Rus Dışişleri açık bir biçimde, 2 Ekim 1911'de İstanbul elçisi Çerikof'tan, bu konuda "havayı müSaid bulursa" Osmanlı Sadrazamı ile "özel" görüşmeler yapmasını istiyordu.¹⁷⁴

Rusya diplomatik temaslarının talepkar niteliğini, Trablusgarp Savaşı'nın Osmanlı Devleti'ni meşgul etmesini fırsat bilerek ayrılıkçı propagandaları ile beslemeyi sürdürecekti. Etnik milliyetçiliğin hem içerden, hem de dışardan körüklendiği o günlerin meclis ortamı da son derece katotikti. Trablusgarp cephesinden taze dönen Bingazi Mebusu Yusuf Şetvan Bey'in birlik ve beraberliğe duyulan ihtiyacı hatırlattığı konuşması bile bu ortamı yatıştırmaya yetmemiştir. Önergelerin birbirini izlediği görüşmelerde bu kez yeterli önergesi verilmişti. Dr. Rıza Nur yeterliğe karşı çıkan ilk kişi oldu. Ona göre meclisteki kişisel ihtilaflar savaşın olağanüstülüğünü gölgede bırakacak denli önemliydi.

"...Bu Trablus'tan daha mühim bir meseledir. Trablus meselesi teferruattandır. Savaşın büyüğü budur."¹⁷⁵

Savaş sürecinde muhalefetin güvensizliğini dile getiren beyanlarına rağmen; istibdattan meşrutiyete geçerken, yeni döneme son derece iyi adapte olan tecrübeli sadrazam Said Paşa, ikinci kabinesinde istediği

173 Zürcher, a.g.e., s. 161.

174 Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Alkım, İstanbul 2007, s. 644.

175 Tunaya, a.g.e., III, s. 171.

güvenoyunu ezici bir çoğunlukla elde etmişti. Fakat bu başarı, ertesi gün istifa etmesine engel olmadı. (3 Temmuz 1912) Sultan Reşad, Said Paşa'ya bu istifanın nedenini sorduğunda ve İttihatçıların ona inandıklarını söylediğinde Paşa'nın yanıtı net olmuştu: "Artık ben onlara inanmıyorum!"

Öte yandan; Arnavutluk ayaklanması sürerken 9-16 Ağustos tarihleri arasında Fransız Başbakanı Poincaré'nin Rusya'yı ziyareti sonrası tedirgin olan Avusturya Dışişleri Bakanlığı'ndan Osmanlı Devleti'ne, hiçbir şekilde Osmanlı tarafından hoş karşılanmayacak bir teklif iletilmişti. Teklifte; Balkan topraklarında "ademi merkeziet" sistemine dayanan reformlar yapılmasının sağlanması ve Balkan devletlerinin Balkan statükosunu bozmalarının önlenmesi konusunun devletlerarası müzakere edilmesi dile getiriliyordu. Ne var ki; Osmanlı Devleti, Arnavutların neredeyse özerkliğe varan isteklerini Ağustos 1912'de kabul etmişti.¹⁷⁶ Arnavutların tedrici olarak isyan yoluyla ve Batılı güçlerin yardımıyla meseleyi istedikleri kıvama taşımış olmaları, Osmanlı bünyesindeki diğer ayrılıkçı unsurları da harekete geçirmişti. İmam Yahya'nın başlattığı Yemen'deki isyanı, bir daha vuku bulmayacak şekilde yatıştıran Osmanlı Devleti için Arap Yarımadası'nın durumu hala incelenmeye muhtaçtı.

Arnavutlar gibi Araplar da İttihad ve Terakki'nin merkezietçi politikasından duydukları rahatsızlık nedeniyle, etkinliği günden güne artacak olan muhalefet partisi Hürriyet ve İtilâf'ın kuruluşuna büyük ilgi göstermişlerdi. Öyle ki; Hürriyet ve İtilâf'ın, İttihad ve Terakki'yi iktidardan düşürecek siyasi kuvvet haline getirilmesi onlar için en büyük gaye halini almıştı.¹⁷⁷ Arap basınında İttihadçıları, kamuoyu nezdinde zor durumda bırakan yayınların sıklığı artmıştı. Hatta; Hürriyet ve İtilâf Partisi Arap vilayetlerinde şubeler açmaya başladıktan sonra, İttihadçılar buralardaki kulüplerini kapatmakla yüz yüze gelmişlerdi. Arap meselesi Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurulduğu yıl olan 1911'de bütün ciddiyetiyle Meclis-i Mebusan'da konuşuluyordu. Mecliste Arap mebuslar, Arap bölgelerinin ayrı ayrı ele alınmalarını istedikleri kadar, Arap davasının da bütün

176 Armaoğlu, a.g.e, s. 665.

177 Birinci, a.g.e., s.58.

olarak tanınması lehinde konuşmalar yapıyorlardı.¹⁷⁸ Oysa; Arap tebaadaki olumsuz havaya rağmen, İttihad ve Terakki'nin ideoloğu Ziya Gökalp, Arap milletinden bahsederken şu ifadeleri kullanıyordu:

“Toplumsal gerçeğe bakarsak görürüz ki, bir İslam ümmeti, bir Osmanlı Devleti, bir Türk milleti, bir Arap milleti var. Bu hükümlerin haki-kate uygun olması için tabiidir ki, ümmet kelimesinin bir dine bağlı olan fertlerin toplamını, devlet kelimesinin bir hükümetin idaresi altında bulunan fertlerin toplamını, millet kelimesini bir dille konuşan fertlerin toplamını terim olarak karşıladığının kabul edilmesi gerekir. Bu kelimelerin bu manalarda terim olarak kullanılmasını kabul edenler için yukarıdaki hüküm, yani hakikate uygundur.

Osmanlı Devleti bir İslam devletidir. Yani Müslüman milletlere dayanan bir devlettir. Osmanlılığa sayısıyla beraber irfan ve kültürüyle dayanak olan iki büyük unsur; Türk ve Arap milletleridir. O halde Osmanlı Devleti'ne “Türk-Arap devletidir.” denilebilir.¹⁷⁹

Osmanlı Devlet yapısı içinde Arapları, asli unsur Türkler ile neredeyse eşit bir algıyla karşılayan geleneksel anlayışa rağmen, devlet göçebe Arap kabilelerin yaşadıkları yerlerde, dağlardaki müstahkem mevkiilerde ve merkezi hükümetin etki alanından uzak bölgelerinde arka arkaya meydana gelen ayaklanmalarla uğraşmak zorunda kaldı. Ayaklanmalar; nüfusa kayıt, vergi ve demiryoluyla arttırılan merkezi denetimlere tepki olarak yerel liderler tarafından kışkırtılıyordu.¹⁸⁰ Özellikle; Müslüman toprağı olan Trablusgarp'ın İtalyanların haksız gerekçelerle açtığı savaş sonunda kaybedilmesi, bütün Arap dünyasında yeni bir travmaya neden olmuştu. Arap münevverler, sözkonusu toprakların Osmanlı tarafınca idari ve askeri bakımdan boş bırakıldığını ve ihmal edildiğini, o sebeple de Hristiyan İtalyanlarca elde edilişinin kolaylaştığını savunuyorlardı.

178 Kurşun, a.g.e., s.62-66.

179 Gökalp, *Türkleşmek*, s.55-57.

180 Kayalı, a.g.e., s. 121.

Tartışmaların her geçen gün hız, muhalefetin ise güç kazandığı olağanüstü dönemde, Said Paşa'nın yeniden sadrazamlığa getirilmesinden sonra; İtalyanların Çanakkale Boğazı'nı ve bazı Ege adalarını abluka altına alması ile hükümet ve savunması, büyük itibar kaybına uğramıştı. Diğer yandan; Balkanlar'da büyüyen gerilim, Osmanlı Devleti'nin Batı'dan hissettiği baskıyı daha da ağırlaştırması ile savaşın, 17 Ekim 1912'de İtalyanlar'ın gali-biyetiyle sonuçlanmasını kaçınılmaz hale getirmişti.

İttihad ve Terakki; bu şartlar altında kontrol edemediği olaylar nede-niyle yitirdiği güçlü imajını yeniden inşa etmek için 1912'de erken seçime gidilmesini ve gücünü bu yolla tazelemeyi hedefledi. Yeni bir tartışma alanı yaratarak, muhalefeti dizginleyebilmek üzere meclisin tatili ve bunun için de Kanun-ı Esasi'nin feshe dair 35. Madde'sinin tadilini siyasi gündeme ge-tirmişti. Bunun için Sadaret'in gönderdiği kanun layihası tezkeresi 16 Ara-lık 1911'de mecliste okunmuştu. Ancak; konuya dair tartışmalar, layihanın okunmasından çok önce başlamıştı. Hürriyet ve İtilâf bu tadil fikrini hoş karşılamamış ve bunu “irtica-i siyasi” ve “Meşrutiyet-şikenâme” olarak tas-vir etmişti. İttihad ve Terakki'nin gazetesi *Tanin*, bunun normal bir kanun layihası sayılması gerektiğini, kabul edip etmemenin ise meclise ait bir karar olduğunu, fırkalarının son programında böyle bir isteğin ifade edildiğini, yine Miralay Sadık ve Damat Ferid Paşa'nın da fırkalarında iken bu kanaati taşıdıklarını¹⁸¹ hatırlatmıştı. Oysa; İttihadçılar, kamuoyuna yansıtılan gerek-çelerden farklı olarak, sözkonusu maddede yapılması istenen değişiklik ile muhalefeti hazırlıksız yakalayarak, seçimlerden tam bir başarı ile çıkmayı hedefliyordu. Erken seçimlerin zorunlu hale gelebilmesi için meclisin fes-hedilmesi gerekliydi. Cemiyet merkezdeki etkinliğini kaybetmekle birlikte taşrada hala etkinliğini sürdürüyordu. İttihadçıların idari teşkilatlanma ağı-nı kaybetmeden, zamanından önce seçimlere gitmesi şarttı. 35. Madde'nin tadilini talep etmesinin bir diğer nedeni ise; İbrahim Hakkı Paşa hüküme-tini Divan-ı Âli'ye yollamak için meclise verilmiş olan takririn işlemlerini durdurmak ve geciktirmektir. Zira; Hakkı Paşa hükümetinin yargılanması kendisinin de yargılanması demek olacaktı.¹⁸²

181 Birinci, a.g.e., s.115

182 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, II, Kısım I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1943, s. 237.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası, cemiyetin maksadını anladıkları konusunda ısrarcı oldu ve Said Paşa'nın meclis üzerindeki baskısını ve bu sebeple sadrazama güvenmediğini vurguladı. Sadaretin tarafsız bir kişiye tevdi edilmesiyle, meclisin İttihad ve Terakki dışında kalan üyelerince bu durumun minnetle karşılanacağını belirtti. Kastedilen bi-taraf kişi ise Kamil Paşa'dan başkası değildi. Ayrıca, sözkonusu maddede yapılması istenen değişiklikle meclisin feshine gidilmesinin, Trablusgarp sonuçlarının sorumluluğundan arınmak demek olduğunu savunuyorlardı.¹⁸³

Said Paşa muhalifleri dağıtmak ve güçlü rakibi Kamil Paşa'yı etkisiz kılabilmek gayesiyle İttihad ve Terakki ile çalıştı. Sultan Abdülhamid ve Mehmed Reşad gibi birbirinden tamamen farklı iki padişahın ortak bir kanaatle; zaman zaman sadakatini ve öngörüsünü övdüğü sadrazam, mecliste uzun zaman alan tartışmalar nedeniyle, tecrübeli olduğu halde yıpranmıştı ve 30 Aralık 1911'de istifasını verdi. İstifanın hemen öncesinde; mecliste cereyan eden tartışmalar esnasında, ilk defa olarak tadilata karşı çıkan mebuslar celseleri boykot etmiş ve bu şekilde çoğunluğun sağlanmasına engel olmuştu.¹⁸⁴ “İstifasına neden olan bu durumun, *“hükümetin mevkiine zaaf iras ettiğini (verdiğinden) ve bu hal ile memleket idaresinin kabil olmayacağını”* ileri süren Said Paşa'nın yerine Hürriyet ve İtilâf grubunun tercih ettiği Kamil Paşa'nın gelişi bir milad olabilirdi. İtilâfçılar bazı mebuslar aracılığıyla uzlaşabilecekleri şartları özetlemişlerdi:¹⁸⁵

1. İdare-i örfiye'nin ilgası.
2. İttihadçılar ile İtilâfçılardan mürekkep olmak üzere müşterek bir kabinenin teşkili.
3. Bu kabinenin riyasetine Kamil Paşa'nın getirilmesi
4. Hükümet memurlarının cemiyet ve fırkalarla alakalarının kesilmesi.

Kabinenin Kamil Paşa tarafından teşkil edilmesi ihtimali Hürriyet ve İtilâfçılar açısından yepyeni bir umut doğurmuştu. Nitekim; eğer böyle olursa İttihad ve Terakki ile çalışan Said Paşa'nın güçlendirdiği cemiyetçi

183 Birinci, a.g.e., s. 120-22

184 Birinci, a.g.e., s. 124.

185 Şakir, a.g.e., s. 164.

yapılanmanın altı boşaltılmış olacaktı. Bunu değerlendirmek için oluşturduğu on dört kişilik heyeti padişaha gönderen Hürriyet ve İtilâfçılar arasında, Gümülcineli İsmail ile birlikte yalnızca dört Türk mebus bulunuyordu.¹⁸⁶ Said Paşa'nın görevini bırakması Hürriyet ve İtilâf grubunca sevinçle karşılanmıştı. Hürriyet ve İtilâf heyetinin saraya gittiği gün Said Paşa tekrar sadarete getirilmişti. Oysa; saraydaki toplantıda İsmail Bey neden böyle bir görüşme talep ettiklerini açık bir dille Sultan Reşad'a aktarmıştı:

“Efendimiz! Fırkamız dün mecliste 35. Maddenin müzakeresine iştirak etmemiştir. Bu katılmayışımız; haşa ve haşa, hukuk-u şahanelerinin tevsiini arzu etmediğimizden ileri gelmemiştir. Bu hareketimize yegane sebep, Sadrazam Said Paşa'ya karşı fırkamızın beslediği emniyetsizliktir. Bu zata karşı itimadımız yoktur. Sadareten istifa etmesi fırkamız tarafından büyük bir memnuniyetle telakki edilmiştir ve şimdi zat-ı şahanelerini rahatsız etmekten maksadımız da bu zatın tekrar sadaret mevkiine getirilmemesini istihardan ibarettir.”¹⁸⁷

Aynı akşam Ahmed Rıza padişahla görüşerek, gerek muhalefet partisinin, gerek ise diğer mebusların tadile karşı çıkmadıklarını belirtmişti. Sarayın ne düşündüğünün farklı yansıtıldığı eleştirilerinin gölgesinde, seçime erken bir tarihte gidilmesinin nelere yol açabileceğine dair tahminler aralıksız sürdü. *Takvim-i Vekayî*'de; “Meclis-i Mebusan Müzakeresi” başlıklı bir yazıda gündem değerlendirilmiş ve “*Muhalefetteki mebusların, şu zamanda meclisin feshinin doğru olmayacağına ve 35. Madde gereği meclisin feshi teşebbüsünün kanunlara ve meşrutiyete uygun düşmeyeceği hakkındaki fikirleri*”ne yer verilmişti.¹⁸⁸

Muhalefetin umudunu kıran Said Paşa'nın sadarete dönüşü ile padişaktan kesilen ümitler, Ayan Meclisi'ne bağlanmıştı. Yapılan tahminler Ayan Meclisi'nin kanunsuzluğa müsaade etmeyeceği yönündeydi. Hürriyet ve İtilâf grubu gerekli engelleme çalışmalarını tek başına yapmıyordu.¹⁸⁹ Dönemin şartlarıyla güçlenen argümanlara rağmen, bu fırkada bü-

186 Şakir, a.g.e., s. 158-159.

187 Şakir, a.g.e., s. 161.

188 Selahaddin, a.g.e., s. 45

189 Birinci, aynı eser, s. 117-125

tün muhalefetin birleştiğini söylemek mümkün değildi. Bu fırka dışında *Müstakiller Grubu* adıyla siyaset tarihine geçen Ahmed Ferid (Tek) önderliğindeki siyasi topluluğun da mecliste küçümsenmeyecek bir ağırlığı bulunuyordu.¹⁹⁰

Ne var ki; muhalefetin Ayan Meclisi'ne dayandırdığı beklentiler sonuçsuz kaldı ve Said Paşa'nın siyasi manevrasıyla meclis fesh edilmiş oldu. Fesih için maddenin tadili gerekmemiştir. Said Paşa, ikinci defa Sadarete getirilince, mebuslar maddenin tadilini kabul etmekle, buna karşı çıkarak meclisin feshine gerekçe hazırlamak arasında kalmışlardır.¹⁹¹ Günlerce süren müzakerelerin neticesinde, Said Paşa kabinesinin maddenin değiştirilmesi hususundaki teklifi; 125 oya karşılık 105 oyla üçte bir çoğunluk sağlanamadığından reddedilmişti.¹⁹² 35. Madde'nin tadili gerekli oyu alamadığı halde, maddenin halihazırdaki metnine göre bile hükümet için meclisin feshi imkanı doğmuştu. Fesih, İttihad ve Terakki mensuplarınca sevinçle karşılandı.¹⁹³ Meclis padişah iradesiyle ve Anayasa'nın 7. Madde'sine dayanılarak kapatılmıştı. (18 Ocak 1912) Cemiyetin sevincini paylaşmayan kitlenin kırıngınlığı ise en iyi biçimde Tevfik Fikret'in dizelerinde ifşa olmuştu:

“Kanun diyoruz; nerde o mescud-i muhayyel?
Düşman diyoruz nerde bu? Hariçte mi, biz mi?
Hürriyetimiz var, diyoruz, şanlı, mübeccel,
Düşman bize kanun mu? Ya hürriyetimiz mi?
Bir hamlede biz bunları, kahrettik en evvel.”

İtilâfçı Dr. Rıza Nur ise; “*Artık kanuna, kitaba, nutka, makaleye, mantığa, hakka yer kalmadı.*”, diyerek sitemde bulunuyor ve yapılacak son şeyin zora karşı zor kullanımı olduğunu belirtiyordu.¹⁹⁴

190 Birinci, a.g.m., aynı sayfa

191 Birinci, a.g.e., s. 129

192 Selahaddin, a.g.e., aynı sayfa

193 Birinci, a.g.e., s. 127-130

194 Şakir, a.g.e., s. 168

Cemiyetin zor kullanması nedeniyle, meclisin kapatılmasının üzerinden geçen üç ayın sonunda yapılan 1912 seçimleri Türk siyasi tarihine “sopalı seçimler” olarak geçecekti. Cemiyet; Hürriyet ve İtilâf’ın ara seçimlerdeki başarısını tekrar edeceğinden korktuğu için her türlü yola başvurmayı uygun bulmuştu. Nitekim; şiddet ve zor kullanarak girdiği seçimlerde İttihad ve Terakki yine istediği sonuca ulaşmıştı. Seçimlerde Hürriyet ve İtilâf sadece altı adayıyla meclise girebildi. 284 mebusan 6’sı hariç tamamını kazanan İttihad ve Terakki bu defa da meclis dışı güçlerin etkisinde kalmış, iktidar olmasına rağmen, mecliste “muktedir” olamamıştı. Durumu değerlendirmek üzere Hürriyet ve İtilâf grubu 2-9 Haziran’da bir kongre düzenledi. Müşir Fuad Paşa’yı reisliğe getirdi. Seçimler sonunda II. Dönem başlarken, “Ariza-i Cevabiye” konuşmalarında Damat Ferid Paşa seçimlerin yapılmasını ağır bir dille eleştirmiş, bunu meşrutiyeti zora sokan bir durum olarak değerlendirmişti. Damat Ferid’in sözleri Mebusan’da “umumi tasvip” ile reddedilmişti.¹⁹⁵ Bundan sonra muhalefeti sertleştiren fırka, meclis dışındaki etkinliğini arttırarak kamuoyu oluşturmaya çalıştı. Parti üyelerinden Rıza Tevfik, Doktor Rıza Nur, Mustafa Sabri ve Refii Cevad yazılarıyla İttihadçıları yıpratmışlardı. Parti içinde sık sık görüş ayrılıkları da meydana geliyordu. 22 Temmuz 1912’de kurulan Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve 29 Ekim’de kurulan Kamil Paşa hükümeti zamanında da beklenenin aksine herhangi bir nazırlık ve yüksek memuriyet elde edilememişti.¹⁹⁶ Sonuçta; Miralay Sadık Bey, Şaban Efendi ve Gümölcüneli İsmail partiyi ele geçirdi.¹⁹⁷ Hürriyet ve İtilâf grubu, kısa zamanda etrafındaki çemberi giderek güçlendirmiş, büyümüştü. Miralay Sadık neden muhalefete kalkıştığını da bir dost meclisinde açıkça beyan ediyordu:

“Bey kardeşler! ... Biz, bir tek müstebit (despot) padişahı devirmek için var kuvveti pazuya vererek bu meşrutiyeti ilan ettik. Fakat içimizde bin müstebit yetmişti. Eski arkadaşlarımızdan bir zümrenin böylece müstebidâne (zorbaca) bir surette memleketi tehlikeli uçurumlara sürükley-

195 Tunaya, a.g.e., c. 3, s. 246

196 Birinci, a.g.m., s. 508-509

197 Engin, *Kurtlar Sofrasındaki Osmanlı*, Yeditepe, İstanbul 2009, s.405.

mesine rağmen, çok şükür ki içimizde, büyük bir hüsn-i niyetle vatan ve milletin halâs çarelerini düşünenler var.”¹⁹⁸

Yeni seçimden sonra toplanan 1912 Mebusanı’nda Said Paşa, hemen hepsi İttihadçı olan mebuslara padişahın rolünü arttıran kanun teklifini iki gün içinde kabul ettirmişti. Bu teklifin dayandığı değişiklikle padişah isterse yeni bir kabine kurabilecek, isterse Meclis-i Mebusan’ı fesh edebilecekti. Ne var ki; 1912’de başlayan bu dönem çok sürmedi. Arnavut isyanları ile ortaya çıkan *Halaskar Zabitan* grubunun İttihad ve Terakki üzerinde baskı kurması, kanun tasarılarının tartışmalarıyla yıpranan meclisteki görünümü kısa zamanda değiştirdi. Cemiyetin yeni bir taktik geliştirmek üzere ilk adımı ise; İstanbul’da büyük bir kongre toplamak olmuştu. Bu kongrede *Talatçılar* ve *Enverciler* olarak ikiye ayrılan cemiyet, iç karışıklıklar nedeniyle kendine döndüğünde, dayanabileceği hükümet liderinden de mahrum kaldı. Said Paşa bir kez daha istifaya zorlanmıştı. Ülkede İttihat ve Terakki hükümetlerine karşı muhalefetin şiddetlenmesi, önemli iç ve dış meselelerin devletin varlığını tehdit etmeye başlaması üzerine tarihi kişiliği, büyük şöhreti ve tarafsızlığı sebebiyle 21 Temmuz 1912 tarihinde Gazi Ahmet Muhtar Paşa sadrazamlığa getirildi.¹⁹⁹ Kabinede; Kamil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Ferit Paşa gibi üç eski sadrazam bulunduğu “Büyük Kabine” olarak adlandırılacak yeni hükümet; bilinen cemiyetçi geleneğin tersine, ezici çoğunluğunu İttihadçıların oluşturduğu mecliste, içinde tek İttihadçı’nın olmadığı bir kadrodan mürekkepti. Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın ilk işi, karşısında bir blok olarak duran İttihad ve Terakki çoğunluğundan kurtulmak oldu. Bunun için de Mebusan’ın feshi yoluna gitti.²⁰⁰ 1912 meclisi de, 1908 meclisi gibi zamanından önce 4 Ağustos 1912 tarihinde feshedildi. Bundan sonra İttihadçı aleyhtarı bir kampanya başlatılmış ve bazı cemiyetçiler tutuklatılmıştı. İttihadçılar bir anda bütün nüfuz ve kudretini kaybetmişti. Artık kendilerini padişahı zorlayacak kadar güçlü görmediklerinden, sadarete kendi taraftarlarından birinin getirilmesini isteyememişlerdi. Hürriyet ve İtilâf kanadı ise; yeni

198 Şakir, a.g.e., s. 74.

199 Rifat Uçarol, “Gazi Ahmet Muhtar Paşa”, *DİA*, XIII, s. 447.

200 Tunaya, a.g.e., s. 143.

kabine ile henüz doğrudan bir bağ kurmamış olsa bile durumdan memnuniyet duymuştu. Başta Sadık Bey ve Gümülcinelî İsmail olmak üzere fırkanın önde gelen simaları, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya tesir edebileceklerini umuyordu. Meclisin feshiyle beraber kendileri için nüfuz ve etkinlik sahasının yaratılabileceği imkanına inanıyorlardı.²⁰¹ Paşa iktidara geldiğinde Hürriyet ve İtilâf fırkası 5-10 kişiden ibaret küçük bir muhalefet topluluğuydu.²⁰²

Gazi Ahmed Muhtar Paşa sadrazamlığı döneminde önce ülkede iç düzeni kurmak istedi. Sonra da Balkan bunalımının gittikçe şiddetlenmesi üzerine Osmanlı Devleti ile İtalya arasında sürmekte olan Trablusgarp Savaşı'na Uşi Antlaşması'nı (18 Ekim 1912) imzaladı.²⁰³ Balkan Savaşı nedeniyle seçimler ertelenmiş ve meclisin olmadığı, sıkıyönetimli bir dönem başlamıştı.²⁰⁴ Bu savaşın başlamasından hemen sonra, Osmanlı ordularının uğradığı yenilgi ve iç politikadaki gelişmeler üzerine 29 Ekim 1912'de sadrazamlıktan istifa etmek zorunda kaldı.²⁰⁵ İttihad ve Terakki durumu lehine çevirmek için ciddi bir propaganda çalışmasına başlamıştı. Yeniden iktidar gücünü elinde toplamak için toplumun yaşadığı hüsrânı, kısa bir süre için de olsa devlet yönetimini elinde tutan kendisine muhalif Muhtar Paşa'ya ve diğer muhaliflere yöneltmeyi başarmıştı. Propaganda'nın en önemli kısmını, Osmanlı Devleti'nin eski başkenti Edirne sorunu oluşturuyordu. Mütareke imzalandıktan sonra barışın şartları konusunda, Almanya hariç, bütün Avrupa Devletleri İstanbul hükûmetine Edirne'yi Bulgaristan'a terketmesi konusunda baskı yapıyordu. Bütün gazeteler Türk milletini yakından ilgilendiren bu konuyu takip ediyordu. İttihad ve Terakki ise boş durmuyor ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın makamını devralan Kamil Paşa hükûmetinin Edirne'yi düşmana teslim edeceği söylentisini yayıyor ve kendisi iktidara geçerse Edirne'yi terketmeyeceği gibi Osmanlı Devleti'ni de içinde bulunduğu güç durumundan kurtaracağını

201 Şakir, a.g.e., s. 207.

202 Birinci, a.g.e., s. 203.

203 Üçarol, aynı yer.

204 Tunaya, a.g.e., I, s. 301.

205 Üçarol, aynı yer.

duyuruyordu. Bu sıralarda önemli gelişme “memleketin asayişini muhafaza, hükümeti takviye, aradaki korkuyu defeylemek” maksadıyla Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın yeni mensuplarına işbirliği teklif etmiş olmasıdır. Kamil Paşa hükümetinin her iki fırkaya karşı takındığı tavrın da bu işbirliğinin nedenlerinden biriydi. Bu konuda görüşmeler sürerken Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın ikinci reisi Sadık Bey şahsi bir icraat olarak fırkanın kulüplerini kapatan ve faaliyetlerini tatil eden beyannameyi neşretmişti.²⁰⁶

Öte yandan; Üçlü İttifak ve Üçlü İtilâf devletleri 17 Ocak 1913’te Osmanlı Devleti’ne altı imzalı ortak bir nota vererek Edirne konusundaki isteğini tekrarlamış, daha da ileri giderek; Ege adalarının kaderini tayin işini de ilgili devletlere havale etmesini istediklerini bildirmişlerdi. Bu notaya verilecek cevabın düşünüldüğü sırada Enver ve Talat Paşa’ların bulunduğu 30-40 kişilik grup kabinenin toplantı halinde bulunduğu Bab-ı Âli’ye baskın yaptı. (23 Ocak 1913) Sadrazam Kamil Paşa’ya zorla istifasını yazdırdıktan sonra padişaha giden Enver ve Talat Paşa’lar, Mahmut Şevket Paşa’nın sadrazamlığa tayinini bildiren fermanını aldılar. Paşa, göreve gelir gelmez cevabi bir nota ile Edirne’nin anavatandan kopmasının imkansız olduğunu, olması halinde bütün halkın buna büyük bir tepki vereceğini bildirmişti. İttihadçılardan oluşturulmuş yeni hükümetin reddiyesi üzerine 3 Şubat’ta savaş yeniden başladı.²⁰⁷ Savaşın seyri Osmanlı Devleti’nin umduğu sonuçları vermemişti. Kamuoyundaki kırılmanlık günden güne artarken, Avrupalı devletlere verdiği yanıtı gerçekleştiremeyerek Edirne’yi yitiren (27 Mart 1913) Mahmud Şevket Paşa’ya suikast düzenlendi. Sadrazam hayatını kaybederken yerine dışişlerini de görev alanına devreden Mısırlı Prens Said Halim Paşa gelmişti. Yeni sadrazam ile İttihad ve Terakki idari erki tamamen elinde toplamıştı. Böylece cemiyet fiilen iktidara gelmiş oldu. İktidara yeniden hakim olur olmaz, suikastın faillerini bulmaya çalıştı. Paşanın katline ilişkin çeşitli görüşler ileri sürülmüştü. Bunlardan biri de Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensupları tarafından bir tertibin olabileceği yönündeydi. Tevkifler sonunda yakalananlardan on iki kişi asıldı. Aralarında Damat Salih Paşa adında eski bir Hürriyet ve İtilâfçı da vardı.

206 Birinci, a.g.e., s. 206-207.

207 Armaoğlu, a.g.e., s. 674-680.

Gıyaben mahkum olanlardan Gümülcineli İsmail Bey ve Şerif Paşa da eski Hürriyet ve İtilâf mensuplarıydı. Bu hadiseden sonra İttihad ve Terakki hem Paşa'dan, hem de bu vesileyle rakiplerinden kurtulmuş oldu.²⁰⁸ Siyasi karışıklığın sonuçlarını öngöremeyecek olanlar çareyi yurtdışına kaçmakta bulmuşlardı. Zaten; Bab-ı Âli Baskını'ndan biraz önce başkan Müşir Fuad Paşa reisliği bırakmış, kısa bir süre sonra da Sadık Bey fırka şubelerinin faaliyetlerine son vermişti.²⁰⁹ Bab-ı Âli Baskını'nın ardından parti hızla dağılmaya başladı. Yurtdışına kaçanlar arasında Dr. Rıza Nur da vardı. Gümülcineli İsmail Bey ise siyaseti bir süreliğine bırakmıştı. Yurtdışına çıkmış eski İtilâfçılar ise Paris'te muhalif Şerif Paşa'nın ve çıkardığı *Meşrutiyet* dergisinin etrafında toplanmıştı. Şerif Paşa'nın *Osmanlı Esasiye Fırkası* ile Hürriyet ve İtilâf'ın birleştiği haberi büyük bir siyasi patlama olarak duyurulmuştu. Gümülcineli İsmail de ikinci başkanlığa getirilmişti.²¹⁰ Yeni oluşuma katıldığını bir bildiriyle ilan eden Prens Sabahaddin açıktan desteğini verirken, Osmanlı Sosyalist Fırkası Paris Şubesi de katıldığını duyurmuştu. Partinin yeni yayın organı *Mécheroutiette / Meşrutiyet* olmuştu.²¹¹

Birinci Dünya Savaşı sonuna değin Hürriyet ve İtilâf Fırkası varlığını kaybetmişti. İttihad ve Terakki'nin savaş sonunda yarattığı boşluktan faydalanarak yeniden faaliyete geçti. (10 Ocak 1914) Başkanlığını Nuri Paşa'nın yürüttüğü partide Zeki Paşa, Seyit Abdülkadir Efendi, Mustafa Sabri Efendi, Ali Kemal Bey, Refik Halit, Rıza Tevfik gibi kişiler bulundu. Tek başlarına ülkenin en güçlü siyasi kanadı olduklarını savunmuş ve eski İttihadçıların dışında kalan herkesle işbirliğine başarabileceklerini duyurmuştu.²¹² Nitekim; Paris muhalefeti oluşturanlardan Miralay Sadık Bey; Rus Çarı'na, Britanya İmparatoru'na, Fransa Cumhurbaşkanı'na ve Sultan Reşad'a Osmanlı Devleti'nin İttihad ve Terakki'den kurtarılmasını isteyen telgraflar çekmişti.²¹³

208 Birinci, a.g.e., s. 227-229.

209 Birinci, a.g.m., s. 509.

210 Birinci, a.g.m., aynı yer.

211 Tunaya, a.g.e., I, s. 314.

212 Engin, a.g.e., s. 406.

213 Tunaya, aynı yer.

Siyasi hayata yeniden katılmasından sonra Türkçülüğün tam karşısında yer alan Hürriyet ve İtilâf, devletin başına gelen her türlü sorunu İttihad ve Terakki'ye yüklemekten çekinmemişti. Dinmez muhalefeti sürdürerek mütareke zamanında Anadolu direnişini de Türk ruhu ile gerçekleştirenleri, İttihadçıların bir devamı olarak görmüş ve bu nedenle Milli Mücadele'yi engellemeye çalışmıştı. Ziya Şakir'e göre İstanbul'da rahatlıkla dolaşan düşman birliklerini dost olarak görmüş, onları birer “*halaskar*” yani “*kurtarıcı*” olarak görmüştü. Şakir; İtilâfçıların şahsi kinlerle başlatıkları intikam seferberliğini şöyle özetlemişti:

“Çarçabuk üç intikamcı unsur birleşmişti.

1. Hürriyet ve İtilâfçılar
2. Hürriyet ve İtilâfçıların manevi babası olan Padişah (Vahdettin)
3. Bu iki vasıttan istifade ederek azami derecede menfaat temin etmek isteyen düşmanlar.”

Meclis-i Mebusan 20 Aralık 1918'de kapatıldığı için Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurulduğu ocak ayı başlarında (1919) bir meclis yoktu. Ağustos ayında mebus seçimleri konuşulmaya başlandığı zaman fırka, gayrimüslim unsurları işbirliğine davete karar verdi. Ancak; bunlardan sadece Yahudiler seçime katıldı. 18 Aralık 1919'da yapılan İstanbul seçimlerinde oy sandıklarının boş çıkması, İstanbul halkının Hürriyet ve İtilâfçı olduğu şeklinde yorumlandı.²¹⁴ Mecliste Hürriyet ve İtilâfçı üç mebus; Aydın Mebusu Emanuelidi, İzmir Mebusu Vangel ve Çatalca Mebusu Tevkidi Efendiler Türkleri eleştiren tarihi bir takrir vermişlerdi. Verdikleri önergede makat meclisin feshini de talep ediyordu. İtilâf Devletleri'nin zaferine dayanılarak verilen bu takrirden Hükümdar Vahdettin'in bizzat tarafından işlenmişti.²¹⁵ Sadrazam Tefvik Paşa'nın yerini sabık İtilâfçı Damat Ferid Paşa'nın almasıyla Hürriyet ve İtilâf grubunda yeni kabinenin kendilerinden teşekkül ettirileceğine dair inanç açıktı. Ancak; fırkanın Miralay

214 Birinci, a.g.m., s. 510.

215 Şakir, a.g.e., s. 245-248.

Sadık, Gümölcineli İsmail gibi güçlü isimleri kabine dışında kaldı. Damat Ferid Paşa'nın da bir ay sonra görevini bırakmasıyla İtilâfçıların iktidar bağı da kopmuş oldu. Miralay Sadık'ın fırka mensuplarını kabineden çekme girişimleri ihtilafa dönüşürken, Damat Ferid ise dört kez hükümet kurmakla görevlendirildi. Fırka içi çekişmeler nedeniyle aynı adla üç fırka daha kuruldu. Hepsinin parti programı birbiriyle örtüşüyordu. Hürriyet ve İtilâfçılar, İngilizlerin işgal hareketinde dahi eskiden olduğu gibi İngiliz taraftarlığını sürdürmüşlerdi. Dolayısıyla; milli direnişi temsil eden Mustafa Kemal'in aleyhinde kaleme alınan yazılar Hürriyet ve İtilâf'ın propagandasını yapan *Alemdar* ve Ali Kemal'in başyazarlığını üstlendiği *Peyam/Peyam-ı Sabah* gibi gazetelerde sıklıkla yer almaya başlamıştı. İttihad ve Terakki karşısında istediği etkiyi ve başarıyı yakalayamayan Hürriyet ve İtilâf Fırkası, bu yolla onun devamı gibi gördüğü Mustafa Kemal direnişini her fırsatta yok etmeye çalıştı. Ancak; bu kez karşısında güçlü bir maneviyat ile yükselmiş Kuvayı Milliye olduğundan hedeflediği sonuçlara ulaşamadı. Dr. Rıza Nur, Ahmet Ferit gibi aralarından bazıları Milli Mücadele'ye katılsa da, Türklerin zaferinden sonra İstanbul'da kalamayan İtilâfçılar'ın çoğu yurt dışına kaçtı.

CUMHURİYET HALK FIRKASI'NA DOĞRU

Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923 yılında imzalandığında; Türk tarafının I. Dünya Savaşı'nın Anadolu'daki akıbetini değiştiren milli müdafasının kağıt üstündeki ifadesi olarak diplomatik, askeri ve siyasi tarihteki değerli yerini almıştı. “Şerefli barış” olarak addedilen Lozan muahedesi Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından 13 Ağustos 1923 tarihli meclis konuşmasında şöyle değerlendirilmişti:

“ Efendiler, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ikinci seçim devresine dahil olmuş bulunuyoruz. (...) Bu seçim devresi, aynı zamanda yeni Türkiye devletinin yeni tarihinde mutlu bir geçiş zamanına rastlıyor. Filhalki; dört senelik istiklal mücadelemiz milletimizin şanına layık bir barış ile sonuçlanmıştır.

Efendiler! İlk meclisimiz memleketi düşman ayaklarından kurtarmak, milleti hayat veren barışa götürmek gayesine yürürken aynı zamanda yeni Türkiye devletinin binasını da tesis ediyor ve sağlamlaştırıyordu. Vazifesini iyi yapmış ve genel olarak vatan ve millet için kurtuluş ve hayat vasıtası olmuştur.

Muhterem Efendiler! Dört senelik mesaiden sonra son ve kesin zafirimiz üzerine Mudanya askeri mukavelesi yapıldı ve barış müzakereleri devresine geçildi. Bu müzakerelerin cereyanında da karşılaştığımız güçlükler pek çoktur. Fakat; ben bunu tabii bulurum. Çünkü bu barış müzakerelerinde görülen hesaplar dört yıllık değil, dört yüzyıllık bir devrin günahlarının mirası idi.

(...)

Efendiler, Doğu'da Trabzon'u, güneyde Adana'yı ihtiva edecek büyük Ermenistan'dan eser kalmamıştır. Ermeniler tabi olan sınırları içinde

birakılmıştır. 93 (1877) Seferi'nde Türk vatanından cebren ayrılan üç vilayet tekrar sancağımız altına alınmıştır. Kuzeyde Karadeniz'in en güzel ve en zengin sahilleri üzerine kurulmak istenen Pontus hükûmeti taraftarları ile beraber tamamen bertaraf edilmiştir. Güneyde nüfuz mıntıkları unvanı altında memleketimizi parçalamak karşısında Türkiye'yi parçalamanın ham bir hayal olduğu kabul ettirilmiştir. Türkiye'ye her medeni memleketin istifade ettiği haklar tanıtılmıştır. Yine güneyde servet ve kabiliyeti itibariyle vatanımızın en parlak bir ümidi olan Adana ve onun gibi birçok güzel şehirlerimiz mustarip oldukları istiladan kurtarılmıştır.

(...)

Efendiler! Bugüne kadar kazandığımız muvaffakiyet, bize ancak bir ilerleme ve medeniyete doğru bir yol açmıştır. Bize ve torunlarımıza düşen görev bu yol üzerinde tereddütsüz ilerlemektir. (Tebrik sesleri, alkışlar.)

Sonra Efendiler! Türkiye devletinin bağımsızlığı mukaddestir. O, ebediyen emniyette ve dokunulmaz olmalıdır!"²¹⁶

Acımasız savaşın olağanüstü dayatmalarını kendinden beklenmeyen bir yanıtla bertaraf ederek savaşının sonunu getiren Türkiye için yepyeni bir dönem açılmıştı. Savaş sırasında İtilaf devletlerinin cepheye sürdüğü 42.188.810 askere karşın Türkiye'nin de içinde yer aldığı İttifak Devletleri'nin savaş alanlarına sevk ettikleri 22.850.000 askerden, 3.386.200'i ölmüş, 8.388.448'i yaralanmış, 3.629.829'u esir veya kayıp olmuştu. Böylece İttifak Devletleri de bu büyük savaşta 5.404.477 askerini -bu mevcut askeri gücün % 67.4'ünü oluşturmaktaydı- savaş dışında kalmış olarak buldular. Türkiye ise nüfusunun %12'sini savaşta yitirmişti.²¹⁷ Yanısıra; Yunan işgali sırasında büyük bir mezalimle karşı karşıya kalan Anadolu işgalcilerce yakılıp, yıkılmış; halka büyük bir vahsette bulunulmuştu. Anadolu nüfusu ölümler yüzünden %20 dolayında düşmüştü. Bu oran, I. Dünya Savaşı'nda Avrupalı başrol oyuncularında en büyük sarsıntıya uğra-

216 Bilal Şimşir, *Lozan Günlüğü*, Bilgi, Ankara 2012, s. 613-614.

217 Burhan Sayılır, "Çanakkale Savaşının İstatiksel Analizi", <http://gytmp.milliparklar.gov.tr>.

miş ülke olan Fransa'nınkinin yirmi misliydi.²¹⁸ Sadece Manisa'da 10.700 hane, 13 cami, 2.728 dükkan, 19 han, 26 bağ kulübesi, 30 fabrika, 5 çiftlik binası, 1.740 köy evi yakılmış; 3.500 kişi yakılarak ve 855 kişi de kurşuna dizilerek katledilmiştir. Altı bin hanelik Turgutlu'nun tamamı yanmış ve 1.200 kişi ölmüştü. Menemen'de yangın olmasa da civar köylerden Boşnak ve Kozluca köyü tamamen yakılmış, Alaşehir'de de 4.000 haneden sadece 100'ü kalmış, 10.000 dükkan, 10 cami, 20 mescit, 22 köy ve istasyon binası yakılmış, civar köylerin halkının tamamına yakını katledilmişti. Salihli'de ise 200 hane, 400 dükkan, 2 cami, 22 han, 2 otel, 12 fırın ve beş fabrika yakılmıştı. Salihli'nin civar köyleri tamamen yakılmış ve insanlar katledilmişti. Orta Anadolu'da Bursa ve Balıkesir'de Batı Anadolu'da yaşanan vahşet aynen tekrar edilmişti.²¹⁹

Anadolu topraklarındaki ağır yıkım beraberinde genel bir göç hareketini doğurmuştu. Yalnız savaş sebebiyle değil, savaş şartlarının ve göçlerin yaygınlaştırdığı bulaşıcı hastalıklar da benzer bir yıkıma yol açmıştı. Nüfustaki hareketlilikle Anadolu coğrafyasındaki genel görünümde bazı değişiklikler meydana gelmişti. Özellikle; gayrimüslim cemaatlerin sayısında yer yer değişiklikler belirmiş, onların içinde en çok tehcir sebebiyle Ermeni nüfusunda önemli bir azalma söz konusu olmuştu.

Şehirler Yunan güçlerince yakılıp yıkılmış, ekinler savaşın gölgesinde ekilip biçilememişti. Ancak kısıtlı şartlarla üretime devam edilebildiğinden ülkede yalnız demografik bakımdan değil, kalan nüfusun bekası açısından çok önemli bir yeri olan ekonomik etkinlik de en alt seviyeye inmişti. Her anlamda ülkede geniş ve etkili bir tahribat meydana gelmişti. Ancak; bu ağır travma, temel iktisadi politika olarak tarımın 1923 sonrası hızla iyileştirilmesiyle birlikte 1930'lara gelindiğinde eski etkisini taşımayacaktı. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren savaşlar nedeniyle yıkılmış ve tahrip olunmuş karayolları ve köprülerin bakım ve onarımlarına da hızlı bir şekilde başlanmıştı. 5 Eylül 1923 tarihli Fethi Okyar başkanlığındaki İcra Vekilleri Heyeti'nin programında ülkenin genel bayındırlık hizmetlerinin durumu şöyle ifade edilmişti: "Yollarımız ve köprülerimiz,

218 Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim, İstanbul 1995, s. 243.

219 <http://www.yenipazar.org.tr/YP/yenipazartarihi/kaynaklar/mubadelenin-sebepleri.pdf>

tamir olduğu gibi birçok limanlarımız henüz inşa olunmamış ve birçok şehirlerimiz mecralarına müsadif arazi için servet membaı olacak yerde bakımsızlık yüzünden o arazi için mucib-i felaket bulunmuştur.”²²⁰

Mustafa Kemal’in yeni hedef olarak “Muassır Medeniyetler” çizgisini işaret etmesi de büyük bir planlamayı beraberinde getirmişti. Kaynakların yeniden değerlendirilmesi, uygun bir iktisadi program çerçevesinde genel ıslah, kısa dönemli çözümler yerine uzun bir devlet yaşamı için gerekli ön hazırlık ve altyapı çalışmalarının önce temini, sonra izahı gibi gereksinimler vurgulanmıştı. Böyle bir vurgu Osmanlı İmparatorluğu’nun son yüzyılında devletin yıkımı ve vatan toprağını kaybetme korkularının üzerinde yükselen huzurlu ve yeni bir dönemin inşası anlamına gelmişti. Cumhuriyetin ilanının beklenmedik bir gelişme olmadığı aşıkardı. Dönemin aydınlarının, çağdaş dünya algısında konum kazanmaya çalıştıkları bir tartışma alanı içinde savaş sonrası ağır travmadan ancak böyle bir yapıyla çıkılabileceğine duydukları inanç beraberindeki farklı yorumlara rağmen artmıştı. Özellikle; manen Arap Yarımadası’nın elden çıkışı büyük bir sarsıntıya yol açtı. O güne değin; Ziya Gökalp’in de altını çizdiği gibi Osmanlı Devleti aslında Müslümanların üstünlüklerinin işlendiği bir Türk-Arap devleti sayılabilirdi. Fakat; I. Dünya Savaşı’nda İngilizler ile gizli anlaşmalar yaparak işbirliğine giden önemli bir kesimiyle Araplar’ın Osmanlı coğrafyasından kopuşu kendi içine dönmeyi daha tutarlı ve gerçekçi bulan ve yeni dünya statükosunun altında, varolabilmek için ulus devleti tek çıkar yol olarak görenlerin niceliğini arttırmış, bu yönde üretilen politikanın derinliğini kalınlaştırmıştı. Savaş; Avrupa’nın çehresini tamamen değiştirmekle kalmamış, Yakın Doğu’da da yeni devletler ortaya çıkarmıştı. Bu devletlerin birçoğu da benzer ulusal iddialar taşıyordu. Osmanlı Devleti’nin Arap vilayetlerinin paylaşıldığı San Remo Konferansı’nda (19-26 Nisan 1920) Irak’ın temelleri atılırken Şeyh Hüseyin’in oğlu Faysal da bir Arap Devleti kurma teşebbüsünü ifşa etmişti. Nitekim; Milletler Cemiyeti’nin İngiliz mandaterliğini onaylayarak kuruluşundaki

220 Metin Kopar, *Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu’ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1927-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009, s. 24-25.

sorumluluğu üstlenmesiyle Irak'ın resmi kralı olarak Faysal'ın tahta çıkışı arasında az bir zaman geçmişti.

Öte yandan; savaşın cephede bitmesiyle en az savaş kadar etkili ve süregelen, sonraki dünya savaşının nüvelerini doğurmasıyla da tarihi bir süreç başlamıştı. Mecburi bir uluslararası tartışma ile “tazminatlar meselesi” sıcak gündem konusu oldu. Almanya'nın Versay Barış Konferansı'nda (1919) “savaşın suçlusu” ilan edilmesiyle konuya müdahil olmayı başlangıçta tercih etmeyen, fakat; gerçekçi ve geçerli bir ekonomik plana duyulan ihtiyaç sebebiyle kendini bir tavır alma noktasında sorumlu sayan ABD, müttefiklerini Almanya lehine ikna ederken zorlanmıştı. Başta Fransa olmak üzere, İtilaf güçleri, savaşa girme nedenlerinden biri olarak gördükleri Almanya'nın yükselen ekonomik değerlerini yerle bir etmek üzere ellerine geçirdikleri fırsatı en iyi şekilde kullanmak istemişlerdi. Reel-politik açıdan uygulanabilirliği mümkün olmayan talepleri ile büyük Avrupalı güçlerin Almanya'yı sıfırlama teşebbüsleri, tam istedikleri gibi yaptırım olasılığına sahip olsalar da ABD engeliyle karşılaşmıştı. Hala onlar için makul sayılamayacaksa da taleplerini önceki beklentilerinin gerisine çektiler. “Tazminatlar” bitmek bilmeyen tartışmalara, periyodik krizlere ve Amerikan gözetimi altında anlaşmalara yol açmıştı. ABD, eski müttefiklerinin hoşnutsuzluğuna rağmen Almanya'nın onlara olan borçlarına olan sorunu, savaş sırasında onların Washington'a olan borçlarının oluşturduğu sorunla ilişkilendirmek istiyordu. İngilizlerin ABD'ye olan borçları Britanya'nın ulusal gelirinin neredeyse yarısına, Fransızların borçları ise üçte ikisine ulaşıyordu. Ödeme miktarının belirlendiği 1924 tarihli “Dawes Planı” ’nın ardından 1929'da hazırlanan yeni bir ödeme planı (Young Planı) ile Almanya'nın ödeme tablosu biçimlendirilecekti.²²¹

Osmanlı hükûmeti de savaşa giren diğer ülkeler gibi ağır bir bilançoyla karşı karşıya kalmıştı. Esasen; Osmanlı borçlanmaya daha Kırım Savaşı sırasında aldığı borçlarla 1854 yılında başlamıştı. 1875 yılındaki mali iflasına değin borçlanmayı sürdürmüştü ve savaşın başında 140 milyon lira borcu vardı. Savaş sonunda Osmanlılar galip olan Amerika Birleşik Dev-

221 Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılık Çağı*, Everest, İstanbul 2010, s. 130.

letleri'ne değil, yenik olan Almanya'ya borçluydu. Bu nedenle; 160 milyon lira ya da 720 milyon Amerikan doları kadar tutan bu borç gayriresmi olarak silinmişti. Vadesi uzatılmış eski Osmanlı devlet borçlarında ise durum böyle olmadı. Bu borçlar Lozan'da imparatorluk toprakları üzerinde kurulmuş devletlere pay edildi ve borçların %65'i (toplam 78 milyon ster-ling) Türkiye'nin payına düştü ve bu borç yıllarca zamanında ödendi.²²² Bunun olabilirliğinde, hiç şüphe yoktu ki; Lozan Antlaşması'nın 28. mad-tesiyle kapitülasyonların ilga edilişinin payı büyüktü. Mustafa Kemal'in ekonomik bağımsızlığın yüzyıllar sonra elde edilişinden duyduğu mem-nuniyet 1 Mart 1921 tarihli söylevinde şöyle vurgulanmıştı:

(...)

Mütarekenin ardından ardı sıra yabancılar gelir kaynaklarımıza büs-bütün el koymaya giriştiler. İstanbul'daki hükmedici durumlarından faydalanarak maden aramaları için gereken izin kağıtlarını Türkler'den kimseye verdirmez oldular. Biz ülkenin bütün zenginlik kaynaklarını ulus adına elimize geçirebilmek için dışarıya gönderilecek malların ve ürünle-rimizin gönderilmesine yarayacak yolları yapmak ve onarmak için; iç-erden satacaklarımız dışardan alacaklarımız arasında hiç değilse bir denge kurabilmek için gereken tedbirleri almaya giriştik.

(...)

Bu yolda belirli ilkelere bugüne değin bağlı kaldığımız gibi bundan sonra da ulusumuzun gelişmesini ve bağımsızlığımızın korunmuş kalma-sını sağlayacak olan bu ilkelere elbette bağlı kalacağız.”²²³

Mustafa Kemal'in üzerinde hiç tavizsizce durduğu her manada tam bağımsızlık fikri, rejim konusundaki değişiklik isteğini de alttan alta his-settiriyordu. Yalnız dışarıdaki genel ihtilaflara karşı değil, içerde de tam bir hürriyet isteği duyduğunu belli eden söylevlerine özellikle İzmir'in kurtarılmasından sonra ağırlık vermişti. Avrupa'dan imparatorluklar tas-fiye edilirken, krallıklar da yıkılmış; yerlerini Weimar Cumhuriyeti örne-

222 Zürcher, a.g.e., s. 245.

223 Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, Der, İstanbul 1997, s. 276.

ğindeki gibi ilkel sayılsalar da cumhuriyet çağrışımı yapan yönetimlere bırakmıştı.

Mustafa Kemal için milleti iradesinde özgür kılacak bir zemin bulunması son derece önemliydi. Ancak; aynı anda bir milletin ulusal kimliğini sahiplenerek yükseltmeye çalışma konusunda ısrarlı olmaması karşısında yek başına rejimin o vatana refah getirmeyeceğini de iyi biliyordu. Öz varlıklarını koruma hususunda ilerlemeyi reddeden ulusların rejimlerinin ne olursa olsun onları geri bırakan sömürü düzenine açık hale geleceklerini de sıklıkla hatırlatmıştı. Mustafa Kemal'in kurtuluş mücadelesindeki itibarıyla pekiştirdiği devlet adamlığı Lozan Antlaşması'ndan çok evvel simgeleşmiş, bunu doğrulayacak adımlar için atılacak siyasi ve hukuki adımlar için uygun zaman kollanmıştı. Osmanlı Sultanı ve Müslümanların halifesi Vahdettin'in ülkeyi terk etmesinin ardından Şehzade Abdülmecid'in üstlendiği halifelik makamının yeniden konumlandırılması bir ihtiyaç halini almıştı. Ülke son padişahın da makamını terk etmesiyle hanedan usulüyle değil; artık vekillerini, bakanlarını doğrudan seçen bir Millet Meclisi tarafından yönetiliyordu. Oldukça hassas sayılacak bu döneme ilişkin yepyeni tartışmaların meclis gündemini meşgul ettiği zamanın en belirgin taraflara ayrılması da halifelik makamı konusunda yapılan tartışmalarda kendini göstermişti. Halifelik; sembolik kalması ya da her daim geçerli, idari bir makam olabilirliliği noktasından değerlendiriliyordu. Aynı zamanda Abdülmecid Efendi'nin meclisteki çoğunluğun oylarıyla halifelige seçildiği gün de olan 18 Kasım 1922 günü yapılan gizli oturumda konuya ilişkin yapılan görüşmelere dair Mustafa Kemal'in *Nutuk*'ta durumun vehametini ortaya koyan ifadesi dikkat çekiciydi:

“Mecliste sorunu çok ağır ve önemli sayanlar vardı. Özellikle hoca efendiler, kendi uzmanlıkları ile ilgili bir konu bulduklarından çok dikkatli ve uyanık idiler. Bir halife kaçmış... Sona yenisini İstanbul'da bırakmayıp Ankara'ya getirmek... Ulusun ve devletin yakından başına geçirmek... Kısacası; halifenin kaçması yüzünden Türkiye'de, bütün Müslümanlık dünyasında kargaşa çıkmış ya da çıkacaktı... Onun için önlemler alınmalı imiş...”

Konuşanlardan kimisi de halife olacak kişinin niteliğinin ve yetkisinin ne olacağını saptamak gereğinden söz ediyordu. Ben de görüşmelere ve

tartışmalara katıldım. Söylediklerimin çoğu, ileri sürülen düşüncelere yanıt niteliğindeydi. Söylediklerimin ana çizgileri şu cümlelerde idi.

Söz konusu sorun çok tartışılıp irdelenebilir. Ama tartışma ve irdemelerde ne denli ileri gidersek sorunu çözmekte o denli güçlüğü uğrar ve gecikiriz. Yalnız şu noktaya dikkati çekerim: Bu meclis Türkiye halkının meclisidir. Bu meclisin niteliği ve yetkisi yalnız ve ancak Türkiye halkının ve Türk yurdunun varlığı ve alın yazısı ile ilgilidir ve ancak ona etki yapabilir. Meclisimiz, kendi kendine bütün Müslümanlık dünyasına etkin bir güç edinemez Sayın baylar! Türk ulusu ve onun temsilcilerinden kurulmuş olan meclisimiz kendi varlığını, halife sanını taşıyan ya da taşıyacak olan bir kişinin eline veremez ve vermeyecektir baylar! Bundan dolayı Müslümanlık dünyasında kargaşa varmış ya da olacaktı! Bunların hepsi anlamsız ve yalan sözlerdir. Kim söylemişse yalan söylemiştir, yalan söylüyor.

(...)

Bizim dünya gözündeki en büyük gücümüz ve erkimiz yeni durumumuz ve niteliğimizdir. Halife tutsak olabilir. Halife adını taşıyanlar yabancılara sığınabilirler. Düşmanlar ve halifeler elele verip her şeyi yapmaya girişebilirler. Ama yeni Türkiye'nin yönetim biçimini, siyasasını, gücünü kesinlikle sarsamazlar!

Türkiye halkının sınırsız ve koşulsuz olarak egemenliğini elinde tuttuğunu bir kez daha ve kesinlikle söylüyorum. Egemenlik hiçbir anlamda, hiçbir biçimde, hiçbir renk ve belirtide ortaklık kabul etmez.”²²⁴

Mustafa Kemal, saltanat erkiyle yönetilmeye alışmış fakat artık padişahsız kalmış bir ülkenin rejim sorununa dünyadaki gelişmeleri de içine alan şöyle bir çözümle yaklaşmıştı:

“Dünyanın bugünkü genel koşulları çerçevesinde, yüzyılların kafalarda ve karakterlerde yoğunlaştırdığı gerçekler karşısında hayalci olmak kadar büyük bir yanılma olamaz. Ulusumuzun güçlü, mutlu ve süreli yaşamı için devletin tüm ulusal bir siyasa izlemesi, bu siyasanın iç örgütlenişlerimize uygun ve dayalı olması gerekir. Ulusal siyasa dediğim şeyin

224 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, II , Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 932-933.

anlamı, gösterdiği şudur: ulusal sınırlarımız içinde her şeyden önce kendi gücümüze dayanarak varlığımızı sürdürmek, ulusun ve ülkenin gerçek mutluluğuna, kalkınmasına çalışmak... gelişigüzel büyük özlemler peşinde ulusu uğraştırmamak, harcamamak... uygarlık dünyasından insanca karşılık ve dostluk görmeyi beklemek...”

Mustafa Kemal, Sivas Kongresi’nin seçtiği temsilciler heyetinin başkanı olarak bir meclis açılması için seçimler yapılacağını bildiren 19 Mart 1920 çağrısını hazırlarken, devrimsel bir işe adım atıldığını ilk bilen ve eski rejimin kendisine sağladığı mevki, rütbe, hatta kıyafetten yoksun sarysız, mensubînsiz bir kişidir. Mustafa Kemal, aklındaki rejimin adını “halk cumhuriyeti” olarak tasarlamıştı ancak bu da diğer eğilimleri gibi anlaşılmadan tepkiyle karşılanmıştı. Daha meclis toplanırken Sultan, meclis ve halife arasında ilişkiler kurulmak istenmişti. Doğmak üzere olan yeni ülke tasavvuru Mustafa Kemal’in kendi kadrosunda dahi netlik kazanamamıştı. Oysa; Mustafa Kemal daha meclis yılı açılışında yaptığı konuşmada kayıtsız şartsız egemenliği devrettiği bir “halk”tan söz etmiş ve geleceğe dair idari yetkesini açık bir biçimde beyan etmişti.

“Halk” vurgusu yapan yaklaşımı Anadolu direnişini başlatan bir lider olarak kendisinden beklenmeyen bir bakış değildi. Ancak; saltanatın henüz kaldırıldığı bir devlette “halk erkini” eline alacağı bir idari yapıdan söz etmek anında dirençle karşılanmıştı. Bu direncin belirmesinde, hemen kuzeydeki Bolşeviklere benzeme korkusu ve kaygısının payı elbette ki büyüktü.²²⁵ Bolşevizmin uhrevi alandaki yansımalarını hoş görmeyen ve mecliste böylesi bir çizgi üzerinde geleneksel İslami doktrinlerin çakıştığını savunanların sayısı ağırlıkta olduğundan bu türden bir endişe anlaşılabilirliğini korudu. Yeni bir ülke kuruluyordu, fakat eski değerlerin muhafazası her şeyden elzemdi. Halifelik makamıyla başbaşa kalan Ankara hükûmeti; Mustafa Kemal’in onu siyasi ve idari alanda yeniden ele alışıyla, doğrultusuna ve gayelerine dair tartışmalara yoğunlaşmıştı. İşlevselliğini yitirmiş olsa da manevi gerekçeler sebebiyle halifelik makamından vazgeçmek istemeyenlerin saltanattan sonra sıranın ona da geleceğinden hiç şüphesi kalmamıştı. Türkiye, aradığı konumu

225 Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, YKY, İstanbul 2002, s. 497-498.

belirlerken kendine dünyanın gelişmiş ülkelerinin yanında, tarihi etkinliğini giderek arttırma hedefine kilitlenen bir rol biçmişti. Bu sebeple; doğmak üzere olan yeni ülkeyi bu hedefinden dışarıya taşıracak herhangi bir tartışmaya mahal verecek makamlar ve nedenler bir bir ortadan kaldırılmalı ve onu en iyi hale getirecek yeni sistem açık bir tarifile belirlilmeliydi.

Cumhuriyetin ilanı öncesinde TBMM’de; devletin geleceğiyle ilgili olarak esas itibarıyla Meşrutiyet’e tekrar dönülmesini ve Halife Abdülmecid’in devletin başına geçirilmesini ve yetkilerinin genişletilmesini savunanlar, yine hilafetin yetkilerinin arttırılması fikrine sıcak bakan ve anayasa taslağının enine boyuna görüşülmesini isteyenler, bununla birlikte cumhuriyetin bir emrivaki ile getirilmesine karşı olanlar ile bir an evvel cumhuriyetin ilanını isteyen inkılapçılardan oluşan üç fikir grubu çatışma halindeydi.²²⁶ Mustafa Kemal ve arkadaşları pek tabi olarak bu üçüncü fikri savunan gruptaydı. Bilindiği gibi Mustafa Kemal Paşa, Meclis-i Mebusan’da kurulacak grubun *Müdafaa-i Hukuk* adını taşımasını ve İstanbul’a gelemeyecek olmasına karşın kendisinin *Meclis Başkanı* seçilerek Anadolu hareketinin yasallığının onaylanmasını istemişti.²²⁷ Milli Mücadele döneminde Anadolu’da, İstanbul’a karşı bir hükümet yoktu; fakat ulus temsilcilerinin oluşturduğu, kongrelerce seçilen bir “Temsilciler Kurulu” vardı ve bu kurul söylenmese bile çağdaş anlamda siyasal bir yürütme kuruluydu. Temsilciler Kurulu’nun en büyük dayanağını da milletten aldığı destek oluşturuyordu. Kongreler sonrası dönemin siyasal kurumlaşma yönünden en önemli adımı Ankara’da Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni kurmak ve 1921 Anayasası’nı çıkarmak olmuştu. Ankara Meclisi ve bu meclisin hükümeti aslında, o güne kadar “gizilgüç-potansiyel-meclis” olarak varlığını sürdüren kongrenin “gizilgüç hükümet” olan Temsilciler Kurulu’nun yasal uzantısıydı.²²⁸

226 İsimli, *Türk Tarihi İçinde Atatürk ve Cumhuriyet*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009, s. 89-90.

227 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek- Parti Yönetimi’nin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 32.

228 Suna Kili, *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1998, s. 151-152.

Savaşın sona ermesiyle yeni bir mücadele safhası açılmış ve İstanbul'un işgal edileceğinin ilk haberiyle Temsilciler Kurulu'nun daha fazla yetkeye ihtiyacı bir zorunluluk halini aşmıştı. Yunan taarruzunu ele alan bir görüşme; Rıza Nur, Hamdullah Suphi, Emin Efendi, Muvaffak Bey, İsmail Fazıl Paşa, Vehbi Bey, Şeref Bey ve Ali Şükrü Bey'in de katılımıyla henüz yapılmışken (13 Mart 1920) Mustafa Kemal 15 Mart 1920'de İngilizlerin İstanbul telgrafhanesini kontrol ettiklerini, bir gün sonra da İstanbul'u işgal edebileceklerini bütün komutanlara duyurmuştu. Nitekim; Mustafa Kemal'in dikkat çekmek istediği hakikat hemen ertesi gün anlaşıldı. (16 Mart 1920) Merkez Memuru Manastırlı Hamdi Bey ve Harbiye Telgrafhanesinden Ali Efendi, şu çok dramatik mesajlarla işgalin haberini veriyordu:

“Manastırlı Hamdi Bey: Bu sabah, Şehzadebaşı'ndaki Muzıka Karakolu'nu İngilizler basıp oradaki askerle çarpışarak İstanbul'u işgal altına alıyorlar. Bilgilerinize arz ederim.”

“Ali Efendi: İngilizlerin sabahki baskınında altı kişi şehit oldu, on beş kadar yaralı var. Her tarafta İngiliz askerleri dolaşıyor. İşte şimdi de nezarete geliyorlar. Nizamiye kapısındalar. İçeri giriyorlar. Teli kes...”²²⁹

Gazi Mustafa Kemal, İstanbul'un işgalinden iki gün sonra kapatılan İstanbul meclisinin yerine hemen ertesi gün Ankara'da *Heyet-i Temsiliye* namına bir meclis toplama çağrısında bulunmuştu. Böylece açıkça söylenmemekle birlikte dernek tüzüğü'nün 4. maddesinde öngörülen olası-
lık gerçekleşmiş sayılmakta ve yurt yönetimine el konulmuş olmaktaydı; yani dernek neredeyse devlet olmakta, dernek başkanı padişahın anayasal yetkilerini kullanmaktaydı.²³⁰ Tamamlayan günlerde; Meclis Başkanlığı'na seçilmiş bulunan ve bir tür devlet başkanı durumunda olan Mustafa Kemal, Celalettin Arif Bey, Cami Bey, Fevzi Paşa, İsmet Bey, Hamdullah Suphi Bey ve Hakkı Behiç Bey'den oluşan yedi kişilik bir “yürütme komitesi”ni 25 Nisan 1920'de seçen Büyük Millet Meclisi, 1 Mayıs 1920'de kabul ettiği beş maddelik bir yasayla seçilecek olan hükûmetin seçiliş ilkelerini belirlemişti. Buna göre bakanlar Millet Meclisi'nce tek tek seçilecek ve

229 Tevfik Çandar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950*, İmge, İstanbul 1995, s. 178.

230 Tunçay, a.g.e, s. 33.

Meclis'e karşı sorumlu olacaklardı. 4 Kasım 1920'de yasanın ikinci maddesinde yapılan bir değişiklikle de bakanların Meclis Başkanınca gösterilecek adaylar arasından seçilmesi ilkesi belirlendi.²³¹

I. TBMM'ye seçilen tüm milletvekilleri Sivas Kongresi sırasında kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin üyeleri idi. Mustafa Kemal'in gelecek tasarısında, Onun yanında yer alanları, adeta resmileştiren bir tanımlamayla *Müdafaa-i Hukuk Grubu*'nu kurmasının (10 Mayıs 1921) üzerinden çok geçmeden muhalif kanat da kendi grubunu oluşturdu. Hatta; muhalefet İngilizler tarafından Malta'ya sürülen tutukluların o yılın sonunda serbest bırakılıp Ankara'ya dönüşleriyle hız kazanmıştı. Dönenlerden bazıları muhalefete katılmışlardı ve 1922 Temmuz'unda *İkinci Grup*'u kurdular.²³² Birinci Grup'un liderliğini Mustafa Kemal yaparken, İkinci Grup'un öncülüğünü Hüseyin Avni (Ulaş), Ali Şükrü ve Selahattin (Köseoğlu) Beyler yapıyordu. Birinci Grup'un yaklaşık 200, İkinci Grup'un yaklaşık 60 üyesi vardı.²³³ Mustafa Kemal, muhalefet namına oluşturulan bu İkinci Grup'u *Nutuk*'ta şöyle değerlendirmiş ve Meclis Başkanı'nın bakan seçiminde aday göstermesi hususunda yapılan yasal değişikliği hiçe sayarak, meclisin çalışmasını engelleyen İkinci Grup'u eleştirmişti:

“Mecliste teşkil ettiğimiz Müdafaa-i Hukuk Grubu meclis görüşmelerinin iyi olarak yapılmasını sağlamakta ve Bakanlar Kurulu çalışmalarının duraklamasını önlemekte sonuna dek yardımcı oldu. Fakat; bir taraftan da, muhalif his ve fikirde bulunanlar her gün biraz daha taraftar buldukça, grubun çalışmasını güçlüğüne uğratmaya başladılar. Muhalefet fikrinin esas menşei, Müdafaa-i Hukuk Grubu nizamnamesinin temel maddesindeki ikinci nokta idi. Yani hükümet kuruluşunun Anayasa'ya göre yapılması sorunu...

Programın ilk maddesinin son bölümü, düşünce ve duyguların tam uyuşmasına sürekli bir engel olarak kaldı. Bu yüzden Grup içinde de görüş ayrılığı ve düzensizlik baş gösterdi. Birtakım kişiler Grup'tan ayrıldı. Bu çıkanlar hariçte bulunanlarla birleşerek grubu yıkmaya çok çalıştılar.

231 Ateş, a.g.e., s. 301-302.

232 Zürcher, a.g.e., s. 237.

233 Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut, İstanbul 2012, s. 62.

Alınan önlemler bunu önledi. Nihayet İkinci Grup namıyla bir grup teşekkül etti. Bu grubu teşkil edenleri memlekette mevcut Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden ayrılmadıklarını ve onun kongrede saptanan amaçlarına bağlı bulunduklarını ileri sürüyorlardı. İkinci Grup'un görünüşte önyak olanları Salahattin ve Hüseyin Avni Beyler ise, Rauf ve Kara Vasıf Beyler olduğu anlaşılıyordu.

Bu grubun çalışkan ve direngen üyelerinden olan Samsun Milletvekili Emin Bey son zamanlarda bir nedenle Ankara'ya gelmişti. Bütün gerçeği anlamıştı. Kışkırtıcı ve karıştırtıcı olanları lanetliyordu.

(...)

Efendiler, biliyorsunuz o zamanki yasaya göre bakan seçimi için ben meclise aday gösterirdim. Milletvekilleri, gösterdiğim adaya olumlu ya da olumsuz oy verirler ya da çekimser kalırlardı. İkinci grup benim adaylarımı dikkate almayıp kendi grupları adına ortaya attıkları adaylara, yasaya aykırı olarak oy verme yoluyla hükûmetin kurulmasını engellemeye başladılar.”²³⁴

Yunan tehdidi sırasında geçici olarak sessiz kalmış muhalefet, bu tehlikenin 1921 sonbaharında uzaklaştırılmasından sonra yeniden örgütlenmişti. Muhalif milletvekilleri eleştirilerini; yalnız padişahın “Başkumandan” sayılabilmesinden dolayı “Başkumandanlık” deyiminin kullanılmasında hataya düşüleceği, bu durumda “Başkumandan vekili” sıfatının kullanımının daha yerinde olacağı ve TBMM varken ve yaşamını sürdürürken tüm yetkilerini kendi üyelerinden birine devretmesinin doğru olmayacağı, böylece diktatörlüğün ortaya çıkaracağı gibi hususlarda yoğunlaştırmıştı. Bu eleştirilere özellikle “yetki devri” meselesi üzerinden yanıt veren Mustafa Kemal ise, acil durumlarda hızlı karar vermenin ve uygulamanın gerekliliğine dikkat çekerek yetki istediğini belirtmişti. Nitekim; Yunan ordusunun bir ay içinde Sakarya önlerinde olacağı düşünüldüğünde, tartışmalarla vakit geçirmenin anlamsızlığı da milletvekilleri tarafından belirtilmişti. Gizli ve açık oturumların sonunda 5 Ağustos 1921'de Dr. Rıza Nur (Sinop) ve Dr. Adnan (Adıvar-İstanbul) ile sekiz arkadaşı konuya ilişkin bir önerge vermişler, Edirne milletvekili Şeref Bey ise yasanın

234 Mustafa Kemal, a.g.e., s. 847.

“tartışmasızca” kabulünü istemişti. Bu istek üzerine teklif alkışlarla kabul edildi.²³⁵

Ne var ki; Eylül 1922’de alınan zafer Mustafa Kemal’in konumunu fazlasıyla güçlendirmişti. O artık Halaskar Gazi idi.²³⁶ Vatan müdafaası öncelikli amaç olarak bir üst fikir çatısı oluşturduğundan ülkeyi yok olmaktan kurtaran bir Başkomutan bünyesinde Mustafa Kemal’in ağırlığının o denli güçlü olması doğaldı. Bununla birlikte; Birinci Meclis çok farklı görüşten kimselerin bulunabildiği bir meclisti ve salt muhalefet yapmak değil, farklı fikirler üretebilmek gayesiyle hareket eden gruplar da başlangıçtan beri varlıklarını sürdürmüştü. Milletvekillerinin bir bölümü İttihad ve Terakki Partisi’nin değişik kademelerinde görev yapan “yenilikçi eski kadro”ya mensupken, Dr. Rıza Nur gibi bazıları da Damad Ferid’in temsil ettiği Hürriyet ve İtilaf’ın oluşumunda gayret göstermişlerdendi. Teşkilat-ı Esasiye’nin kabulü günlerinden başlayarak çeşitli adlar altında siyasal kümelenmeler ortaya çıkmıştı: Tesanüt Grubu, İstiklal Grubu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, Halk Zümresi, Islahat Grubu vb. Bu gruplar başlangıçta açık bir biçimde belirememişlerdi. Fakat; *halkçılık* programı ve onun anahtarları üstünde yükselen Anayasa’nın kabulü ile muhalefet daha da belirginlik kazanmıştı. Bu gelişmeler üzerine Mustafa Kemal Paşa, Kazım Paşa’ya bir telgraf notu göndererek Anayasa’nın yanlış yorumlandığını, bu yasada devletin idare biçimine yönelik bir hüküm olmadığını teyiden söylemişti. Buna rağmen; Ankara’da TBMM içinde güçlü bir gruba dayanmanın gereği de ortaya çıkmıştı.²³⁷ Bu denli çok gruba bölünen bir mecliste kararlar almanın güçlüğünden sıklıkla söz eden Mustafa Kemal, Anadolu ve Müdafaa-i Hukuk Grubu’nu kurmasını eleştiren Kazım Karabekir Paşa’ya gerekçesini şöyle açıklıyordu: “Büyük Millet Meclisi’nin yürütme yetkisi bulunduğundan, (...) hükûmet mahiyetindeki bir meclisin reisi bulunmaktayım. İcrai bir reis için bir ekseriyet fırkasının (çoğunluk partisinin) mensubu olmak gereklidir.”²³⁸

235 Çavdar, a.g.e., s. 198-199.

236 Zürcher, a.g.e., s. 237.

237 Çavdar, a.g.e., s. 216.

238 Tanör, *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY, İstanbul 2009, s. 280.

Farklı görüşmelerin çarpıştığı son durumda değerlendirilebilecek fazla seçenek kalmamıştı. Eski düzene dönme tarafgirliğine olumlu bir yanıtla veliahtlığı elinden alınarak, yalnız halifeliği kalmış Abdülmecid’e dini kudretinin yanına, siyasi erki de devrederek mutlak ya da meclisle bu mutlakıyeti sınırlandıran ve sınayan bir meşrutiyet yönetimi tercih edilebilirdi veyahut eskiden kalan bütün fikirlere karşı durmak noktasında ısrarcı olunarak Mustafa Kemal’in bütün söylevlerinde mesajını iletmediği gibi doğrudan cumhuriyet rejimine dönüşüm sağlanacaktı. Bunun için Lozan’da Mütteliklerin karşısına Türk halkında yeni güvenoyu almış ve Türk halkının o günkü görüşlerini temsil eden bir hükûmetle çıkmanın isabeti ileri sürülerek meclisin kendi kendini 1 Nisan 1923’te feshedip yeni seçimlere gidildi. Yapılan seçim kampanyasında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adıyla tanınan Mustafa Kemal’in meclis grubu hakim durumdaydı. Mustafa Kemal 8 Nisan 1923’te dokuz maddelik bir program yayınlayarak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ni siyasi parti haline getireceğini açıkladı.²³⁹ Seçimlerden sonra da Ankara’da milletvekillerinin katıldığı toplantılarda partinin tüzüğü görüşüldü ve *Halk Fırkası* kurulmuş oldu.²⁴⁰ Mustafa Kemal Halk Fırkası’nı kuracağını daha 7 Aralık 1922’de basına şu sözlerle açıklamıştı:

“...Milletin her sınıf halkından, hatta İslam dünyasının en uzak köşelerinden bana ebedi olarak iftihar duyacağım şekilde gösterilen teveccüh ve itimada layık olabilmek için en mütevazı bir millet ferdi sıfatıyla hayatımın sonuna kadar vatanın hayrına vakfeylemek emeliyle barıştan sonra Halkçılık esası üzerine dayanan ve Halk Fırkası adıyla siyasi bir fırka kurmak niyetindeyim.”

Aynı güne ilişkin daha kapsamlı ifadesine ise Nutuk’ta rastlıyorduk:

“Muhterem Efendiler, her yerde siyasi fırka teşkili konusunda da halkla uzun uzun söyleşiler yaptım.

7 Aralık 1922’de, Ankara basını aracılığı ile “Halk Fırkası” ismiyle halkçılık ilkesine dayanan siyasi bir fırka kurmak isteğinde olduğumu bildirerek bu partinin nasıl bir program izlemesi gerektiği üzerinde bütün yurtseverlerle bilim adamlarının yardım etmelerini ve katılmalarını dilemiştim.

239 Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İmge, İstanbul 2008, s.139.

240 Uyar, a.g.e., s. 63.

Kimi kişilerin yazılı olarak bildirdikleri düşüncelerden ve halkla yaptığım görüşmelerden çok faydalandım. En sonu 8 Nisan 1923'te görüşlerimizi dokuz ilkede saptadım. İkinci Büyük Millet Meclisi'nin seçimi sırasında yayımladığım bu program fırkamızın kuruluşuna temel olmuştur.

Bu program bugüne değin yaptığımız ve sonuçlandırdığımız bütün sorunları içine alıyordu. Bununla birlikte; programa yazılmamış kimi önemli sorunlar da vardı. Örneğin; Cumhuriyetin ilanı, halifelğin kaldırılması, şapka giyilmesi... gibi.

Bu sorunları programa alarak, önceden, bilgisiz ve gericilerin bütün ulusu yanıltmaya fırsat bulmalarını uygun görmedim. Çünkü bu sorunların zamanı gelince çözülebileceğine ve sonunda ulusun kıvanç duyacağına kesin olarak inanıyorum.(...) Ulusun maddi ve manevi yönlerden yenilenip gelişmesi için çalışırken, iş yapmayı söze ve kurama yeğ tuttuk. Bununla birlikte;

“Egemenlik ulusundur.”

“Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden başka hiçbir makam ulusun alın yazısında etkin olamaz.”

“Bütün yasaların düzenlenmesinde, her türlü örgütlenmede, yönetimin bütün ayrıntılarında, genel eğitimde, iktisat işlerinde ulusal egemenlik ilkelerine uyulacaktır.”

“Padişahın kaldırılması ile ilgili karar değişmez bir ilkedir.” gibi bilinmesi gereken önmeli noktalar ile mahkemelerin yenileştirileceği, bütün yasalarımızın hukuk bilimi verilerine göre yeni baştan düzeltilip tamamlanacağı, toprak ürünleri vergisinin değiştirileceği, ulusal bankalar anaparalarının arttırılacağı, gereksindiğimiz demiryollarının yaptırılacağı, öğretimi birleştirmeye hemen girişileceği, askerlik görevi süresinin kısaltılacağı, ülkenin bayındırlaşmasını çalışılacağı ve benzeri gibi ivedi ve önemli gereksemeler ilkeler dışında bırakılmamıştır. Barışla ilgili görüşümüzün de “Maliyede, iktisat işlerinde ve yönetimde bağımsızlığımızı kesinlikle sağlamak koşuluyla barışın yeniden kurulmasına çalışmak” olduğunu bildirdik. Halifelik katının, bütün Müslümanlara özgü bir makam olabileceğini de belirttik.

İlkeler, “Halk Fırkası”nın kuruluşuna ve çalışmasına yetti.”²⁴¹

CUMHURİYET'İN İLANI

Sonsuz asır için, bir devrin kapanışı...

Askeri zaferlerin arka arkaya elde edilişinden ve Türkiye tarafından olağanüstü bir çizgiye çıkarılmış kazançlarıyla Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonraki dönemde; Mustafa Kemal'in, bir Gazi ve "zaferlerin başkumandanı" olarak ulusal kahramanlığa yüceltilmiş konumu itibarıyla politik durumu sağlamlaşmıştı. Ancak; ulusun içinde bulunduğu genel vaziyet, büyük nüfus kaybı beraberinde yıllarca sürececek bir travma doğurmuş, ufukta beliren yeni sorunlara yeni yanıtlar aranması ve bulunması çağını getirmişti. Eski idari yapılanma; Enver, Cemal, Talat triumvirasının yurdu terk etmesinin ardından saltanatın ilgasıyla son bulacaktı. Hilafete dair tartışmalar sıcaklığını korurken, yeni nesil yöneticilerin ilgilenmesi gereken çok sayıda göçmeni ve göçmenlerin yerleştirilmesine ilişkin sorunu, savaşla sakatlanmış ekonomik problemleri, dahası bu şartlar altında hayatı devam ettirmek için çözüme ilişkin anlaşmazlıkları vardı. Halide Edip (Adivar)'ın Bağımsızlık Savaşı anılarını yazdığı *Türkün Ateşle İmtihanı*'nda yer verdiği; zaferin hemen ardından, Ağustos 1922'nin son günlerinde bir yemek sonrasında Mustafa Kemal ile arasında geçen konuşma her şeyi özetlemişti. Kazandığı savaşın ardından artık dinlenmesi hususunda ısrar eden Halide Edip'e Gazi'nin verdiği yanıt gelecek günlerin habercisi gibiydi. Mustafa Kemal; "*Dinlenme mi? Ne dinlenmesi? Şimdi birbirimizle kavga edeceğiz.*"²⁴² derken çoktan başlamış olan iktidar çekişmelerinin alacağı hali tasvir etmişti. Halide Edip'e söylediği gibi artık yeni bir mücadele döneminin kapıları aralanmıştı. İktidarın ne yolla ve hangi şekilde sağlanacağını siyasi ve hukuki zeminlerinin tartışılması süreci, Mustafa Kemal'in önceden haber verdiği

242 Halide Edip Adivar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Can, İstanbul 2014, s.289.

gibi yeni gündem konusuydu. Meclisteki grupların “gelecek tasavvuru” meselesine yaklaşımları kendilerinden beklendiği şekilde olmuştu. Mustafa Kemal; mecliste yapılan konuşmalara binaen kurtuluş ruhuna uygun olmayan fikirlerin sahiplerini kastederek, “halka bırakılsa linç edilecek mebuslar”dan dahi söz etmişti. Birinci grup “yenilikçi/devrimci/inkılapçı” grup, İkinci Grup ise “muhafazakar”, “statükocu” ya da “liberal” eğilime sahip gruptu. Onları bir araya getiren tek şey “Misak-ı Milli”nin korunması fikriydi. Ancak; “gelecek tasavvuru” için yapılan tartışmalar rejimin nasıl olacağı konusunda kilitleniyordu. Bu açmazı sonlandırmak gayesiyle; gerek İkinci Grup’takiler, gerek ise Birinci Grup’un bir diktatörlüğün kurulmasından endişe duyan mebusları; olağanüstü şartların doğurduğu, esas itibariyle tüm sorulara cevap verme konusunda yetersiz olan Teşkilat-ı Esasiye’nin “irade-i milliyeyi hakim kılma” hususunda birleşmişti. Nitekim; olağanüstü koşulların ürünü olan eksik ve yetersiz bir metin olarak 20 Ocak 1921’de kabul edilen yirmi üç maddelik Anayasa’nın birinci maddesi “Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir.” ifadesiyle başlıyordu.²⁴³ Ancak; padişah ve halife hala ortadaydı ve yeni Anayasa’da bu geleneksel, dinsel otoriteye değinilmemiş, dokunulmamıştı. Gerçekte; Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin üstünde hiçbir gücün olmadığı, olmayacağı açıkça söylenmiş, bununla artık “halife-sultan”ın varlığının sona erdiği üstü örtülü olarak belirtilmişti. Fakat; bu gerçeğin açıklanması için biraz daha zamana ihtiyaç vardı. Oysa; ulusal eylemin 1921 Anayasası’nın doğal sonucu saltanatın kaldırılmasıydı.²⁴⁴ Saltanatın kaldırılması sırasında ve sonrasında Birinci Grup “ihtilal” ve “inkılap” sürecini hızlandırdı. Bu arada Lozan görüşmeleri nedeniyle meclis iyice karışmıştı. Bu karışıklık esnasında İstanbul hükûmetinin Anayasa’da hükmü verilen, ancak resmen bir rejim biçimine dönüşümü henüz ilan edilmemiş “millet egemenliği” ile İstanbul’daki saltanatın varlığı bir ikilik yaratmıştı. Mustafa Kemal’in dikkat çektiği karışıklığın çözümüne ilişkin söylevi de açık bir biçimde mecliste yankı bulacaktı, cumhuriyetin ilanına az kaldığı bu konuşmada netlik kazanmıştı:

243 Ateş, aynı yer.

244 Kili, a.g.e., s. 153.

“Ben mecliste gizli ve muhalif bir grup bulunduğunu sezdikten sonra Meclis çalışmalarında duyguların etkin olduğunu gördükten ve Bakanlar Kurulu çalışmalarının hergün temelsiz birtakım nedenlerle düzeninden çıkarıldığı kanısına vardıktan sonra, uygulamak için sırasını beklediğim bir düşüncenin uygulanma zamanının geldiği yargısına varmıştım.”²⁴⁵

Mustafa Kemal, İstanbul ve Ankara ile süregiden iki başlılığı ortadan kaldırmak üzere en uygun koşulların oluşmasını bekleyerek cumhuriyetin hazırlıklarına devam etmişti. Ülkesini yıkımdan kurtaran, başarılı bir komutan olmanın kendisine getirdiği bütün ayrıcalıkları ve potansiyeli aşamalı olarak gerçekleştirmeye çalıştığı “milli egemenlik” mecburiyetini resmiyete çevirmek istemişti. Zira; milli hakimiyet esasına dayalı ve 23 Nisan 1920’den itibaren kurulmuş sayılabilecek olan yeni “Türkiye Devleti”nin yönetim biçimi her ne kadar belirtilmemişse de “cumhuriyet” olduğu belliydi. Dolayısıyla; yeni devletin teşkilatını tamamlamak ve yönetim biçiminin adını koymak gerekiyordu. 1923 yılı Eylül ayında Anadolu Ajansı, Anayasa’da bir değişiklik yapılacağını ilan etti. 24 Eylül’de gazetelerde Mustafa Kemal Paşa’nın şu beyanatı yayımlanmıştı:

“Anayasa’ya göre hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir. Yürütme kudreti, yasama yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde toplanır. Bu iki hamleyi bir kelime ile anlatabilmek için hangi sözlükte aranırsa aransın, sözü geçen kelime cumhuriyet olacaktır. Bundan ötürü Türkiye’nin iç tekamülü henüz tamamlanmamıştır. Daha başka değişimler ve gelişmeler cumhuriyet esasına varacaktır.”²⁴⁶

Cumhuriyet esaslarını teşekkül ettirebilmek gayesiyle yeni düzenlemelere duyulan ihtiyaç meclisin gündeminde her geçen gün kendini daha çok göstermişti. Mustafa Kemal’in *Halk Fırkası*’nı kuracağını açıklamasının hemen ardından Büyük Millet Meclisi’nde, 7 Mayıs 1923’te yapılacak seçim üzerine gerekli karar, 1 Nisan 1923 tarihinde karar alınmıştı. Seçimin yenilenmesi kararından iki gün sonra, 3 Nisan 1339 (1923) tarih ve 320 sayılı kanunla Geçici Seçim Yasası’nda; elli bin yerine yirmi bin erkek nüfus başına bir milletvekili çıkarılması, seçmenlik yaşının 25’ten 18’e indirilmesi

245 Mustafa Kemal, a.g.e., s. 1062-1063.

246 Nuri Yazıcı, *Milli Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi*, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 434-435.

ve seçmenlik yaşının 25'ten 18'e indirilmesi ve seçmenlik için aranan vergi ödeme koşulunun kaldırılması gibi bazı düzeltmeler yapılmıştı. Buna göre; erkek nüfusu 30.000'e kadar olan illerden bir, 30.001-50.000 arasında olan yerlerde iki, 50.0001-70.000 arasında olan yerlerde üç, 70.001-90.000 arasında olan yerlerde dört milletvekili seçilmişti. Daha büyük nüfuslu yerlerde üç, 70.0001-90.000 arasında olan yerlerde dört milletvekili seçilmiştir. Daha büyük nüfuslu yerlerde milletvekili sayıları belirlenirken aynı hesaplama yöntemine 90.001'den başlayarak devam edilmişti.²⁴⁷ Bir hafta sonra da; Mustafa Kemal Paşa Dernek Başkanı sıfatıyla, meclisteki grubunun *Halk Fırkası*'na dönüşeceğini açıklayan dokuz umde bildirisini yayımlamıştı (8 Nisan 1923). Giriş bölümünde, meclisin birinci döneminde üstlendiği ödevlerin önemli bir bölümünü yerine getirilerek oybirliğiyle yeni seçim kararı verdiği belirtildikten sonra, barışın gerçekleşmesinden sonra ekonomik kalkınma yolunda çalışılacağı açıklanmıştı. İktisat Kongresi'nin sonuçları da göz önüne alınarak şu ilkeler saptanmıştı:²⁴⁸

1. Ulusal egemenliğe bağlılık.
2. Saltanatın kaldırılması kararının değişmezliği. TBMM'ye dayanan halifeliğin İslamlararası büyük bir makam olduğu.
3. İç güvenlik ve asayişin sağlanması.
4. Mahkemelerin hızlı işlemesi, yeni yasalar yapılması.
5. Alınacak ekonomik ve toplumsal önlemler- on madde halinde:
 - a-Âşarın sakıncalarının düzeltilmesi.
 - b-Tütün, tarım ve ticaretin desteklenmesi.
 - c-Tarım, endüstri, ticaret kredileri.
 - ç-Ziraat Bankası'nın sermayesinin arttırılması.
 - d-Tarım makineleri.
 - e-Endüstrinin teşviki.

247 Ahmet Demirel, *Tek Parti İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, İletişim, İstanbul 2013, s. 19.

248 Tunçay, a.g.e., s. 44-45.

f-Demiryolları yapımı.

g-İlkokulda öğretimin birleştirilmesi ve bütün okulların geliştirilmesi.

h-Genel sağlık ve toplumsal yardımlaşma.

ı-Orman, madencilik ve hayvancılık.

6. Zorunlu askerlik süresinin kısaltılması; okur-yazarlığa göre daha azaltılması, orduda görevli kişilerin genliklerinin sağlanması.
7. Yedek subaylara, malul gazilere, emeklilere, dul ve yetimlere yardım.
8. Bürokrasinin düzeltilmesi, aydınlardan kamu görevlerinde yararlanılması.
9. Bayındırlık işleri için ortaklıklar kurulmasının sağlanması ve kişisel girişimlerin kollanması.

Mustafa Kemal Paşa; *Halk Fırkası* adıyla, halkçılığı temel alan bir parti kurma niyetinde olduğunu Dokuz Umde'den dört ay önce, 7 Aralık 1922'de Ankara basını aracılığıyla duyurmuştu ve yeni fırka programının hazırlanması için bütün yurtsever aydınlardan, vergi adaletsizliği, kalkınma önlemler, doğal kaynaklardan yararlanma ve mülkiyet güvenliğiyle ilgili yasal düzenlemeler, vakıflar, bayındırlık çalışmaları, askerlik süresi gibi konulara ışık tutmasını istemişti. Ancak; demecinde, Halk Fırkası'nın meclisteki Birinci Grup'un dönüştürülmesiyle kurulacağı yolunda herhangi bir işaret yoktu. Mustafa Kemal, bu kararını açıkladıktan bir süre sonra 14 Ocak 1923'te bir ay sürecek olan Batı Anadolu gezisine çıkmıştı. İlk durağı; 15 Ocak 1923'te Eskişehir olan bu seyahat, 17 Şubat 1923'te İzmir'de İktisat Kongresi'nde noktalanmıştı.²⁴⁹ Kongrede belirtilen ekonomik programın işlerliğe koyulabilmesi için birlikte olunması üzerinde yapılan vurgu, Mustafa Kemal'in Mayıs seçimlerinde Ankara ile birlikte İzmir'den de aday oluşuyla daha da anlam kazanmıştı. Böylece; 1923 seçimlerinde Mustafa Kemal iki yerden birden milletvekili olduğu için genel seçimlerde 287 kişi yerine 286 kişi seçilmişti.²⁵⁰

249 Ahmet Demirel, *a.g.e.*, s. 33.

250 Demirel, *a.g.e.*, s. 20.

Büyük Millet Meclisi'nin İkinci Dönem toplantıları 11 Ağustos 1923'te başladı ve Mustafa Kemal, 13 Ağustos 1923'te yeniden meclis Başkanlığı'na seçildi. Mustafa Kemal, bu seçim nedeniyle yaptığı konuşmada gerçeği daha da açığa kavuşturarak şöyle demişti:

"Bu seçim dönemi, yeni Türkiye devletinin, yeni tarihinin bir geçiş dönemine rastlıyor. Bugüne kadar elde ettiğimiz başarılar, bize ancak ileriye ve uygarlığa doğru bir yol açmıştır. Yoksa ileriye ve uygarlığa varırmış değildir. Bize ve çocuklarımıza düşen görev, bu yol üzerinde tereddütsüz ilerlemektir. Bugün ulaştığımız barışın, sonsuz bir barış olacağına inanmak saflık olur. Onun için bütün ihtimallerin gerektireceği hazırlıkları yapmakta asla gecikemeyiz.

Bugün haklı olarak övünebileceğimiz bütün başarıların gizli nedenleri yeni Türkiye devletinin yapısındadır. Yeni Türkiye devletinin dayandığı temeller, niteliği bakımından önceki kuruluşun temellerinden başkadır. Yeni Türkiye devleti bir halk devletidir, halkın devletidir. Eski kuruluş ise bir kişi devleti, kişilerin devletiydi. Bir milletin dünya yüzünden silinmesi, dağılıp yok olabilmesi için Nuh Peygamber'in tufanı kadar olağanüstü bir felaket ve olay gereklidir. Fakat; kişiler kendiliklerinden yok olmaya mahkumdurlar. Halk kuruluşuyla kişisel kuruluş arasındaki yaşama ve yok olma oranları da bunun tıpkısıdır.

Dünyanın belli başlı uluslarını esirlikten kurtararak egemenliklerine kavuşturan büyük düşünce akımı, çok eskimiş kuruluşlara ümit bağlayanların ve çürümüş idare usullerinde kurtuluş gücü arayanların amansız düşmanıdır. Yeni Türkiye devleti de dünyaya hakim olan o büyük ve güçlü düşüncenin Türkiye'de meydana çıkması, gerçekleşmesidir (TBMM Zabıt Cerideleri, 13. 08. 1923).²⁵¹

Yeni mecliste İkinci Grup'tan çok az aday varlığını sürdürebilmişti. Bu gelişmelerden birkaç gün önce 9 Ağustos 1923'te Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu toplayan Mustafa Kemal, bu toplantıyı kurulacak olan *Halk Fırkası*'nın ilk toplantısı olarak saymış ve kuruluş hazırlıklarına geçmişti. Seçimler sonunda toplanan II. Dönem Büyük Millet Meclisi'nde I. Mec-

251 Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi-V : 1923 Türkiye Cumhuriyeti*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 307.

lis'teki Mustafa Kemal karşıtı grubun önemli ölçüde elendiği anlaşılmıştı. Halk Fırkası'nın tüzüğü kurucuları tarafından 11 Eylül 1923'te imzalanmış ve Genel Başkanlığa Mustafa Kemal getirilirken, yardımcılığını da İsmet Paşa getirilmişti.²⁵² İsmet Paşa saltanat ve ulus iradesi ikilemini şöyle dile getirmişti: "Ulus, egemenliğine ve alinyazısına kendisi el koymuştur. Öyle ise; bunu yasa ile belirtmekten neden çekiniyoruz? Cumhurbaşkanı olmadan, başbakan seçme önerisi yasadışı olur. Bunda kuşkuya yer yoktur. Başbakanı yasaya uygun olarak seçebilmek için Gazi Paşa Hazretlerinin önerisine yaklaşmak gerekir. Genel güçsüzlüğün sürdürülmesi doğru değildir. Partinin bütün ulusa karşı yüklendiği sorumluluğun gereklerine göre iş yapmak zorunludur." diyerek tartışmalardaki konumunu sağlamlaştırmış, Onu takip eden ve onaylayan sözlerle Abdurrahman Şeref Bey de söz alarak cumhuriyetin adının artık konduğunu duyurmuştu: "Hükûmet biçimlerini saymak gereksizdir. Egemenlik sınırsız ve koşulsuz millettir. Kime sorarsanız sorunuz, bu cumhuriyettir. Doğan çocuğun adıdır. Ama bu ad kimilerine hoş gelmezmiş, varsın gelsin!"²⁵³

Yeni rejim fikrinin savunucuları Ankara'nın başkent olmasının ardından hızla Cumhuriyet'in ilan edilmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Ondan önce; İkinci Dönem meclisinin ilk işi, mebuslar için bir and metni kabul etmek oldu. Metin şöyleydi: "Vatan ve milletin selamet ve saadetinden başka bir gaye takip etmeyeceğime ve milletin bilâ kayıt ve şart hakimiyeti esasına sadık kalacağıma... vallahi."

Buradaki dinsel formül 1928 değişikliğiyle metinden çıkarılacaktı.²⁵⁴ Yeni meclisin ikinci önemli işlemi de 23 Ağustos 1923'te Lozan Antlaşması'nı onaylamak olmuştu. Öte yandan; 4 Ekim 1923'te sansür kaldırılmış, 6 Ekim 1923'te Ali Naili Paşa komutasındaki Türk Ordu Birlikleri İstanbul'a girmişlerdi. Sonraki iş ise; Milli Mücadele dönemi boyunca, sembolik olarak İstanbul'a karşı duruşun bir ifadesi halini alan ve vatan ruhunu en uç sınırlara kadar yayan merkez olması itibari ile Ankara'nın başkentliğinin Yeni Türkiye adına onanması idi. Gerçekte; Kurtuluş Savaşı

252 Ateş, a.g.e., s. 302.

253 Mustafa Kemal, a.g.e., s. 1079-1080.

254 Tanör, a.g.e., s. 283.

süresince adı resmîyetle konmamış olsa da Ankara, başkent olmanın bütün sorumluluğunu üstlenmiş, geleneksel İstanbul hükûmetinin işlevini yitirdiği zamanda, kendinden beklenen idari ve hukuki mekanizmaların çalıştırıldığı yer olmuştu. Bu aynı anda; saltanatın kaldırılması ile boşluğa düşüldüğü iddiası taşıyan muhaliflerin dahi, kaygı duyduğu iktidarsızlık meselesini kökten çözmeye doğru atılacak bir adımdı. Bu maksatla hazırlanan kanun teklifi TBMM'ye iletili. TBMM'de yapılan görüşmelerin sonunda 13 Ekim 1923'te Ankara'nın yeni Türk devletinin başkenti olmasına dair kanun kabul edildi. 27 Ekim'de doğan hükûmet buhranı bu gelişmeleri hızlandırmıştı. Ali Fethi (Okyar) hükûmeti istifa etmişti. Yerine yeni bir hükûmet oluşturmakta güçlük çekiliyordu. Bu da Bakanlar Kurulu içinde uyum sorunları ortaya çıkarmıştı. Oysa; cumhuriyet olunca başbakan bakan arkadaşlarını kendisi belirleyecek, dolayısıyla; uyumsuzluk olasılığı azaltılmış olacaktı. Cumhuriyet; bir bakıma bu tür teknik zorlukları çözmek için pratik bir çare olarak geliştirilmişti.²⁵⁵ Cumhuriyet Halk Fırkası, mevcut karışıklığı gidermek üzere Genel Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya başvurmuştu. Mustafa Kemal Paşa, konuşmasında milletvekillerinin hepsinin birden İcra Vekilleri Heyeti seçimine mecbur olmalarının yarattığı güçlüğü işaret ettikten sonra kuvvetli ve istikrarlı bir hükûmetin kurulması için "*kabine*" sistemini teklif eden cumhuriyetin ilanına dair tasarımı açıkladı.²⁵⁶

"Muhterem Arkadaşlar, çözülmesinde güçlüğüne uğradığınız sorunun nedeni ve etmeni, bütün arkadaşlarca anlaşılmış olduğu kanısındayım. Eksiklik ve sakatlık, uygulamakta olduğumuz yöntem ve biçimdedir. Gerçekten; yürürlükteki Anayasamız gereğince bir bakanlar kurulu kurmaya giriştiğimiz zaman bütün arkadaşların her biri bakanları ve bakanlar kurulunu seçmek zorunda bulunuyor. Hepinizin birden bakanlar kurulu seçmek zorunda bulunmanızdan doğan güçlüğü giderilmesi zamanı gelmiştir. Geçen dönemde de böyle güçlüklerle karşılaşılıyordu. Görülüyor ki; bu yöntem kimi zaman birçok karışıklıklara yol açıyor. Yüce kurulumuz, bu sorunun çözülmesi için beni görevlendirdi. Ben de bilginize sunduğum bu görüşten esinlenerek düşündüğüm biçimi saptadım. Onu

255 Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İmaj, Ankara 2012, s. 171.

256 Yazıcı, a.g.e, s. 435.

önereceğim. Önerim kabul olunursa güçlü ve dayanışık bir hükûmet kurulabilecektir. Devletimizin biçimini ve niteliğini saptayan ve hepimiz için erek olan Anayasamızın kimi yerlerini açıklamak gereklidir.”²⁵⁷

Mecliste hak ve yetki düzleminin ilerletileceği yeni düzenlemelere ilişkin görüşmeler sürerken; dönemin Başbakanı Ali Fethi (Okyar) Bey, bu geçiş döneminin yıpratıcılığına daha iyi cevap verebilmek üzere Bakanlar Kurulu başkanlığı ile birlikte yürüttüğü İçişleri Bakanlığı’ndan ayrılmıştı. Bu sonucu doğuran gerçekte bakanlık elde etmek isteyen kimselerin yarattığı politik rekabet ortamıydı. Mustafa Kemal Nutuk’ta buna değinmek zorunda kalmıştı:

“Efendiler, çok geçmeden mecliste Fethi Bey’in Başkanlığındaki Bakanlar Kurulu’na ve özellikle Fethi Bey’in kendisine karşı sataşmalar ve eleştiriler başladı. Anlaşıldığına göre; kimi milletvekillerinde bakan olmak isteği ve dileği artmıştı. İşbaşındaki bakanları beğenmiyorlardı.

Yeni seçimde partimiz adına milletvekilliğine seçilmeleri sağlanmış olan birtakımları da Bakanlar Kurulu’na karşı olan akımları körükleyerek kendi amaçlarına göre yararlanma ortamları hazırlamaya çalışıyorlardı. Meclis çoğunluğunu aldatarak, hükûmete ve meclise etkin bir almak amacında oldukları anlaşıyordu. Fethi Bey, dikkatini ve gücünü Bakanlar Kurulu Başkanlığı görevinde toplayabilmek için İçişleri Bakanlığından çekildi. Yine o gün, Meclis İkinci Başkanlığı da Ali Fuat Paşa’nın çekilmesiyle boşaldı (24 Ekim 1923).²⁵⁸

Ali Fethi Bey’in; din işlerindeki düzenlemelerden eğitimin ıslahına; memleketin bayındırlığından, tüm bu işleri yola koymak üzere sağlam bir bütçe gereksinimini vurgulayan duruşu Mustafa Kemal’in halkçılığını akla getiriyordu. Bakanlar Kurulu Başkanı da tıpkı Mustafa Kemal gibi *halkçılık* üzerinden mevcut durumu değerlendirmiş, ağırlığını her zaman halka dayalı bir devlet yönüne koymuştu. Fethi Bey, Mustafa Kemal’in bağımsızlık eylemindeki esası kavramış görünüyordu. Nitekim; tamamen ve her bakımdan eşitliğe dayanan bu esas Mustafa Kemal’in İzmir İktisat Kongresi’nde açık beyanatında bir kez daha açıkça dile getirilmişti:

257 Mustafa Kemal, a.g.e., s. 1077.

258 Mustafa Kemal, a.g.e., s.1062-1064.

“Bizim halkımız, çıkarları birbirinden ayrılan sınıflar değil, tersine varlıkları ve çalışmalarının sonuçları birbirine gerekli olan sınıflardan oluşur. Bu dakikada dinleyicilerim çiftçilerdir, sanatkarlardır, tüccarlardır, işçilerdir. Bunların hangisi birbirinin karşısı olabilir? Çiftçinin sanatkara, sanatkarın çiftçiye ve çiftçinin tüccara ve bunların hepsinin birbirine ve işçilere gereksinmesi olduğunu kim yadsıyabilir?”²⁵⁹

Gerçekten de; Milli Mücadele sırasında radikal bir tavır sergilenmiş, emperyalist güçlere karşı savaşta en büyük destekçi olarak halk görülmüştü. Bu radikal söylem nedeniyle Avrupalılar başlangıçta Kemalistlere “Bolşevik” yaftasını takmışlardı. 1789 devrimi öncesi Fransa’daki halk yığınları gibi *halk* kelimesi ulusun, sos-ekonomik ayırım yapmaksızın çok geniş bir kısmını kapsıyor ve sadece eski düzenin iflah olmaz yandaşlarını hariçte bırakıyordu. Amaç için, her şeyden önce bütünün teker teker her bileşeni yani halkın her kesimi, birlik ve dayanışma halinde hareket etmeliydi; burada sınıf çatışmasına yer olmadığı üstü kapalı ima edilmişti. 1923’te yeni baştan inşa edilen devlete “*Halk Devleti, Halkın Devleti*” adını koymaları bundandı. Aynı zamanda Milli Mücadele, Türkiye’nin önüne yeni çıgırlar açacak bir başlangıç olarak görülmüştü. Yepyeni bir devlet, modern bir toplum ve Osmanlı’dan çok farklı bir Türk tipi yaratmak istemişlerdi.²⁶⁰ Nitekim; özellikle Anadolu’daki Hristiyan azınlık nüfusunun savaş döneminde azalmaya yüz tutmasıyla Türkiye’de nispeten daha homojen bir kitle kalmış, bu da bütünleşme aracı olarak bir Türk kimliğini belirginleştirmişti. Savaşa girişten itibaren özellikle içerden uğradığı saldırılar nedeniyle bir milli vurguyu zorunlu hissetmiş, böylece milli bir devlet halini almak, süreci hızlandıran etmenlerle önemini arttırmıştı. Milli Mücadele, önderlerinin asker kişiliklerinden sıyrılarak kısa zamanda bir kitlesel bir halk hareketine döndüğünden, Batı’ya karşı itici gücünü bu motiflerden beslenerek sürdürebilmiştir. Öyle ki; 9 Eylül 1922’den hemen on gün sonra *Aydınlık*’ta Dr. Şefik Hüsnü’nün kaleme aldığı “*Anadolu Zaferi*” başlıklı yazı son derece anlamlıydı:

259 Kili, a.g.e., s. 162.

260 Quataert- Zürcher, *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950*, İletişim, İstanbul 2011, s. 139.

“Dileriz ki; bu becerikli örgütçüler kavga eylemini bitirdikten sonra, işçi-köylü sınıfının bütün haklarını kullanmasına yardım ederek gerçekten yüce bir ruha sahip olduklarını ispat etsinler.” Böylece; “Milliyetçi Devrimciler” diye adlandırdığı Ankara kadrolarının dayanacakları tek yığmsal tabanın işçi-köylü katmanları olduğu öne çıkmıştı.²⁶¹

Mustafa Kemal, gerçek bir bağımsızlık eylemiyle ekonomik bağımsızlığı birbirine paralel görmüştü. Üretim ilişkilerinin düzenlenmesinde, ülke ve ulus gerçeklerini her daim göz önünde tutmuş; bedeni olan, ancak ruhu gasbedilmiş bir kitle ile yola devam edilemeyeceğini savunmuştu. Öyle ki; tam bağımsızlık ve muasırlaşmak meselesinin de sadece bireylerin bir parçası olduğu “millet” tanımı üzerinden ve milletin hassasiyetlerinin kavranarak çözülebileceğini vurgulamıştı. Gerek idari açmazlar, gerek yapısal zorunluluklar itibariyle rejimin değiştirilerek, “cumhur”un söz sahibi olduğu yeni bir sisteme geçişin, bu hedeflere giderken kaçınılmaz olduğu ortadaydı. Arapça “cumhuriyet” sözcüğü “cumhur”dan türetilmişti. “Cumhuriyet” Osmanlı tarihinde ilk defa, *Gülhane Hatt-ı Hümayunu* olarak da bilinen *Tanzimat Fermanı*’nı tasarlayan Mustafa Reşit Paşa’yı padişaha şikayet eden bir uyarıda kullanılarak, mektupta reformcu sadrazamın niyetinin, *cumhuriyeti getirmek* olduğu belirtilmiştir. Yüzyıl içinde çok daha farklı bir izaha kavuşturulan *cumhuriyet* kavramının, o gün zihinlerde bıraktığı derinlik ile Mustafa Kemal’in *kendini temsil eden ve iradesine hakim millet* olgusu ile yan yana tasavvur edilmediği açıktır. Mustafa Kemal’in savunduğu değerlerin günün ve geleceğin şartlarını içerdiği muhakkaktı. Gazi’nin 24 Eylül’de gazetelere yansıyan *Neue Freie Presse* muhabirine verdiği demeç çok netti, demeçte; “Yeni Türkiye Anayasası’nın ilk maddelerine göre egemenlik kayıtsız şartsız ulusun olduğuna göre ve yürütme güçleri meclis tekelinde toplandığına göre, bu iki madde bir sözcükte özetlenebilir: cumhuriyet.” demişti.²⁶² Mustafa Kemal’in nazarında cumhuriyetin ilanı için gereken bütün şartlar olgunlaşmıştı. Cumhuriyet Halk Fırkası Yönetim Kurulu, kabine sorununu çözmek üzere başvurduğunda tarih 28 Ekim’di. Fethi Bey Başkanlığındaki Yö-

261 Çavdar, a.g.e, s. 232.

262 Ateş, a.g.e, s. 303; Yazıcı, aynı yer.

netim Kurulu, hazırladığı listeyi incelemek üzere toplantı düzenlediğinde Mustafa Kemal hala kesinleşmemiş liste ile ilgili tavsiyelerde bulunduğundan sonra; Kemalettin Sami, Halit Paşa, Fuat Paşa, Milli Savunma Bakanı Kazım Paşa, İsmet (İnönü) Paşa, Ali Fethi (Okyar) Bey, Rize milletvekili Fuat, Afyonkarahisar milletvekili Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey ile buluştuğu yemekte ertesi gün cumhuriyet müjdesini vereceğini söylemişti. Tasarısında; 20 Ocak 1921 günlü Anayasa'nın devlet biçimini saptayan maddelerini değiştirmek istediğini açıklamış, Birinci maddenin sonuna "Türkiye Devleti'nin hükûmet biçimi cumhuriyettir." ifadesini eklemişti. Aynı şekilde söz konusu Anayasa'nın sistemi açıklayan 3. maddesi de; "Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi'nce yönetilir. Meclis, hükûmetin yönetim kollarını bakanlar kurulu aracılığıyla yönetir." şeklini almıştı. Bundan sonra Türkiye'nin Cumhurbaşkanlığı makamını ele alarak, meclisin her makamdan üstün olduğunu ifade eder biçimde, cumhurbaşkanının meclis tarafından ve süreli bir dönem için kendi üyeleri arasından seçileceği belirtilmişti. 9. madde ise Türkiye Cumhurbaşkanı'nı devletin başkanı olarak niteliyordu. Mustafa Kemal'in tasarısına binaen meclisteki görüşmelerde Anayasa görüşmelerini erteleme taraftarı olan milletvekillerinin üzerine söz alarak gerekli cevabı Yunus Nadi Bey vermişti:

"Her ülke ilk kez Anayasa yaparken bu iş için bir kurucu meclis kurmuştur. Bizde ise bu gibi işlerde ayrıca kurucu meclis kurulacağı açıkça belirtilmemiştir. Bizde ise her zaman bu gibi değişiklikler olmuştur. Bizden önceki Türkiye Büyük Millet Meclisi de bu yolda yürümüştür. Buna yetkimiz vardır. Duraksamayalım. Şimdi biz hükûmet bunalımının giderilmesini Başkan Paşa Hazretlerine bıraktık. O da bize bu öneriyi getirdi. Bu öneride gösterilen yöntemi, bütün arkadaşlar ayrı ayrı düşündü. Şimdi bunu saptamak gereklidir. Önerilen biçim eskiden beri vardır. Bunu açıklayıp daha belirli olarak saptayacağız."

Nihayetinde; Mustafa Kemal'in önerisi mecliste madde madde okunmuş ve tasarı Anayasa Komisyonu'nun incelemesine devredilmişti. Sonunda Başkan Vekili İsmet (Eker) Bey gelinen son durumu herkesin huzurunda açıklamıştı: "Anayasa Komisyonu, Anayasa'nın değiştirilmesi ile ilgili tasarının ivedilikle görüşülmesini öneriyor." "Kabul!" sesleri arasında

tutanak okunduktan sonra, Türkiye Cumhuriyeti Başkanlığı için yapılan oylamaya katılan yüz elli sekiz milletvekilinin hepsinin oyuyla Ankara milletvekili Mustafa Kemal Türkiye Cumhuriyeti Başkanlığı'na seçildi.²⁶³ Böylece; yeni devletin rejimi 29 Ekim 1923'te cumhuriyete dönüştürülmüştü. Yapılan Anayasa değişikliğine göre; Cumhurbaşkanı Başbakanı tayin ediyordu. Bu sayede; İsmet (İnönü) Paşa ilk Başbakan, ilk Meclis Başkanı da Fethi (Okyar) Bey olmuştu.

263 Mustafa Kemal, a.g.e., s. 1069-1083.

CUMHURİYET'TEN SONRA

Halk Fırkası ve Devrimler Kuşağı

1923 seçiminde seçilen 286 milletvekilinden 284'ü Halk Fırkası adayı, sadece 2'si bağımsızdı. Halk Fırkası, kurulduğu 9 Eylül 1923'ten iktidarı kaybettiği 14 Mayıs 1950'ye kadar geçen 27 yıllık süre içinde ülkenin “hükümet partisi” ve “tek parti”si oldu. Partinin 1923 tarihli nizamnamesinde Halk Fırkası'na girmenin ön koşulu olarak “halkçı” olmak gerektiği belirtilmişti.²⁶⁴ Bununla birlikte “*halk*” tanımı yeniden gözden geçirilmiş ve kastedilen kavramsal “*halk*”ın herhangi bir sınıfı olmayan halk olduğu vurgulanmıştı. Hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve kanun nazarında eşitliği kabul eden bütün fertleri halktan kabul eden Fırka Nizamnamesi'nde, *halkçılar* da hiçbir ailenin, hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları uygulamadaki mutlak hürriyeti ve bağımsızlığı tanıyanlar olarak belirtiliyordu. Burada üzerinde önemle durulması gereken bir diğer husus ise; fırkanın mensubiyetine Türkler ile birlikte Türk harsını kabul ederek dışardan gelenlerin de dahil olabilmesiydi. Nizamnamenin ilgili 3. maddesinde, “*Türk*” ifadesinin geçmesi, yeni Türkiye'nin yeni aidiyet niteliğini sezdirmesi açısından anlamlıydı. Aslında Mustafa Kemal; bu madde açılımını Cumhuriyet rejimine geçişten duyduğu mutluluğunu ifade ettiği konuşmasının devamında çok net bir biçimde yapmıştı:

“Muhterem Arkadaşlar, önemli ve dünya çapında olağanüstü olaylar karşısında saygıdeğer ulusumuzun gerçek uyanıklığına değerli bir belge olan anayasamızın kimi maddelerini açıklamak için özel komisyonca yüksek kurulumuza önerilen yasa tasarısının kabulü dolayısıyla; Türkiye Devleti'nin öteden beri dünyaca bilinen, bilinmesi gereken niteliği ulus-

264 Uyar, a.g.e., s. 77.

lararası belli adıyla adlandırıldı. Bunun doğal gereği olmak üzere bugüne değin doğrudan doğruya meclisin başkanlığında bulundurduğunuz arkadaşınıza yaptırdığınız görevi, cumhurbaşkanı sanıyla yine bu arkadaşınıza veriyorsunuz.

(...)

Efendiler, yüzyıllardan beri Doğu'da kıyın ve haksızlık görmüş olan ulusumuz, Türk ulusu, soydan gelme niteliklerinden yoksun sayılıyordu.

Son yıllarda ulusumuzun eylemli olarak gösterdiği yetenek, eğilim ve anlayış; kendisi içi kötü sanıda bulunanların ne denli aymaz ve ne denli irdilemeden uzak, görünüşe önem veren kimseler olduğunu pek güzel ispat etti. Ulusumuz, kendisinde bulunan nitelikleri ve değeri, hükûmetin yeni adıyla, uygarlık dünyasına çok daha kolay gösterebilecektir. Türkiye Cumhuriyeti, dünyadaki yerine yaraşır olduğunu, başaracağı işlerle tanılayacaktır.

Arkadaşlar, bu yüce kuruluşu meydana getiren Türk ulusunun son dört yıl içinde kazandığı utku, bundan sonra da birkaç kat olmak üzere belirtilerini gösterecektir.”²⁶⁵

Milli değerleri üzerinde yükseltilmeye çalışılan yeni devlet düzeninin anayasal zeminine, henüz “*millet*”in kim olduğuna dair açık bir ifade konmamış olsa da; Halk Fırkası'nın yörüngesinde Milli Mücadele ruhunu sürdürme gayreti kendini hissettirmişti. Batı'nın emperyalist saldırısına, imparatorluk unsurlarının bağımsızlık elde ederek dağılışından sonra, elindeki toprak parçasında geriye sadece “tek ve yetkin çoğunluk” olarak “Türkler” kalmıştı. Türklük üzerinden birlik sağlayarak mücadele motivasyonu elde eden Mustafa Kemal ve arkadaşlarının, halkın haklarının savunuculuğu konusundaki ısrarı, fırkanın temel düsturu olarak defaten dile getirilmişti. O sebeple; Mustafa Kemal bu ruhu taşıyan milletvekillerinin seçimlerde başarı sağlaması için elinden geleni yaptı. Fırkaya dönüşürülecek Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'ne 9 Umde ile aynı gün bir çağrıda, zafere ulaşmış geçmiş ile gelecek arasındaki kurmak istediği köprüye dair umudunu dile getirmişti:

265 Mustafa Kemal, a.g.e., s. 1082-1085.

“Ulusumuz gelecekte yönetimi üstlenecek olanları seçimlerde ayırt etmek kararı almıştır. Müdafaa-i Hukuk örgütümüz, ulusun bu kararı karşısında, geçmişte kanıtladığı yeterlik ve nitelikleriyle gelecek için de güvenilir ve dayanılır olduğu ve ulusun oyunu hak ettiği savında bulunacaktır.

Eğer umduğumuz gibi, Müdafaa-i Hukuk örgütümüzün seçtiği ve güvendiği kişiler ulusun oyunu alırlarsa, önümüzdeki Büyük Millet Meclisi’nde Halk Fırkası adı altında ülkenin yönetimi sorumluluğunu üstleneceklerdir. Müdafaa-i Hukuk ve gelecekte Halk Fırkası’nın izleyeceği amaçlar, deneylerden ve ülkenin gereksinimlerinden esinlenerek son günlerde açıklanan ilkelerdir. Adaylarımız bu ilkelerin gerçekleştirilmesini üstleneceklerdir. Anadolu Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve üyeleri, içinde ben başkanınız da olarak, hepimiz ilkelerimizi ulusumuza yayalım ve açıklayalım. Bin güçlük karşısında cesaretle üstlendiğimiz sorumluluk, vatanımızın iyilik ve yararına oldu. Önümüzde bulunan yorucu ve güç çalışma döneminde de vatanımızın iyilik ve yararına sorumluluk üstlenecek cesaretimiz tam ve eksiksizdir.”²⁶⁶

Bu çağrının mesajını taşıyanlar neticesinden seçimlerde; yalnız İkinci Grup’tan kişilerin değil, aynı zamanda yeni dönemde mevki elde etmek isteyen bazı eski İttihadçıların da önü kesilmiş oldu. Seçimler Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin meclisteki temsilcileri gibi görünen Birinci Grup’un büyük zaferiyle sonuçlanmıştı. Nitekim; Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal’in Meclis Başkanlığına göndermiş olduğu yeni hükûmet listesi, 166 üyenin oy birliği ile meclisten güvenoyu aldı. Böylece; Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk kabinesi şu şekilde kurulmuş oldu: ²⁶⁷

Başbakan ve Dışişleri Bakanı	İsmet Paşa (Malatya)
Diyanet İşleri Bakanı	Mustafa Fevzi Efendi (Manisa)
Genelkurmay Başkanı	Mareşal Fevzi Paşa (İstanbul)
İçişleri Bakanı	Ferid Bey (Kütahya)
Maliye Bakanı	Hasan Fehmi Bey (Gümüşhane)

266 Tunçay, a.g.e, s. 46.

267 Goloğlu, a.g.e, s. 334.

Milli Savunma Bakanı	Kazım Paşa (Balıkesir)
Ekonomi Bakanı	Hasan Bey (Trabzon)
Adalet Bakanı	Seyit Bey (İzmir)
Eğitim Bakanı	Sefa Bey (Adana)
Bayındırlık Bakanı	Muhtar Bey (Trabzon)
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı	Dr. Refik Bey (İstanbul)
Mübadele, İmar ve İskan Bakanı	Necati Bey (İzmir)

Cumhuriyetin ilanından sonra adım adım Halk Fırkası'nın parti tüzüğünde de belirtilen aşamalara geçilecekti. Ancak; devlet merkezinin İstanbul'dan Ankara'ya kayması ile birlikte İstanbul basını Ankara'nın aleyhinde görüşlere yer vermeye daha fazla merak sarmıştı. Bu durum bağımsızlık savaşında rol oynayan, ancak doğrudan cumhuriyetin ilan edilmesi sürecinde bulunmayan Mustafa Kemal'in eski arkadaşlarının bu yönde haberlere konu olmasıyla daha da çetrefilleşmişti. Ali Fuat (Cebe-soy), Adnan (Adıvar), Refet (Bele) Beyler ile Kazım (Karabekir) Paşa'nın da aralarında bulunduğu Milli Mücadele'nin ön saflarındaki isimlerde hoşnutsuzluk başgöstermişti. Cumhuriyet'in ilanını zamansız bulanların yaklaşımları ve eleştirileri, bunları sütunlarına severek taşıyan İstanbul basını tarafından olabildiğince kullanılıyordu. Gerçekte; İstanbul basının tavrı, başkentin Ankara oluşuyla, büyük bir memur istihdamının da yeni merkeze kayması gibi ekonomik kaygılardan hareketlenmişti. Eleştiri sahiplerinden biri olarak İsmet Paşa ve Fethi Bey'den önceki İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey'in 1 Kasım 1923 tarihli *Vatan ve Tasvir-i Efkâr* gazetelerinde yayımlanan ve cumhuriyetin ilan ediliş tarzına karşı çıkan demecine karşılık veren Cebelibereket Mebusu İhsan (Eryavuz) Bey, Rauf Bey'in beyanatının fırkayı bölücü nitelikte olduğunu söylemişti.²⁶⁸ Bu eleştiriler yeni devrimin kapıyı çalmasıyla eskisinden çok daha fazla etkisini arttıracaktı; halifelik ilga ediliyordu. Rauf Bey olayı Ankara'yı rahatsız etmişti. Bundan iki hafta sonra İsmaili Mezhebi lideri Ağa Han ve

268 Tunçay, a.g.e, s. 74.

Londra'daki İslam Cemiyeti Reisi Emir Ali'nin İsmet Paşa'ya halifelik ile ilgili olarak yolladıkları mektubun İstanbul gazetelerine düşmesiyle bu yöndeki son sıçrama oldu.²⁶⁹

Diğer yandan; sonuçları itibariyle az da olsa bir muhalefetin varlığının ipuçlarını veren İstiklal mahkemeleri kapandığı Mayıs 1923'ün ardından, ilk kez 8 Aralık 1923'te yeniden açılmıştı. Mahkeme heyeti "Reis İhsan" imzasıyla İstanbul halkına hitaben yayımladığı *Beyanname*'de, kuruluş nedenini şu sözlerle açıklamıştı: "... bazı tahrikatın yine eskisi gibi ikâ-yı fesada başladıklarından..."²⁷⁰

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından halifelik 3 Mart 1924'te kaldırıldı. Halifeliği kaldıran kanun aynı anda *Hanedan-i Osmanî'nin Türkiye Cumhuriyeti Memalik-i Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun* ile birlikte geçirilmişti. Hilafet makamının kaldırılmasının anayasal açıdan iki derin anlamı vardı. Birincisi; *ulusal* devlet düzeninin temelleri kurulurken, hilafet gibi *ulusöncesi* (ümme) ve *ulusüstü* (İslam enternasyonalı) bir kurumun sürdürülmesinin anlamsızlığıydı. Dolayısıyla; bu kurumun kaldırılması, yeni ulusal devletin *ulusötesi* (İslam birliği) iddialarda bulunamayacağı anlamına gelmekte, uluslaşma sürecinin bir parçası olarak belirmektedir.²⁷¹ Ne var ki; meclisi oluşturan Birinci Grup'un içinde dahi gelecek yorumu farklılık gösterebilmişti. Bazıları "saltanat-ı meşrutadan cumhuriyet-i mutlakaya geçiş" sözünü yaratmıştı.²⁷²

1923 seçimleri Mustafa Kemal'in adaylarının zaferiyle sonuçlanmıştı. Buna rağmen; ikinci Meclis'te muhalefet; başta, eski Başvekilin Rauf Bey'in çıkışıyla cesaret kazanmış, Halk Fırkası'nda çatlak sesin olmadığı görüntüsü için sağlanan birlik kısa zamanda yükselen başka muhaliflerin sesleriyle kesintiye uğramıştı. Mustafa Kemal *Nutuk*'ta birlikte yola çıktığı, ancak ülkülerde hizipleşen arkadaşlarına açık bir dille sitem ediyordu:

"Cumhuriyetin ilanını meclisin alkışlarla kabul etmesi, ulusun toprakla kutlaması eleştiriliyor; deniliyordu ki: "Cumhuriyet alkış ile, dua ile, şen-

269 Çavdar, a.g.e, s. 254.

270 Tunçay, a.g.e, s. 84.

271 Tanör, a.g.e, s. 287.

272 Çavdar, a.g.e, s. 253; Tunçay, a.g.e, s. 73.

lik ve donanma yapmakla yaşamaz. Cumhuriyet bir tılsım değildir.” “Ben cumhuriyetçiyim.” diyenlerin, cumhuriyetin kurulduğu gün kalemlerinden çıkacak sözler bunlar mı olmalıydı?”²⁷³

Mustafa Kemal; Rauf Bey’in partinin tüzüğüne imza atmış biri olarak programa uymakla yükümlü olduğunu da belirtmiş; ulusal egemenliğini kazanan Türk milletinin *cumhuriyeti ilan etmeden* devlet başkanı halife sıfatıyla Osmanogulları’ndan birini bulunduran meşrutiyeti münasip bulanların temsilcisi gibi hareket etmekle suçlamıştı. Rauf Bey, partiden ayrılma talebinde bulunmadığı halde bu eleştirilerle Ankara’da cumhuriyet aleyhinde propagandaya kalkışmıştı. Gazi; eski Başvekili parti içinde kışkırtıcılık yapma gayesiyle hareket ettiğini açıklıyordu. Ne var ki; Rauf Bey, Adnan (Adıvar) Bey ve bazı komutanların halifeyi ziyaret edişleri, Mustafa Kemal’in henüz doğmuş cumhuriyeti koruma dürtüsünü arttırmıştı. Parti Grubu Başkanlığına bir önerge verilerek bu önergede: “*Rauf Bey’in İstanbul gazetelerinde çıkan, cumhuriyetin ilanını uygun görmediği yolundaki demecinin cumhuriyeti sarsıntıya uğrattığı ve kendisinin çevresinde muhalif bir parti kurulduğu kanısının belirdiği*” ileri sürülmüş ve durumun parti grubunda görüşülmesi istenmişti. Toplantının yapıldığı 22 Kasım 1923’te Rauf Bey “*Gazi Mustafa Kemal*” e karşı söz söyleyemeyeceği” gerekçesiyle cumhurbaşkanının toplantıya katılmamalarını rica için makamına gitmişti. Ancak; Mustafa Kemal, Rauf Bey’in gizli niyetini tahlil ederek Parti Başkanı sıfatıyla toplantıya katılma zorunluluğunu dile getirmiş ve Rauf Bey’in ricasını reddetmişti.

Diğer yandan; Refet, Kazım ve Ali Fuat Paşa’ların Milli Savunma Komisyonu’na seçilmemiş olması²⁷⁴ da tartışmaları alevlendirmişti. Refet (Bele) Paşa’nın bunun üzerine milletvekilliğinden istifa etmesi meclisteki muhalefeti güçlendirdi. Refet Paşa milletvekilliğine tekrar dönse de bir muhalefet fırkasının teşekkül edileceği haberleri gizliden gizliye yayılıyordu. Fakat; Büyük Millet Meclisi’ndeki en büyük çalkantı paşaların ordu-
dan istifa ederek siyasi yaşamı tercih etmeleri ile yaşandı. Kazım Karabekir istifasında; “Bir yıllık ordu komutanlığım zamanında gerek teftişlerim

273 Mustafa Kemal, a.g.e., s. 1086-1087; 1170-1171.

274 Aynı eser, s. 1108-1113.

sonucu verdiğim raporların, gerek ise ordumuzun yükselmesi ve güçlenmesi için sunduğum tasarılarımın dikkate alındıklarını görmekle çok üzüntülüymüm. Üzerime düşen görevi mebus olarak daha vicdan rahatlığı ile yapacağıma tam bir kanım olduğundan ordu komutanlığımdan istifa ettiğimi bildiririm.” diye yazmıştı. 30 Ekim’de de Ali Paşa istifa etmişti. Böylece; Mustafa Kemal’in yanındaki paşalar mecliste toplanmaya başlamıştı.²⁷⁵ 6 Ekim 1924 tarihli *Son Telgraf* gazetesi Rauf (Orbay) ve İsmail (Canbolat) Beylerle Refet (Bele) Paşa’nın çevresinde bir muhalefet partisi kurulma düşüncesini destekleyen yayınlara başladı. 11 Ekim 1924 tarihli *Vatan* gazetesi, Halk Fırkası’nın kendine parti adını vererek en önemli meseleleri gizlice görüşmesini eleştiriyor, muhaliflerin ve bağımsızların görüşünü hiçe saydığını söylüyordu.²⁷⁶ Aynı gazete, meclisten taze haberleri gelecek istifalara dair önsezilerle birlikte vermişti:

“Kazım Karabekir Paşa askerlikten istifa etti. Meclis mühim hadiseler arifesinde. Birçok mebuslar, Refet Paşa’dan sonra Kazım Karabekir Paşa’nın müfettişlikten istifasıyla meclise iltihakını yeni bir teşkilatın tebelürüne (billurlaşma) atfetmektedir.”²⁷⁷

Gruplar arasında diyalogun sertleşmeye başladığı meclis görüşmeleri, gazetelerde çıkan haberlerin altını dolduracak ve 17 Kasım 1924’te *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* resmen kurulacaktı. O tarihe gelmeden Mustafa Kemal; bu istifaları ve haberleri sevinerek veren muhalif İstanbul gazetelerinin amacını; Refet (Bele), Kazım (Karabekir) ve Ali Fuat Paşaların Milli Savunma Komisyonu’na seçilmemiş olması ile açıkladı. Siyasi alan ile orduyu birbirinden ayırmak gerektiğini yeniden vurgulayan Gazi; Milli Savunma Komisyonu’nu siyasa işleriyle ilgilenmemesi gereken bir komisyon olarak tarif ederken, bu komisyona yalnız siyasa işleriyle uğraşmak üzere meclise gelmiş olanların seçilmesi gerektiğini hatırlatıyordu. Yunus Nadi Bey ise kürsü konuşmasında alaycı bir üslupla yaşananları analiz etmişti:

275 Çavdar, a.g.e, s. 259.

276 Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyet Tarihi-I 1924-1930 Devrimler ve Tepkiler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 71.

277 Tunçay, a.g.e, s. 105.

“Refet Paşa Hazretleri, bildiğiniz üzere, altı yedi ay önce gösterişli ve yersiz, kimi duyurular ve demeçlerle milletvekilliğinden çekilmişlerdir. Şaşılacak bir olaydır. Gerekçe olarak bildirmişlerdi ki, milletvekilliğinden çekilmesinin nedeni, karanlık odada yakın arkadaşlar arasında ulusal and mı ne, bir şey varmış. Orada toplanan arkadaşları işbaşına getirecekmiş. Efendim, çok ilgi duydum bu işe.”

Yunus Nadi Bey’in Refet Paşa’yı ironik bir dille eleştirmesine, Afyon-karahisar Milletvekili Ali Bey “Yani generaller hükûmeti!” diyerek özet kazandırmış; ardından devam eden Yunus Nadi Bey;

“... Anayasa vardır. Cumhuriyet kurulmuştur. Hükûmet nasıl kurulacaktır, orada yazılıdır. Bütün bunları yöneten bir Türkiye Büyük Millet Meclisi vardır. Hayır, bunlar yetmez. İstenir ki; Refet Paşa milletvekilliğinden çekilsin ve gitsin hükûmet kursun. Yakın arkadaşlar toplansın. Ne inançtır bu?”

“... Efendim, dağ başında mıyız? Demirci Efeyi alarak gelip de hükûmeti mi kuracaktı? Meclis yok mudur? Anayasa yok mudur? Bu, ne mantıksızca iştir?”

Meclisteki görüşmeler, *İttihad ve Terakki*’ye karşı *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*’nda Damat Ferid ile birlikte ön sıralarda oturmuş Rıza Nur’un Arnavut ayaklanmacılarla yaptığı işbirliğinin konuşulmasıyla devam etmişti. İfade dramatikti:

“Türklerin Rumeli’den çıkarılması gibi, her Türkün yüreğinde sonsuz ve onulmaz bir acı yaratan büyük yıkım zamanında, aşırı ulusçu Rıza Nur Bey’in Arnavut ayaklanıcılarla birlikte Türklere karşı çalıştığını bilmiyorduk. Bu anlaşılınca Büyük Millet Meclisi’ni büyük ve gerçek bir şaşkınlık kapladı.”

Milli Mücadele sırasında Mustafa Kemal’in yakınlarında yer alan, ancak sonraki oluşumlarda arzu ettikleri mevkiileri elde edemeyen silah arkadaşlarının oluşturmaya “ciddiyetle sarıldıkları yeni muhalif kanadın gerçekte ilk fitilini; mübadele sonrası oluşan genel vaziyet ateşlemişti. 5 Kasım 1924 tarihli gensoru, İsmet Paşa’nın önerisi ile hükûmetin bütün işleri kapsayacaktı. Hüseyin Cahit köşesinde; Halk Fırkası’nın demok-ratlığını tartışırken, Refet Paşa kendisine yönelen eleştirilerin sahipleri-

ne sitemle karşılık vermişti: “Bana zorla saltanatçı diyorsunuz. Değilim. Bir şüpheniz kaldı mı? İlk gününden son gününe kadar cumhuriyetçiyim. Hiçbir gün bunun dışında birşey söylemedim. Saltanatçı değilim, cumhuriyetçiyim. Ne dört kişi, ne on beş kişi bir arada oturduğumuzu bilmiyorum. Bu da oldu mu?”

Sonuçta; Cumhuriyet tartışması halini alan gensoru yoklaması, 18 oya karşın 148 “güvenoyu” ile hükûmeti soruşturmadan kurtarmıştı. Bir oy da çekimser kalmıştı.²⁷⁸ Mustafa Kemal bu sayıyı “19, 5” kişi olarak tarif etmiş ve “... topu topu 19 buçuk kişinin meclisteki çalışmalarını birleştirmeye güçleri yetmezse bu kişilerin devletin başına geçmek yeterliğinde oldukları düşünülebilir mi?”²⁷⁹ diye sormuştu. Güvensizlik oyu veren 18 milletvekili şunlardı: Dr. Adanan (Adivar), Refet (Bele) Paşa, İsmail Canpolat, Bekir Sami (Kunduk), Feridun Fikri (Düşünsel), Faik (Günday) Bey, Albay Arif (Ayıcı), Rüştü (Dadaş) Paşa, Raif (Dinç) Bey, Ziyaeddin (Gözübüyük) Bey, Halis Turgut, Halet (Sağiroğlu) Bey, İhsan (Ergani) Bey, Ahmet Şükrü Bey, Abidin Bey, Halit Bey, Necip (Güven) Bey, Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey.²⁸⁰

Hükûmete “güvenmeyenler”in listesi ertesi gün gazetelere taşınırken, söz konusu isimlerin gelecekleriyle ilgili çeşitli fikirler ileri sürülmüştü. Partiden ihraç edilme olasılıkları önde gelen ihtimallerdendi. 10 Kasım’da ise İstanbul ve Erzurum mebuslarının Halk Fırkası’ndan istifa ettikleri ve *Cumhuriyet Fırkası*’nı kuracakları iddia edilmişti.²⁸¹ Aynı günlü *Vatan* gazetesi; gensoru sonuçlarını “*Meydan Savaşının Sonucu*” başlığı altında Timur’un fil öyküsüyle örtüşürerek vermişti.²⁸²

278 Mustafa Kemal, a.g.e., s. 1080-1081.

279 Mustafa Kemal, a.g.e., s. 1182- 1183.

280 Çavdar, a.g.e., s. 261.

281 *Tanin*, *Tevhid-i Efkar*, 10 Kasım 1924, s. 1-2.

282 Mustafa Kemal, aynı yer.

TERAKKİPERVER'DEN TEK PARTİLİ CUMHURİYET DEVLETİ'NE

II. Büyük Millet Meclisi'nin ikinci toplantı yılının açıldığı 1 Kasım 1924'te, Meclis Başkanlığı'na bir yazı ile başvuran Kazım Karabekir; 26 Ekim'de Ordu Komutanlığı'ndan ayrıldığını, ayrılışını Genelkurmay Başkanlığı'na bildirdiğini ve meclis çalışmalarına katıldığını, buna rağmen 31 Ekim 1924 gecesi Milli Savunma Bakanlığı'ndan aldığı bir tebliğde Sarıkamış'tan gelecek yeni komutana devir ve teslim yapılınca kadar askerlik görevinin başında kalması istendiğini yazmıştı ve bu konuda meclisin bir karara varmasını istedi. Aynı gün bir başka yazı ile de Milli Savunma Bakanlığı'na başvurmuştu. Ne var ki; Milli Savunma Bakanlığı Kazım Paşa'ya askerlikte devir ve teslimin bir kanun görevi olduğunu hatırlatmış ve askerlik görevinin devam edeceğini bildirmişti.²⁸³ İsmet Paşa da “*Ordu siyasetle uğraşmaz. Üzerinde askerlik görevi bulunan kimse mecliste bulunamaz, oy veremez. Kanun açıktır.*” diyerek tartışmaya katılmıştı. Bunun üzerine yapılan gensoru yoklamasında “güvensizlik” oyu kullanan Kazım (Karabekir) Paşa'ya kimse şaşırmamıştı. Bu tartışmaların sonucunda; Kazım Paşa'nın başkanlığında *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* kurulmuş oldu. Yeni fırkanın kuruluş beyannamesi ve programı, özünde, gerek siyasal, gerek ekonomik anlamıyla liberal demokrasiyi savunan belgelerdi.²⁸⁴ Fırkanın Genel Sekreterliği'ni Ali Fuat (Cebesoy) Paşa üstlenirken Yönetim Kurulu'nu; Genel Başkan Yardımcısı Dr. Adnan (Adıvar) Bey ve Rauf Bey, Erzurum Mebusu Rüştü Paşa, Bursa Mebusu Necati Bey, Trabzon

283 Goloğlu, a.g.e, s. 77.

284 Tunçay, a.g.e, s. 161.

Mebusu Necati Bey, Ordu Mebusu Faik Bey ile oluşturmuştu.²⁸⁵ Burada en çok dikkat çeken husus ise; Rauf Bey'in, parti kuruluşundan yalnızca bir gün önceki toplantıda "bir muhalefet partisi kurmayı" yeni devletin çıkarlarına aykırı bulduğunu açıklaması olmuştu.²⁸⁶ Fırkanın meclis grubu 29 kişiydi. *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nın kuruluşundan sonra Halk Fırkası da isminin başına Cumhuriyet sözcüğünü ekleyerek *Cumhuriyet Halk Fırkası* olarak anılmaya başlamıştı.²⁸⁷

Mustafa Kemal, yeni teşekkül edilen fırkanın içinde "*cumhuriyet*" kelimesinin geçmesini yadırgamıştı. Burada yatan çelişkiye dikkat çekerek fırka kurucularını açık bir şekilde eleştiriyordu:

"Cumhuriyet" sözcüğünü söylemekten bile çekinenlerin; cumhuriyeti, doğduğu gün boğmak isteyenlerin kurdukları partiye "Cumhuriyet" hem de "İkinci Cumhuriyet" adını vermeleri nasıl ciddi ve ne kerte samimi telakki olabilir?

Rauf Bey ve arkadaşlarının kurdukları parti "tutucu" diye nitelendirilseydi belki manası olurdu. Ama bizden daha çok cumhuriyetçi ve bizden daha ziyade terakkiperver (ilerici) olduklarını iddiaya kalkışmaları, bittabi doğru değildi."²⁸⁸

Mustafa Kemal, henüz kurulan muhalefet fırkasının, kendisine ve partisine karşı girişilen bir hareket değil, bir "harekat" olduğunu düşünmüş olabilir. Nitekim; bunun bir "komplo" olduğunu söylemişti. Öyle ki; söz konusu gensoruyu da bu komplonun özel bir evresi olarak değerlendirmişti. Gaziye göre; Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası da bu komplonun üreticilerinin gizli elleriyle dokunmuş bir partiydi. Gerçekten de; halifeliğin ilgasının ardından böyle bir teşekkülün ortaya çıkışı muhafazakarlık kisvesi altında, aslında baştan yitirilmiş cumhuriyet idaresi mevkilerinin hesabını sormak gayesi taşıyordu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş beyannamesinin giriş bölümünde; milletin doğrudan kendi kendini temsil edebilme

285 Çavdar, a.g.e, s. 261; Goloğlu, a.g.e., s. 91.

286 Hakan Özoğlu, *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası*, Tercüme: Zuhâl Bilgin, Kitap, İstanbul 2011, s. 120.

287 Çavdar, a.g.e, s. 263.

288 Mustafa Kemal, a.g.e., s. 1184-1185.

kabiliyeti olmamış olsaydı, ne meclise ne de fırkalara ihtiyaç duyulmayacağı yazılırken, tamamlayan ifadede bu temsilin “*mahdud bir heyet*” yani sınırlı bir grup tarafından paylaşılmasının sakıncaları ve buna müsaade edilemeyeceği yazılmıştı. Muhalefette kararlı görünen fırkanın, gerçekte yansıtıldığı ya da hakkında ileri sürülebileceği gibi “*cumhuriyet*”e muhalif olmadığını özellikle belirtme ihtiyacı duyulmuştu. Parti beyannamesinin ilk maddesi, adeta mecliste açılacak bu yöndeki tartışmaların önünü kesmek içindi. Cumhuriyet esasına sadakatten söz edilmesinden sonra gelen 2. madde ise açık bir şekilde “*liberalizm*” ve halkın hakimiyeti olarak tarif ettikleri “*demokrasi*” açık bir şekilde belirtilmişti. Fırkası’nın kuruluş beyannamesinin “*Siyaset-i Dahiliye*” kısmının ilk maddesi olan tüzük 14. maddesinde Halk Fırkası’nın gerek usul bilinci, gerek ise idari olarak merkezîyetçi anlayışına karşı çıktığı gizlenmemiş, ulusal bütünlüğü sağlamak üzere adem-i merkezîyetçilik taraftarlığı dile getirilmişti: “*Milli vahdetin halelden masuniyetini temin için Devletin murakebesi (ölçülmesi/ teftiş edilmesi) baki kalmak şartı ile idari adem-i merkezîyet esası terviç (kabul ettirmek) edilecektir. Mahalli hak ve salahiyetlerin istimaline intihap (seçmek) usulünün tamami-i cereyanına itina olunarak teşkilat-ı idariyenin serbest tekamülüne hadim kanunlar vazolunacaktır.*”²⁸⁹

Mustafa Kemal; fırka programının *Esaslar*’ını teşkil eden 13 maddenin, genel hürriyetlere değinen ilgili kısımlarından sonra 5. maddede yer verilen; “*Fırka efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır.* (Fırka, dinsel düşünce ve inançlara saygılıdır.)” ifadesini, halifelüğün ilgasından sonra bundan memnun olmayan kişilerin cezbedilmesi için atılmış bir adım olarak değerlendirmiş ve bu maddeyi yazanları kötü niyetlilikle itham etmişti.

“Fırka; efkâr ve İtikadat-ı diniyeye hürmetkârdır.” düsturunu bayrak olarak eline alan zevattan iyi niyet beklenebilir mi idi? Bu bayrak, yüzyıllardan beri, bilgisizleri, bağınazları ve boş inanlara saplanmış olanları aldatarak özel çıkarlar sağlamaya kalkılmış kimselerin taşıdıkları bayrak değil mi idi? Türk milleti yüzyıllardan beri sonu gelmeyen yıkımlara, içinden çıkabilmek için büyük özveriler isteyen pis bataklıklara, hep bu bayrak gösterilerek sürüklenmemiş miydi?

Cumhuriyetçi ve ilerici oldukları sanısını vermek isteyenlerin, yine bu bayraklar ortaya atılmaları; dinsel bağnazlığı coşturarak, milleti, cumhuriyete, ilerlemeye ve yenileşmeye karşı kıskırtmak değil miydi? Yeni fırka, efkâr ve itikadat-ı diniyeye (dinsel düşünce ve inançlara) saygı perdesi altında: “Biz halifelîği yeniden isteriz. Biz yeni kanunlar istemeyiz; bizce Mecelle kafidir. Medreseler, tekkeler, bilgisiz softalar, şeyhler, müritler, biz sizi koruyacağız; bizimle birlik olunuz! Çünkü; Mustafa Kemal’in fırkası hilafeti kaldırdı. Müslümanlığı zedeliyor. Sizi gavur yapacak, size şapka giydirecek!” diye bağırıyor muydu? Yeni fırkanın kullandığı formül bu, bu gerici haykırışlarla dolu değil midir?”²⁹⁰

Benzer şekilde durumu özetleyen bir yorum da Gazeteci Fevzi Lütfü Bey (Karaosmanoğlu)’ den gelmişti. Lütfü Bey yeni fırkayı “ıstırabın ve hürriyetsizliğin doğurduğu bir çocuk” olarak niteledikten sonra mevcut durumun izahına kalkışmıştı:

“Mecliste bir parti var. Adı Halk Partisi. Bu parti bugünkü durumu ile bir partiden çok türlü insanların karışımını, bir dostlar derneğini andırıyor. Ayrılmanın gereğini ve ayrılmadan sonra yeni bir kuruluşa olan ihtiyacı biraz duygusu olan ve meclisteki acayip durumu seyretmeye dayanamayan her mebus hemen kabul eder. Bu bir kötülük de olsa, onu bugünkü durumun kötülüğünden daha hafif sayar.”²⁹¹

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın 58 maddelik programının ve 64 maddelik tüzüğünün ilan edilmesinden sonra İstanbul basınının bu muhalif partinin etrafında birleşerek yayına geçmesi zor olmamıştı. Buna karşılık; artık bir muhalefet partisiyle meclisi paylaşan Cumhuriyet Halk Fırkası daha güçlü bir hükûmetle yoluna devam etmek üzere 20 Kasım 1924 tarihli Parti Grubu toplantısında İsmet Paşa’nın sıkıyönetim isteğini reddetmişti. Bunun üzerine; sağlık durumunun kendisini dinlenmek mecburiyetinde bıraktığı savıyla İsmet Paşa Başbakanlık’tan istifa etti. Yerine Fethi (Okyar) Bey Başbakan oldu. Fethi Bey’den boşalan Meclis Başkanlığı’na da Kazım (Özalp) getirildi. Yeni hükûmet ise şöyleydi:

290 Mustafa Kemal, a.g.e., s. 1186-1187.

291 Goloğlu, a.g.e., s. 91.

Başbakan	Ali Fethi (Okyar, İstanbul)
Milli Savunma Bakanı	Ali Fethi (Okyar, İstanbul)
Adalet Bakanı	Mahmud Esat (Bozkurt)
İçişleri Bakanı	Recep (Peker, Kütahya; iki ay sonraki istifasının ardından Cemil Uypadın)
Mübadele, İmar ve İskan Bakanı	V. Recep Bey (8 Aralık 1924'te kaldırıldı.)
Dışişleri Bakanı	Şükrü (Kaya, Muğla)
Maliye Bakanı	M. Abdülhalık (Renda, Çankırı)
Eğitim Bakanı	Şükrü (Saraçoğlu, İzmir)
Tarım Bakanı	H. Fehmi (Ataç, Gümüşhane)
Ticaret Bakanı	Ali (Cenani, Gaziantep)
Bayındırlık Bakanı	Fevzi (Pirinççi, Diyarbakır)
Sağlık ve S.Y. Bakanı	Dr. Mazhar (Germen, Aydın)
Denizcilik Bakanı	İhsan Bey (31 Aralık 1924'te Eryavuz, Osmaniye)

Yeni kabine zorlu bir sürece hızlı başlamıştı. 1923 seçiminde 286 milletvekilinden 284'ü Halk Fırkası adayı iken dönem içinde yapılan ara seçimler sonucunda; biri Kırklareli'nden, diğeri Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın açık desteği ile Kayseri'den, diğeri de Bursa'dan seçilen 3 bağımsız daha seçim kazanmıştı. Bununla birlikte zamanla fikir ayrılıklarının belirttiği mecliste Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na katılanların sayısı 28'e ulaşmıştı.²⁹² Yeni hükûmetin kurulması ile Terakkiperver'e kaymaların önüne geçilmesi umuduyla daha ılımlı isimler de kabinede yer buldu. Ne var ki; Osmanlı Devleti'nden beri Doğu'da ara ara yaşanan isyanlardan birinin daha; *Şeyh Said İsyanı*'nın patlak vermesiyle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın sonunun getirilmesi kolaylaşacaktı.

292 Demirel, a.g.e, s. 43.

CHP'nin örgüt ve üyelik açısından en zayıf olduğu yerler Doğu ve Güneydoğu Anadolu illeri idi.²⁹³ Şeyh Said isyanı; Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın parti beyannamesinde bahsedilen *adem-i merkeziyeti* benimseyen lider kadrosunu dışlarsak, halk tabakasında bu neden ile değil; tamamen dini hassasiyetler öne sürülerek meydana gelmişti. Hilafet; sembolik olarak Türkleri ve Kürtleri birarada tutan en önemli bağlardan biriydi. Milli mücadele aksi içinde kendine aradığı konumu bulamayan Kürt yapısalcılığı, hilafetin ilgasından sonra 8 Şubat 1925'te, bu gerekçeyi de kullanarak; Kürt milliyetçi milislerin kurduğu 1923 tarihli *Azadi (özgürlük) Cemiyeti* ve Nakşibendi tarikatı liderlerinden Şeyh Said'in biraraya gelerek planlamasıyla büyük bir isyana kalkıştı. İsyân şeriat talebiyle ve bölgede "bir temizlik operasyonuna" girişileceği iddiasında hazırlanmış yalan belgeler nedeniyle çıkartılmıştı. İsyancılar Elazığ'ı ele geçirmiş, Diyarbakır'ı kuşatmışlardı. 25 Şubat'ta meclise durum hakkında bilgi verilmiş, aynı gün Doğu vilayetlerinde bir aylık sıkıyönetim ilan edilmişti. *Hıyanet-i Vataniye Kanunu*'nda "dinin siyasete alet edilmesini vatana ihanet suçu" sayan bir değişiklik yapıldı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın beyannamesinde yer alan "*Fırka efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır.*" Buna sebebiyet teşkil ettiği ileri sürülen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kendiliğinden dağılması beklenmişti. Ancak; tüm bunlara karşılık muhalefet fırkasının Genel Başkanı Kazım (Karabekir) Paşa vargücüyle hükûmetin Doğu politikasını savunmuş ve bunun için ne gerekilirse yapmaya hazır olduğunun işaretini vermişti:

"Dini ihraç ederek ulusal varlığımızı tehlikeye sokanlar, her türlü lanete layıktırlar. İç ve dış herhangi bir tehlike karşısında bütün dünya bilmelidir ki, bu vatanın tek bir vücut halindeki evlatları her zaman, her fedakarlığa hazırdırlar. Hükûmetimizin kanunlara uygun olan icraatına biz de bütün varlığımızla yardımcıyız."²⁹⁴

Fethi Bey'in istifasına sebep olan isyan, yeniden İsmet Paşa'nın başkanlığına bırakılmıştı. İsmet Paşa taraftarları, istendiği gibi "hızla ve şiddetle" isyanı bastırmak üzere 2 çekimser, 23 redde karşılık 154 onay oyuyla güvenoyu alan hükûmeti kurmuş oldu. İsmet Paşa'nın da Başbakan olur

293 Uyar, a.g.e, s. 221.

294 Goloğlu, a.g.e., s. 117.

olmaz ilk icraatı, *Takrir-i Sükun Kanunu*'nu meclisten geçirtmek oldu. Bu yasa iki yıllık bir süre için Hükûmete, kamu düzeninin bozulmasına yol açtığına kanaat getirdiği bütün örgüt ve yayınlarını idari tedbirlerle yasaklama yetkisi vermekteydi.²⁹⁵ Şeyh Said'in 14-15 Nisan 1925'te teslim olmasına kadar meclis sürekli olarak isyanın akabinde kurulan İstiklal Mahkemeleri'nin niteliğinin tartışılmasıyla geçmişti. Mustafa Kemal hem söz konusu kanunu, hem de İstiklal Mahkemeleri'ni izah ederken atlatılan büyük isyanın yaşattıkları nedeniyle zorlanmamıştı:

“Muhterem Efendiler, durumun ağırlaşması üzerine hükûmetçe olağanüstü önlemler alınması gerektiği yolundaki görüşümüzü ilk belirttiğimiz zaman bunu iyi karşılamayanlar vardı.

Takriri Sükun Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri'ni zorbalık aracı olarak kullanacağımız düşüncesini ortaya atanlar ve bu düşüncüyü aşılamaya çalışanlar oldu. Elbette; zaman ve olaylar, bu tiksinti verici düşüncüyü aşılamaya çalışanları, utanmış duruma düşürmüştür. Biz; alınan olağanüstü, ama yasaya uygun önlemleri hiçbir zaman ve hiçbir biçimde, yasa dışına çıkmak için araç olarak kullanmadık, tersine ülkede dirlik ve düzenliği kurmak için uyguladık; devletin yaşamasını ve bağımsızlığını sağlamak için kullandık. Biz, o önlemleri, ulusun uygarlaşmasına ve toplumsal gelişmesine yararlı kıldık.

Efendiler, aldığımız fevkalade önlemlerin uygulanmasına gerekseme kalmadığı görüldükçe, onların uygulanmasından vazgeçilmekte duraksanmamıştır. Nitekim; İstiklal Mahkemeleri iş bitince kaldırıldığı gibi, Takriri Sükun Kanunu da yürürlük süresi sonunda yeniden Büyük Millet Meclisi'nin incelemesine sunuldu. Meclis, yasanın bir süre daha yürürlükte kalmasını gerekli görmüş ise, elbette bu, ulusun ve cumhuriyetin yüksek yararları içindir. Yüksek Meclisin bize zorbalık aracı vermek için bu kararı aldığı düşünülebilir mi?

Efendiler, Takriri Sükun Kanunu'nun yürürlükte ve İstiklal Mahkemeleri'nin çalışmakta bulunduğu süre içinde yapılan işleri göz önünde bulundurursanız, meclisin ve milletin emniyet ve itimadının tam yerinde kullanıldığı kendiliğinden anlaşılır.

Ülkede yapılan büyük ayaklanma ve cana kıyma düzenleri ortadan kaldırılarak sağlanan dirlik ve düzenlik, elbette, kamuyu sevindirmiştir.”²⁹⁶

Diğer yandan; Mustafa Kemal'i bu açıklamayı yapmaya zorlan Şeyh Said İsyanı'nın gerekçelerinden görüldüğü için dinin siyasi alanda kullanılması ve halkın bu yollu tahrikine mahal verdiği ileri sürülen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın ilgili maddesi nedeniyle Ankara İstiklal Mahkemeleri bazı davalar aracılığıyla, bu partiyi yasaklama kararı vermişti. (3 Haziran 1925) Bundan sonra; şapka devrimiyle başlayan bir dizi inkılap gerçekleştirilmişti. Bu devrimlere halkın bazı kesimlerince gösterilen hoşnutsuzluktan faydalanmak isteyen ve başını Ziya Hurşit'in çektiği eski İttihadçılar'dan mürekkep bir grubun tertibi olduğu anlaşılan Mustafa Kemal'e suikast planı, Gazi ülkenin güney ve batısını gezerken İzmir'e gecikmesi üzerine ortaya çıkarılmıştı. Nitekim; zanlıların yargılandığı İzmir'deki mahkeme devam ederken Mustafa Kemal Paşa'nın Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'a söyledikleri dikkate değerd:

*“Bir ölüm dirim savaşı bu. Onlar istediler. Hepimizi yok etmek için harekete geçtiler. Milletin hayrına olacak rejimi ve kendimizi korumak için en son şiddet derecesi ile tam bir tasfiye yapmak tarihi bir vazifemiz olmuştur. Biz tasfiyeyi yapmazsak onlar bizi yok edecekler.”*²⁹⁷

“İzmir suikastı” olarak bilinen olayın yargısının sonunda; Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın ileri gelenlerinden oldukları halde Kurtuluş Savaşı'nın itibarını taşıyan Kazım, Ali Fuat Paşa, Refet Bey ve Cefar Tayyar serbest bırakılırken sanıklardan on altısı idama mahkum edilmişti.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile -çok kısa soluklu olsa da- mecliste bir *çok partililik* tesis edilebilmiş, fırkanın kapatılmasıyla yeniden tek partili meclis hayatına dönmüştü. Benzer bir deneme için 1930'a kadar beklenmesi gerekecekken, kurulması bizzat Mustafa Kemal tarafından istenilen *Serbest Cumhuriyet Fırkası*'na kadar ülke tek bir partinin egemenliğine girmişti. O tarihten önce; 1927 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası yeni bir parti beyannamesi yayımlayacaktı. Beyannamenin sekiz maddelik *Genel Esaslar*'ında fırka tarifini yeniden yapmış ve “cumhuriyetçi, halkçı,

296 Mustafa Kemal, a.g.e, s. 1190-1193.

297 Engin, *Hesaplaşma*, Yeditepe, İstanbul 2013, s. 285.

milliyetçi, siyasi bir cemiyet” olarak merkezinin Ankara’da bulunduğunu ilk maddesinde beyan etmişti. 2. maddesinde; Türk milletini itibar mevkisine ve refaha mütemadiyen yükseltmek gayesini gerçekleştirmek için yegane rejimin milletin hakimiyeti demek olan cumhuriyet olduğu vurgulanmıştı. Sıra gelen madde ise son derece önemliydi ve bu madde ile Cumhuriyet Halk Fırkası “din ile devlet işlerini birbirinden ayırmayı en mühim esaslardan saydığını” ilan ediyordu. Sadece bir yıl sonra 3 Kasım 1928’de Anayasa’dan devletle din bağılılığını kuran maddenin kaldırılmasıyla fırkanın bu yöndeki tavrı da nihayete erdirilmiş olacaktı. Aynı beyannamenin 4. maddesinde ise “halk tarafından halk için kaidesi” yeniden dile getirilmişti.

Halk Fırkası’nın 1923 Nizamnamesi’ne göre Büyük Kongre yılda bir defa Fırka Divanı’nın belirleyeceği yerde 23 Nisan’da toplanacaktı. Ancak; olağanüstü bir neden dolayısıyla kongre, o da en fazla bir kez ve bir yıl olmak üzere ertelenebilirdi. Böyle bir durumda, Fırka Divanı kararın gerekçesini parti il yönetim kurullarına bildirmek zorundaydı. Buradan yaklaşıldığında; en geç 23 Nisan 1925’te düzenlenmesi gereken kongre düzenlenmemiş, 15-22 Ekim 1927’de toplanmıştı. Aslında; ilk kongre olarak nitelendirilebilecekken 9 Ağustos 1923’te Müdafaa-i Hukuk Grubu’nu toplayan Mustafa Kemal, bu toplantıyı kurulacak olan *Halk Fırkası*’nın ilk toplantısı olarak saydığından bu kongre; “Cumhuriyet Halk Fırkasının İkinci Kongresi” olarak değerlendirilmişti.

Cumhuriyet Halk Fırkası’nın Büyük Kongresi, aynı zamanda; Türkiye Komünist Partisi ileri gelenlerinden 57 kişinin Takriri Sükun Kanunu gereğince tutuklamalarının yapılmasından yalnızca üç gün önceydi. 21 Kasım tarihli Cumhuriyet gazetesinin verdiği bilgiye göre 57 kişi tutuklanmıştı. İlginçtir ki; 1 Ocak 1929’da en büyük kültür devrimlerinden biri olarak açılan *Millet Mektepleri* bu kez Mustafa Kemal için gelecekte bir Bolşevizm nitelemesi kazandıracaktı.

1927’deki kongrenin hemen öncesinde 26 Haziran 1927’de meclis tatile geçmiş ve yeni seçim hazırlıklarına başlanmıştı. Meclis tatile girmeden üç gün önce, 27 Haziran’da, Cumhuriyet Halk Fırkası parti grubu, partinin nizamnamesinde bir değişikliğe giderek önceden Büyük Divan’ın İdare

Heyetleri ile yazışarak milletvekillerini adaylarını belirleme yetkisi, bu kurdan alınarak doğrudan parti başkanı olan Mustafa Kemal'e "tek seçici" olarak verildi.²⁹⁸ 6 Eylül 1927'de yapılan genel seçimlerde Mustafa Kemal'in fırkası için belirlediği adaylar seçimleri kazanmıştı. Seçim sonuçlarının açıklanmasının ardından Mustafa Kemal Paşa, 7 Eylül'de bir beyanname yayımlayarak parti adaylarına destek için seçmenlere teşekkür etmişti.²⁹⁹

Seçimlerin bütün kazananlarının Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan oluşu, aynı zamanda 1929'daki *Büyük Buhran*'ın Türkiye'yi de içine alan etkileri ve netice itibarıyla genel tezahürün aleyhe dönebileceği kanısını yarattığından; kendi şartları içinden, doğal yollu değilse de, yeniden bir muhalefet partisinin teşekkülünü ortaya çıkarmıştı. Serbest Cumhuriyet Fırkası doğduğu andan itibaren basından kendisine büyük ilgi ve yakınlık görmüştü. İlk ve son muhalefet partisi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan niteliği itibarıyla de farklılık addeden yeni fırkanın başkanı eski Başvekil Fethi Bey oldu. Fethi Bey Mustafa Kemal'den sadece partilerüstü bir tarafsızlık istemişti.

12 Ağustos 1930'da İstanbul'da kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası, kontrol altında tutulabilir zannıyla teşekkül ettirildiği halde, kuruluşundan sadece bir ay sonra girdiği belediye seçimlerinde yapılan tüm bas-kılara karşın fırka, 502 seçim bölgesinden 22'sini elde edebilmişti. Bek-lenmedik bu sonuçlar, Cumhuriyet Halk Fırkası'nda iktidarı kaybetme endişesini tetiklemişti. Meclise taşınan rekabette ağırlığını Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan yana koyan Mustafa Kemal, başta Fethi Bey'in dilediği tarafsızlığı yerine getirememiş, dengeyi korumak adına Fethi Bey ve Serbest Cumhuriyet Fırkası yöneticilerinin kendi kendilerine fesihlerini izlemek zorunda kalmıştı. (16 Kasım 1930)

Çoklu meclis denemesi yine rafa kalkarken Menemen olayının hemen 23 Aralık'ta meydana gelmesi, gericiliğe meyledilmesi için adeta fırsat beklediği düşünülen kişilerden henüz kurulmuş cumhuriyet idaresini ko-rumak için yeni tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmıştı. 1 Ocak 1931'de Menemen olayını değerlendiren İsmet Paşa:

298 Tunçay, a.g.e, s. 180.

299 Demirel, a.g.e., s. 86-87.

“Bu olay yüzyıllardır dini politikaya alet eden tüm hareketlerin bir yinelenmesidir. Bu zavallılar laikliğe karşı gelerek şeriat istemektedirler. Gerçekte ise çıkarlarını kaybetmişlerdir, onu istiyorlar.”³⁰⁰

27 Ocak 1931’de İzmir Halk Partisi Kongresi’nde konuşan Gazi, tek partili cumhuriyet düzeni hakkında şunları söylemişti:

“Partimiz, öteki ülkelerde olduğu gibi herhangi bir siyasi parti olarak düşünülmemelidir. Bilirsiniz ki siyasi partiler, sınırlı amaçlarla kurulurlar. Oysa ki; bizim partimiz böyle sınırlı bir görüşü izleyen bir kuruluş değildir. Tersine, her sınıf halkın yararını, eşit olarak ve biri ötekini zarara sokmadan sağlamayı hedefleyen bir kuruluştur. Öteki ülkelerde bu kuruluşun benzerini aramak gerekli değildir. ... Partimizin uygulamak istediği program, bir açıdan tamamıyla demokratik, halkçı bir program olmakla beraber, ekonomik bakımdan “devletçi”dir. Halkımız da yaradılıştan devletçi olduğundan her ihtiyacını devletten istemekte kendinde hak görüyor.”³⁰¹

Sonra da tek partili cumhuriyet düzeninin ana çizgilerini belirtti:

“Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan meydana gelmiş değil ve fakat; kişisel ve sosyal hayat için iş bölümü bakımından türlü iş kollarına bölünmüş bir topluluk saymak temel ilkelerimizdendir.”

Nitekim; Halk Partisi Genel Sekreterlerinden Recep (Peker) Bey, bunu açık bir dille onaylayarak; “Türkiye Cumhuriyeti bir Tek Parti Devleti’dir. Parti ile Devlet beraber çalışır.” demişti.³⁰² Dördüncü meclis ilk toplantısını 4 Mayıs 1931’de yaptı. Aynı gün yapılan seçimler sonunda Mustafa Kemal Paşa 289 oyla cumhurbaşkanlığına, Kazım (Özalp) Paşa da 285 oyla TBMM Başkanlığı’na yeniden seçildi. Hükûmeti kurma görevi yeniden İsmet Paşa’ya verildi. 9 Mayıs’ta mecliste hükûmetin programını okuyan İsmet Paşa toplantıya katılan 287 milletvekilinin oybirliğiyle güvenoyu aldı.³⁰³ 17 Mayıs 1931 tarihinde düzenlenen Büyük Kongre’de onaylanan yeni nizamname ve programda halka devlete götürmenin de bir yöntemi

300 Çavdar, a.g.e., s. 298.

301 Mahmud Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II 1931-1938*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 9.

302 Goloğlu, a.g.e., s. 10-11.

303 Demirel, a.g.e., s. 155.

olarak benimsendiği anlaşılan mahalle ocakları ve köylerde köy ocakları fırkanın yeni aza kabul noktalarını oluşturuyordu. Söz konusu ocakların kongre halinde ya da idare heyeti vasıtasıyla çalıştırılabileceği belirtilmiş, fırka teşkilatının şu künyede inşa edildiği yazılmıştı:

- a) Umumi reislik
- b) Umumi reislik divanı
- c) Büyük Kongre ve Umumi İdare Heyeti
- ç) Vilayet, kaza, nahiye, ocak idare heyetleri ve kongreleri
- d) Fırka grubu
- e) Fırka divanı³⁰⁴

1931 Nizamnamesi'nde bir dereceli seçimin demokrasinin olgunlaştığı döneme kadar ertelendiği anlaşılmaktadır:

“Bir dereceli intihabı tatbik etmek yüksek emellerimizdendir. Ancak vatandaş, intihap edeceğini tanıyabilecek vasıflar, şartlar ve vasıtalarla mücehhez (donanmış) kılmak lazımdır. Bunun temini hususundaki me-sainin matlup neticeyi vereceği güne kadar vatandaş, yakından tanıdığı ve emniyet ettiği insanları intihap etmekte serbest bırakmağı demokrasi-nin hakiki icaplarına daha uygun buluyoruz.”

Tek dereceli oluşuyla dikkat çeken seçim yönteminin yanısıra, aynı nizamnamenin “Program” bölümünde, “kadınların mebus intihabı” hak-kında son derece yenilikçi fikirler ortaya atılmış ve kadınlara oy hakkı verilmesi hususunda; “*Fırkamız vatandaşların siyasi hakları noktasında cinsiyet farkı gözetmez.*” denerek; Mustafa Kemal’in İzmir Vilayet Kongre-si’nde belirttiği sınıflarüstülük niteliği onaylanmıştı.

1931 Tüzüğü CHP’nin üçüncü tüzüğüydü ve önekilere göre madde sayısı artmıştı. Böylece, yeni tüzük ve programın kabul edilmesiyle Cum-huriyet Halk Partisi altı önemli ilkenin sahibi ve uygulayıcısı, tek parti-li cumhuriyet düzeninin de “tek parti”si oldu ve bu ilkeleri “Altı Ok” ile belirterek partinin simgesi yaptı. 18 Mayıs 1931’de de Kurultay’ın çalış-

304 Tunçay, a.g.e, s. 451-1931, CHF Nizamnamesi hakkında ektir.

maları tamamlandı.³⁰⁵ Böylece; 1927 yılında toplanan CHF Kurultayı'nda kabul edilen Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık ve laiklik ilkelerine, 1931 yılında toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası Kurultayı'nda devletçilik ve inkılapçılık ilkeleri de eklenmiş oluyordu.³⁰⁶ Mustafa Kemal, 20 Nisan 1931'de yayınladığı bir bildiri ile Cumhuriyet Halk Partisi'ni "Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik ve Devrimcilik bu partinin apaçık niteliğidir." diyerek tanımlamıştı. Bu programda ilk kez altı ilke birlikte ele alınmıştı. İlkeler Kurultay'da *Kemalizm* olarak tanınıldı. 5 Şubat 1937 ise tarihinde ise altı ilke Anayasa'ya girecekti.

1935 tüzüğünde ilkeler daha da oturmuştu. Kuvvetler ayrılığı prensibi açıklıkla dile getirilmiş, yurttaşların sosyal özgünlük, eşitlik, dokunulmazlık, mülkiyet hakları fırkanın başlıca hakları olarak vurgulandıktan sonra devletin otorite ve gücü ile sınırlanmıştı. İlkeleri çerçeveleyen maddenin hemen ardından Türk toplumunun hedeflerini yineledikten sonra uluslararası medeni değerlere ulaşmayı hedeflerken kendi özgün niteliklerini koruması da esaslardan kabul edilmişti. Türk milletinin eğitim hedeflerine de değinilmiş, kuvvetli cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve devrimci yurttaşlar yetiştirileceğinin haberi verilmişti. Bir başka değer ise; fikirler kadar bedeninin de geliştirilmesi üzerine hasrolunan maddenin de yer bulmasıydı. Aynı maddede, "ulusal tarihin gösterdiği yüksek derecelere" karakterin taşınması da fırka programına dahil edilmişti. Bu yönde atılacak adımlar ile eğitimin de her türlü yabancı fikirden uzak, üstün, milliyetçi ve Yurtçu olması gerektiğinden de söz edilmişti. 1935 Tüzüğünde Türklüğe de ayrıca bir önem atfedilerek ilgili madde şu şekilde aktarılmıştı:

"Partimiz, vatandaşlarımızın Türkün derin tarihini bilmesine üsnomal bir önem verir. Bu bilgi Türk'ün kapasitesini ve enerjisini, nefesine güven duygularını ve ulusal varlığa zarar verecek bütün akımlara karşı sarsılmaz dayanımını besleyen kutsal bir evindir.

Türk dilinin ulusal, tükel bir dil haline gelmesi hakkında ciddi çalışmalara devam olunacaktır." ³⁰⁷

305 Goloğlu, a.g.e., s. 21.

306 www.chp.org.tr

307 CHP 1935 Programı için bkz: www.tbmm.gov.tr

Nitekim; Mustafa Kemal her zaman olduğu gibi ilkelerin yazılmasıyla yetinmeden hemen onları hayata geçirirdi. Gerçekte; hangisinin daha önce yapıldığı bazen silikleşirdi. Türk dili konusundaki yaklaşımı ve ısrarı neticesinde; 21 Ocak 1935'te yanına Başbakan'ı ve dilcileri de alarak İstanbul'a gitti. Dili özleştirme çabalarıyla seçime hazırlık işlerini beraber yürütmek niyeti gütmüştü. 2 Şubat 1935'te Dolmabahçe Sarayı'nda İsmet Paşa ve Recep Peker ile seçim işleri üzerinde çalıştı.³⁰⁸ Seçimlerin ilk aşaması İstanbul'da 18-20 Ocak tarihleri arasında üç günde tamamlandı. Ankara'daki seçimler ise 21 Ocak'ta yapılarak bir gün içinde bitirilmişti. 21 Ocak'a kadar 57 ilin yarısında, 25 Ocak akşamına kadar da tamamında seçimin ilk aşaması tamamlandı ve hemen hemen tamamı Cumhuriyet Halk Fırkası adayları olan ikinci seçmenler seçilmişlerdi. 1927'de yüzde %23, 1931'de %45 olan seçime katılma oranı, bu kez %68,5 gibi yüksek bir düzeyde gerçekleşmişti.³⁰⁹ 4 Şubat'ta ise Bakanlar Kurulu ile Halk Partisi Yönetim Kurulu'na başkanlık etmiş ve tüm ulus için bir seçim bildirisi yayınlamıştı. 5 Aralık 1934'te Teşkilat-ı Esasiye'de yapılan değerli değişiklikler ile kadınlara verilen seçme-seçilme hakkı nedeniyle artık seçim bildirisi bir ilk olarak kadınlara da sesleniyordu:

“Bir yurdun en değerli varlığı, yurttaşları arasındaki birlik, iyi geçinme ve çalışkanlık duygu ve yeteneklerinin olgunluğudur. Ulusun varlığını ve yurt erginliğini korumak için bütün yurttaşların canını ve her şeyini derhal ortaya koymaya karar vermiş olması bir ulusun en yenilmez silahı ve koruma aracıdır. Bu nedenle Türk ulusunun yönetilmesinde ve korunmasında ulusal birlik, ulusal duygu, ulusal kültür en yüksekte göz diktiğimiz idealdir. Yüksek ve devrimci bir kültür düzeyine varmak için önümüzdeki yıllarda daha çok emek vereceğiz. Müspet bilim temellerine dayanan, güzel sanatları seven, düşünce eğitiminde olduğu kadar beden eğitiminde de yeteneği artmış ve yükselmiş olan erdemli ve kudretli bir nesil yetiştirmek ana politikamızın açık dileğidir.”³¹⁰

308 Goloğlu, a.g.e, s. 169.

309 Demirel, a.g.e, s. 170.

310 Goloğlu, a.g.e., s. 170.

Mustafa Kemal, bu bildiriği tamamlayan ikinci bildiriği de başarıyla sonuçlanan seçimler için millete teşekkür etmek üzere yayınlamıştı. Seçimin ikinci aşaması 8 Şubat'ta yapıldı ve bir gün içinde tamamlandı. Partinin, 17'si kadın olan 286 adayı oybirliğiyle milletvekili seçilmişti. 9 Şubat tarihli Cumhuriyet, "Türk ulusu Atatürk'ün istediği itimadı bir kere daha gösterdi. Fırka namzetleri yurdun her yerinde ittifakla seçildiler. On üç müstakil sayı (milletvekili) da belli oldu." haberiyle vermişti.

Bir yandan seçimlerden başarıyla çıkılırken, diğer yandan Mustafa Kemal ve İsmet Paşa arasında oluşan gerginlik giderek koyulaşmıştı. Nihayet; Eylül 1937'de Atatürk'ün İsmet Paşa'dan istifasını istemesi bu ihtilafın zirvesini oluşturmuştu. Bazı arkadaşlarıyla konuyu görüşen Falih Rıfkı Atay, "Atatürk'ün Celal Bayar'ı başbakan yapmak kararı kesindir." demişti.³¹¹ Gerçekten de; İsmet İnönü'nün yerine, eski İzmir İttihad ve Terakki sekreteri ve Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı, 1924'te kurulan Türkiye İş Bankası'nın Genel Müdürü ve 1932'den beri iktisat vekili olan Mahmud Celal (Bayar) getirildi.³¹² İnönü kabinesinin bütün bakanları, Bayar kabinesinde de görev alıyorlardı. Bir hafta sonra Başbakan, yeni hükûmet programını okudu. Kendisinin de; "Bizim gibi Parti hükûmetlerinin kendilerine özgü programları yoktur. İzlenecek program, Cumhuriyet Halk Partisi'nin realist ve dinamik programıdır." dediği gibi okunacak programın eskisinden farkı olmamakla birlikte, yeni hükûmet ekonomik programa daha çok ağırlık vermişti.³¹³

"Ebedi Şef" ve Büyük Önder Mustafa Kemal ATATÜRK'ün ölümünden sonra, İsmet İnönü Cumhurbaşkanı olarak "Milli Şef" dönemini açmıştı. Bundan böyle İsmet Paşa, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yeni gündemini belirleyen "tek adam" olacaktı. Cumhurbaşkanı makamına oturan İnönü'ye Celal Bayar Hükûmeti teamülen istifasını sunmuştu. İnönü, yeni kabineyi kurma görevini tekrar Celal Bayar'a verdi. Bayar; eski kabinesinden iki bakan değiştirdi: İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras. İki ismin yerine, İsmet İnönü'ye yakınlığıyla bilinen

311 Goloğlu, a.g.e, s. 294.

312 Zürcher, a.g.e., s. 271-272.

313 Goloğlu, a.g.e., s. 299.

Dr. Refik Saydam İçişleri'ne, Rüştü Saraçoğlu Dışişlerine atandı. CHP'nin olağanüstü kongresi, Genel Başkan Vekili Celal Bayar tarafından 26 Aralık 1938'de toplantıya çağrıldı. Genel kurula 375 milletvekili, 207 delege ve 7 vali katılmıştı. Ocak 1939'dan beri hükûmetin istifa edeceği söylentileri basında yer almaktaydı. Nitekim; 25 Ocak 1939 günü Bayar istifasını vermiş, yerine Dr. Refik Saydam gelmişti. Sonraki seçimlerde 424 milletvekili meclisi oluşturunuyordu. En yaşlı üye General Dr. Besim Ömer'in meclis Başkanlığı'na seçildiği 3 Nisan 1939'da İsmet İnönü Cumhurbaşkanlığı'na seçildi. Bu seçimin akabinde iki cumhurbaşkanlığı tezkeresi okundu. Bunlardan birincisinde Dr. Refik Saydam'ın Başbakanlıktan istifa ettiği, diğerinde ise; Dr. Refik Saydam'ın yeniden Başbakanlığa atandığı ve hükûmet listesinin onaylandığı bildirilmişti. Yeni bakanlar eski kabine üyelerinin aynısıydı. Saydam, programını 10 Nisan 1939'da okudu.³¹⁴ 29 Mayıs 1939'da Ankara'da 417 milletvekili ve 211 delegenin katılımıyla CHP'nin Beşinci Büyük Kurultayı toplandı Kurultaya katılanlar arasında, bağımsız bir devlet olup henüz Türkiye'ye katılmamış olan Hatay'ın delegeleri de vardı. İsmet İnönü açılış konuşmasında halk ve parti arasındaki yakınlaşmanın sürmesi gerektiğine işaret etti. Kurultayda kabul edilen yeni tüzükle parti müfettişlikleri ve mecliste bir çeşit denetim görevi görecek ve serbest hareket edecek CHP Müstakil Grubu oluşturulmuştu.³¹⁵

Partinin Mustafa Kemal sonrası eski gücünü sürdürme ve dengesini sağlama gayreti, daha I. Dünya Savaşı'nın sonuçlarından itibaren öngörülen II. Dünya savaşıyla olağanüstü bir döneme tabi olacaktı. Türkiye, kıta Avrupa'sını sarsan ve ABD'nin devreye girmesiyle *status quoyu* yeniden biçimlendiren İkinci Dünya Savaşı, ekonomik travmalarıyla dalgalanmalarını yakından hissettirmeye başlamıştı. İsmet İnönü'nün özellikle iktisadi politikaları fırkanın bütün programıyla özdeşleştirilerek, Atatürk sonrası muhalefetin sertleşmesine ve yıldan yıla patlamaya hazırlanmasına neden oldu. Her ne kadar; Türkiye savaşa girmeyeceğini açıklamışsa da, yakınlarına kadar sokulan buhrandan yalıtılması imkansızdı. Bunun için ordusunun barış zamanında 120 bin olan asker sayısını, resmen seferlik

314 Çavdar, a.g.e., s. 349.

315 Demirel, a.g.e., s. 261.

olmadığı halde 1,5 milyona çıkardı. Milli Müdafaa Vekaleti'nin ulusal bütçe-deki payı %30'dan 50'ye çıkarılmıştı. Savaş sırasında resmi tüketici fiyat indeksi 100'den 459'a ulaştı ve bu indeks karaborsa fiyatlarını göz önüne almamaktaydı.³¹⁶ Bu dönemde Türkiye'yi ve Türk milletini yakından ilgilendiren ve mutlu eden belki de tek önemli hadise, Mustafa Kemal'in daha ölmeden büyük gayretleriyle anavatana katmaya çalıştığı Hatay meselesinin tam da beklendiği gibi çözümlenmesi oldu (29 Haziran 1939).

1940 yılına gelindiğinde devam eden savaş yansımalarının ekonomiyi iyice hırpaladığına şahit olunuyordu. 1942 yılının başından itibaren ise ekmek artık karne ile dağıtılır olmuştu. 11 Kasım 1942'de ise; bazıları için on yıllarca eleştiri konusu olacak olan, ancak olağanüstü savaş şartları nedeniyle devlete gelir yaratmak maksadıyla alınması kaçınılmaz sayılabilecek *Varlık Vergisi* konmuştu. Kanun servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve fevkalade kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere yeni bir vergi mükellefiyeti tesis etti.³¹⁷ Aynı yıl askerlik süresi de üç yıla çıkarılmıştı.

Müttefiklerin bir zafer elde etme ihtimalleri üzerine Türkiye'nin de bu zaferden pay almak iyetiyle savaşa girme ihtimali basında tartışılır olmuştu. Bu haberlerin üzerine; 30-31 Ocak 1943 tarihinde İnönü ve Churchill Adana'da biraraya gelmişlerdi. Benzer şekilde, Türkiye'yi savaşa dahil etme baskısını arttıran İngiltere'nin isteğiyle 4-7 Aralık'ta Kahire'de düzenlenen toplantıda yeniden biraraya gelecek olan İnönü ve Churchill'e bu kez Roosevelt de katılacaktı. İçerde ise beklenmedik, üzücü bir haber iktidarı sarsmıştı. Refik Saydam'ın İstanbul gezisinde aniden vefat edişinin (8 Temmuz 1942) üzerine, İsmet İnönü Dahiliye Vekili Fikri Tuzer'i Başvekaletle atamıştı. 9 Temmuz'da ise yeni hükümeti kurmak görevi Şükrü Saraçoğlu'na verildi. 14 Ocak 1943'te son toplantısını yapan altıncı meclis, bu toplantıda, iki gün önce CHP meclis grubunda benimsenen seçimin yenilenmesi kararını oybirliğiyle kabul ederek dağıldı. Yeni meclisin 8 Mart'ta toplanması da karara bağlandı.³¹⁸

316 Zürcher, a.g.e, s. 293.

317 Demirel, a.g.e, s. 270.

318 Demirel, a.g.e., s. 273.

Türkiye'nin savaşa girmesi yönünde İngiltere ve Amerika'nın artan baskısı, savaş sonrası Türkiye'yi tecrit ederek uluslararası arenada yalnızlaştırma tehdidiyle birleştirilmişti. Müttefiklerin ilerleyişi karşısında mevcut durumu, talepler yönünde değerlendirmek zorunda kalan Türk Hükûmeti, Almanya ile halihazırda sürdürdüğü başta ticari olmak üzere işbirliğini kati surette kesmesini bekleyen İngiltere ve ABD'nin taleplerinin ve tehditlerinin görüşülmesi için meclisi 1 Ağustos 1944'te toplantıya çağırmıştı. Ertesi gün toplanan mecliste Başbakan Saraçoğlu yaptığı konuşmada şöyle söylemişti:

“Müttefikimiz İngiltere İttifak çerçevesi dahilinde bizden Almanya ile siyasi ve iktisadi ilcümle münasebetimizin kesilmesini istemişlerdir. Hükümetimiz bu talebi inceden inceye tetkik ederek bunun ittifak çerçevesi dahilinde ve haklı bulunduğunu görmüştür. Ve müsbet cevabını Meclis'in kabulüne arz etmeyi kararlaştırmıştır. Alacağımız bu karar bir harp kararı değildir. Bunun bir harp kararına munkalip olması veya olmamasına karşı tarafın alacağı tavra bağlıdır.”

Toplantıya katılan 411 olumlu oy verirken, 43 üye de toplantıya katılmamıştı. Bu arada; Emin Sazak ve Mazhar Müfik Kansu'nun önermeleri doğrultusunda İngiliz Parlamentosu'na “selam ve muhabbet” telgrafi çekilmesi de kabul edilmişti.³¹⁹ Türk tarafı Almanya ile ilişkisini Ağustos ayında kesmişti, ama başarılı bir oyalama taktiği ile 1944'ü geçirmişti. 1945'teki Yalta Konferansı'nda Rusya lehine Montrö Sözleşmesi'nde değişikliğe gidilmesinin kabulünde Türkiye'nin bu tavrı etkili olmuştu. Nihayetinde; savaştan ülkeyi korumak üstün bir dış siyaset olarak gösterilse de, ülkenin dışarıdaki itibarı zedelenmişti. 23 Şubat'ta CHP grubu toplanmış, hemen arkasından olağanüstü toplantıya çağrılan mecliste görüşmelere geçilmişti. Dışişleri Bakanı Hasan Saka, Türkiye'nin Birleşmiş Milletler'e kurucu üye olabilmesinin önkoşulunun Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmesiyle olacağını söylemişti. Bu konuşmanın etkisinde Türkiye II. Dünya Savaşı'na girme kararı almış, ancak; bu karar, Rusların Berlin'e yaklaşıtları bir zamanda alındığından tek kurşun atmayan Türkiye savaştan tamamen kendini korumuştur. 1945 yılının savaşı bitiren gelişmeleri yeni

319 Çavdar, a.g.e., s. 365.

dünya düzenini ülkelerin kamuoylarına sunarken, içerde ise; savaşın zorluklarıyla baş etmeye çalışan CHP iktidarına yekunun yüklendiği başta maddi, sonra manevi olarak sarsılmış bir Türkiye manzarası vardı. Partinin içindeki ilk ciddi muhalefet bütçe tartışmalarıyla ortaya çıktı. “Tek Partili Cumhuriyet” bundan sonra hayatına girecek Demokrat Parti ile sona erecekti.

DEMOKRASİYE SESLİ BİR ÇAĞRI: DEMOKRAT PARTİ

Beklenmedik bir savaş eğrisinin, İtilaf Devletleri'nin önüne set çerkesine çizilmesini sağlayan Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünün hemen ertesi günü 11 Kasım 1938'de, Hikmet Bayur'un sahibi olduğu tek red oyuyla birlikte TBMM İsmet İnönü'yü cumhurbaşkanı seçmişti. İsmet İnönü'nün bu makama yükseltilmesine, kendisine karşı muhalefet eden İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın yoğun çalışması dahi engel olamamış; İnönü arkasına aldığı çoğunlukla şaşırtıcı sayılamayacak bir başarı elde etmişti. Oysa; Atatürk girişimciliği teşvik etme çabasında önemli bir atılımcı olarak gördüğü Celal Bayar'ı daha Kasım 1937'de Başbakanlığa getirerek İsmet İnönü ile tartışmalara konu olan mesafesini araladığını hissettirmişti. Buna rağmen; İnönü CHP içindeki ağırlığını ve gücünü hep korudu. İnönü'nün cumhurbaşkanlığı sonrasında teamülen istifa ederek yeniden görevine atanan Başbakan Celal Bayar, eski kabinesinden İnönü'ye muhalifliği su götürmez olan iki muhalif bakanını değiştirerek işe başlamıştı. Kaya ve Aras'ın yerine, İsmet İnönü'ye yakınlığıyla bilinen Dr. Refik Saydam İçişleri'ne, Şükrü Saraçoğlu Dışişleri'ne atandı. Kabine değişikliğini yeni Cumhurbaşkanı İnönü'nün istediği biçimde gerçekleştiren ve aynı zamanda Genel Başkan Vekili olan Celal Bayar, Aralık 1938'de topladığı olağanüstü Cumhuriyet Halk Partisi kurultayında; toplantıya katılan 375 milletvekili, 207 delege ve 7 vali nezdinde İsmet İnönü'yü, devletin kurucusu Atatürk için bile kullanılmayan bir sıfatla "değişmez genel başkan" olarak parti tüzüğüne yazdırmıştı. Ne var ki; ilgili hükmü kaldırmak üzere ileride tüzükte yapılacak değişiklikten önce Celal Bayar hükûmeti istifa

etti ve yeni Başbakan Refik Saydam oldu. (25 Ocak 1939) Bayar'ın meclise sunduğu arıza katiydi:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin intihabının yenilenmesine parti divanınca karar verilmiştir. Partimizin intihaba yeni ve taze bir kuvvetle çıkmasını maksada ve esasa daha uygun ve faydalı mülhaza ettim. Bu imkânı zatı devletlerine vermiş olmak için Başvekâletten istifamı arz ve takdim ediyorum.

Yüksek teveccühlerinin devamını sonsuz hürmet ve tazimlerle istirham ederim.”

Celal Bayar'ın başbakanlıktan ayrılmasıyla bu kez Celal Bayar'dan yana olanlar gözden düşmüş, hatta bu gibiler “celali” diye anılmış ve birer eşkıya gibi gösterilmek istenmişti.³²⁰ Oysa; “değiştirilmez şeflik” konumu itibariyle, cumhurbaşkanı olduktan sonra bütünü kucaklayan bir tavır takınmaya niyetli görünen İnönü'nün cevabı Bayar'a tavır alanlarındaki kadar sert değildi. O; devlet üslubunu değiştirmeden kendisine iletilen istifayı şöyle kabul etmişti:

“Büyük Millet Meclisi'nin intihabının yenilenmesi ihtimali üzerine vuku bulan istifanız kabul olunmuştur. İktidar mevkiinde geçen hizmet zamanınızı takdir ile yad ederek size ve arkadaşlarınıza halis teşekkürlerimi ifade etmek isterim. Siyasi tarihimizin çetin bir devresini yüksek meziyetlerinizle iyi idare etmenizi milletimiz daima teşekkür ve takdir duyguları ile hatırlayacaktır. Hükûmetin teşkiline İstanbul Mebusu Doktor Refik Saydam memur edilmiştir.”³²¹

İnönü'nün ilettiği resmi yazının içeriği itibariyle tutarlılık gösterdiğini günlüğü de kanıtlıyordu:

“Celal Bayar'a açık bir teşekkür mektubu yazdım. Atatürk'ün malul ve hasta zamanında, eğer onun yerinde fena bir adam olsa idi, memleket çok fenalıklar görürdü.

Atatürk'ün hayat tehlikesi ve memleketin efkâr-ı umumiyesindeki cereyanı gördükten sonra, kendisini fitne ve hırslara kaptırmamak ahlak ve zekâsını göstermiştir.

320 Mahmud Goloğlu, *Milli Şef Dönemi*, İstanbul, 2012, s. 3.

321 Ulus, 26 Ocak 1939; Akşam, 26 Ocak 1939; Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, I, İstanbul 2013, s. 227.

Eğer mali ve iktisadi anlayışını salim bir istikamete sevk etmek ümidim olsaydı, kendisini uzun müddet muhafaza edecektim. Bütün zevahire rağmen doğru bir adam olduğuna inanıyorum.”³²²

İnönü’nün yatıştırıcı beyanlarına rağmen, sadece iki buçuk ay sonra görevi sonlanan Bayar’ın hoşnutsuzluğu bilhassa yılın ilk günlerinde hükûmette yaptığı değişikliklerden açıkça hissedilmişti. 2 Ocak 1939’da mecliste okunan tezkere ile görevleri sonlanan iki bakandan ilki sağlık sebebiyle istifa ettiği ileri sürülen İktisat Vekili Şakir Kesebir’di. Kesebir’in yerine İzmir mebusu Hüsnü Çakır getirilmişti. Bir diğer değişiklik ise; Maarif Vekili Saffet Arıkan’ın yerine bir başka İzmir mebusu Hasan Ali Yücel’in getirilmesi oldu. İki gün sonra 4 Ocak 1939’da ise Adalet Bakanı Hilmi Uran’ın yerine Konya Mebusu Tevfik Fikret Sılay getirilmişti.

İnönü, inkılapları korumak ve dünya siyasi krizi karşısında karar verme yetkilerini tek elde toplamak maksadıyla parti ve devlet birliğini sağlam tutmaya çalışmıştı. Bunun için hem devlet, hem de partinin değişmez başkanı olarak kendini “Milli Şef” ilan ederken, bir farklılık olarak yaptığı tek şey Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği’ni İçişleri Bakanlığı’ndan ayırmak olmuştu. Böylece; tatbikatta parti ile hükûmet birbirinden kısmen de olsa uzaklaştırılmaya çalışılmıştı. Bir müddet sonra da Cumhuriyet Halk Partisi içinde meydana getirilen müstakil grupla bir çeşit sadık muhalefet yaratılmak istenmişti.³²³

“Yaratılan muhalefet”; “kendiliğinden ortaya çıkacak bir muhalefeti” daha başlamadan bertaraf etmeyi adeta ilkelerinden saymıştı. Meclis ortamında “tek bir ses” üzerinden biçimlendirilen iç ve dış siyasete getirilen yorumlama açıları nedeniyle Bayar ve İnönü arasında üstü örtülemez bir gerginlik hasıl olmuştu. Özellikle; Atatürk’ün son döneminde “Türkiye’nin gelecek” yapılandırmasında ön saflara taşıdığı Bayar ile otoriter eğilimli İnönü arasında netlik kazanan fikri ayrılıklar, II. Dünya Savaşı’nın uzlaşsız atmosferinde daha da derinlik kazanacaktı. Nitekim; Türk siyasetinin yapıtaşlarının değiştirilmesinin tohumlarının atılmaya başlandığı aynı yılın sonunda, I. Dünya Savaşı’nın sonuçlarının ortaya çıkaracağı şüphe

322 Koçak, aynı yer.

323 Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, İstanbul 2012, s. 162.

götürmez yeni bir dünya savaşı patlak vermişti. Savaşın resmi kaybedenlerince bir türlü benimsenmeyerek imza edilmiş antlaşmaların yarattığı toprak kayıplarıyla temellenen bu savaşın ilk atılımını; emperyalist düzende kendisine ayrılan yerden hoşlanmayan İtalya yaparak, 1935'te Etiyopya'yı (Habeşistan) işgal etti. İtalya'nın yayılmacı siyasetiyle dünya *status quo* suna karşı giriştiği mücadele karşılıksız kalmamış, I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan Versay Barış Sözleşmesi ile askersizleştirilmiş Ren bölgesine askerini sokan Almanya; önce içerden çökerttiği Avusturya'yı ilhak etmiş, ardından Çekoslovakya'dan toprak talep etmeye kalkışmıştı. Bu hamlesi ile Almanya Versay Barış Anlaşması'nı tanımadığını tüm dünyaya duyurmuş oldu. Kısa zamanda bütün dikkatleri üzerinde toplayan Almanya'nın; Führer Adolf Hitler'in ihtirashlı kişiliğiyle birleştirilen diktatörlük rejimi, yeni dünya düzenini kurma rolüne talipti. Hitler'in bir şekilde ikna edilmesini öncelikli bir diplomatik adım olarak gören İngiltere, Fransa ve İtalya bir anlaşma olanağı yaratabilmek üzere Çekoslovakya'nın *Südet* bölgesini Hitler'e vererek konunun sonsuza dek kapandığı gibi bir yanılsamaya düşmüşlerdi. (29 Eylül 1938) Anlaşma; Münih Sözleşmesi adı altında Çek toprakları hakkında, Çekler'in görüşlerine başvurulmadan yapılmıştı. Alman ve İtalyan yayılmacılığına bariyer çekmek isteyen İngiltere ve Fransa yapılan anlaşmadan hoşnut bir şekilde evlerine dönmüştü. Hatta; İngiltere Başbakanı Chamberlain ülkesine döndüğünde elinde tuttuğu anlaşma metnini havada sallayarak "*Size barışı getirdim.*"³²⁴, bile diyebilmişti. Oysa; henüz altı ay geçmeden Hitler bu kez bütün Çekoslovakya'yı işgal etti. (15 Mart 1939)

Almanya'nın Çekoslovakya üzerinden başladığı yeni revizyonist programa karşı tehlikeli bir seziyle Türkiye'nin Almanya ile irtibatını da gözden geçirmesi gerekmişti. Nitekim; Hariciye Vekâlet'ince 4 Mayıs 1939'da hazırlanan bir genelge durumu aydınlatıyordu:

"Dünya siyasi vaziyetinin son zamanlardaki süratli inkişafı önünde, Cumhuriyet Hükûmeti, memleketin emniyeti esasına müstenit harici siyasetini, bu inkişafın icaplarına uydurmak zaruretinin duymaktadır. Umumi vaziyette Türkiye'ye taalluk eden ve Türkiye siyasetinin tanziminde

324 Altan Öymen, *Bir Dönem Bir Çocuk*, İstanbul 2002, s. 112.

amil olan hadiseleri ve bunların bizce tazammun ettiği manaları berveçhi ati hûlasaten arz ediyorum:

Cumhuriyet Hükûmeti, Hitler rejiminin bidayetinden beri Almanya'da görülen dinamizmi tam bir bitaraflıkla karşılamış ve bilahare Roma ve Berlin arasında hasıl olan takarrübü aynı suretle telakki ederek, bu iki devletle ve bilhassa Almanya ile iktisadi bağların tenmiye ettiği dostluk münasebetlerini, büyük devletlerle olan ihtilafları kendilerine bırakarak idame etmekten hali kalmamıştı.

Almanya'nın ırkı ittisai, Cemiyet-i Akvam (Birleşmiş Milletler) nazariyesinin iflasından beri teessüs eden yeni konsepsiyonların bir icabı zarurisi idi ve Türkiye buna karşı tamamen lakayt kalmış ve fiili ve hukuki vaziyetleri olduğu gibi kabul ederek, Almanya'ya dostluğunun müspet delillerini de vermişti.

Hadisatın bu inkişafı Münih'e kadar devam etmiş, Südet menatıkının işgali, Münih mukarreratı, büyük devletler arasında uzlaşma teşebbüsleri, tarafımızdan aynı bitaraflıkla takip olunmuştur. Almanya siyasetinin bizim için ilk calibi dikkat tezahürü Çek devletinin ortadan kaldırılmasıyla başlamıştır.

Hitler'in ırk nazariyesi, hayati saha nazariyesine inkılap etmeye başlamakla, mücavir ve daha uzak devletleri, ittisain, hangi yeni nazariyeler altında, nereye kadar gideceğini düşünmeye sevk etmiştir.”³²⁵

Almanya'nın yayılmacılıktaki kararlı görüntüsü Türkiye Cumhuriyeti'nin dış siyasetinde daha tutarlı ve dikkatli bir yol izlemesini zorunlu hale getirse de, Türk Dışişleri'nde tarafsızlığın en sağlıklı yol olduğu düşüncesi genel olarak benimsenmiş görünüyordu. I. Dünya Savaşı'nda müttefik olunan Almanya ile ilişkilerin tamamen kesilmesini talep eden Mondros Mütarekesi'nin 23. maddesinin uygulanabilirliği, ülke Türkiye Cumhuriyeti halini alıncaya değin aşındırılmıştı. Ne var ki; gerek Almanya'ya imzalatırılan Versay Antlaşması'nda, gerek ise; Türkiye'nin yürürlükten kaldırdığı Sevr Antlaşması'nda benzer hükümler yer aldı. Bu

325 Zeki Kunalp, *İkinci Dünya Harbi'nde Türk Dış Siyaseti: Dışişleri Bakanlığı'nın Onbir Telgrafı*, (I. Telgraf, 4 Mayıs 1939), İstanbul, s. 12-13; Koçak, a.g.e., s. 241-242.

hükümler gereğince hedeflenen; iki devlet arasındaki ilişkiyi “yok” seviyesine indirgemekti. II. Dünya Savaşı’nın yaklaşmakta olduğunun açıkça sezildiği bu dönemde, stratejik ağırlığı olan Türkiye’nin, Almanya ile ilişkilerinin sağlamlaştırılması Almanya için önemini arttırarak korumuştur. İngiltere ve Fransa birleşmesinin Türkiye’yi de yanına çekme ihtimalinin oluşu, Almanya’nın dikkatini yeniden güçlü bir biçimde Türkiye’ye çekti. İhtimal görülen türden bir taraflaşmayı engellemek üzere Almanya, bir süre başbakanlık da yapmış üst düzey bir devlet adamını Türkiye’ye büyükelçi olarak gönderme kararı aldı. Lozan Konferansı’nda ülkesini temsil etmiş Eski Almanya Başbakanı Von Papen; uluslararası hüküm ve gerekçelerle düzeyi düşürülmüş münasebetleri canlandırmak üzere Türkiye’ye gönderildiğinde, makamını devralan Hitler’in sağ kolu olarak bilinen siyasi bir figürdü ve oldukça hünerli bir diplomasi yaklaşımı sergilemesiyle ün kazanmıştı. İngiliz gazetesi *The Sun*’ın, “*Trouble Shooter*” yani “*sorun giderici*” olarak bahsettiği³²⁶ Papen’in Türkiye’deki görevine atıldığı gün İtalya Arnavutluk’u işgal etti.

İtalya’nın 7 Nisan 1939’da Arnavutluk’u işgal etmesi, İsmet İnönü’yü Mihver devletlerin saldırganlığına karşı güvenlik arayışına yöneltmişti. Arnavutluk’un işgali ile birlikte Türkiye’nin Batılı devletlerle diplomasi trafiği yoğunlaşmıştı. İngiltere ile 12 Mayıs 1939’da Türkiye’yi “Barış Cephesi”’ne bağlayan Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu yayınlandı.³²⁷ Başbakan Refik Saydam aynı gün deklarasyonu onaylayan TBMM toplantısında konuyla ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştı:

“Avrupa’da ve bütün dünyada başgösteren ihtilaflar önünde, barışsever siyasetimizin samimi bir tezahürü olan bitarafılığı muhafaza etmek Cumhuriyet Hükûmeti için esas siyaseti teşkil etmekte bulunuyordu.

Fakat hadisin Balkan Yarımadası’na intikal etmesi ve Akdeniz emniyetinin milli hayatımızda kendisini yeniden hissettirmesi anından itibaren Hükûmetiniz, kendisini ciddi bir milli emniyet meselesi karşısında

326 Nurettin Gülmez- Ersin Demirci, “Von Papen’in Türkiye Büyükelçiliği”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VIII/27, 2013 Güz, s. 229.

327 Mücahit Özçelik, “İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Dış Politikası”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 29/2010, s. 256.

bulmuş ve bu emniyeti tehlikeli tesadüflere maruz bırakmaksızın, lakayt ve bitaraf bir vaziyette bulunmanın mümkün olamayacağı kanaatine varmıştır.”³²⁸

Deklarasyon, 70 üyenin bulunmadığı toplantıda TBMM’de bulunan 353 üyenin oybirliğiyle kabul edilmiş. 14 Mayıs tarihli Ulus gazetesi de İngiliz basınının Hatay sorunu çözülür çözülmez Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu’nun da yayınlanacağını, bunun gecikmeyeceğini yazdığını belirtmiş ve bu antlaşmanın Sovyet-İngiliz antlaşması için bir köprü görevi göreceğinin altını çizmişti.³²⁹ Gerçekten de; kısa zaman sonra bir deklarasyon da Fransa ile yapılacak ve böylece Türkiye’nin siyasi cephesi belirlenecekti. Diğer yandan; Führer Hitler çok keskin bir biçimde hedeflerini *Almanlaştırma* politikası üzerinden “*Mein Kampf/Kavgam*”’da dile getirmişti:

“Biz Nasyonal Sosyalistler, savaş öncesi dış ilişkiler politikası eğilimine doğru bilinçli bir şekilde çizgi çekiyoruz. Biz altı asır önceki kararsız alanı ele alıyoruz. Biz Avrupa’nın batısında ve güneyinde sonsuz Alman sürülüşünü nihayete erdiriyoruz ve Doğu’daki topraklara gözlerimizi dikeyiyoruz.”³³⁰

Gerçekten de Hitler’in yeni hamlesi, Türkiye’yi korkutacak kadar kararlı oldu. Almanya bu kez Polonya’yı istiyordu. İngiliz ve Fransız diplomasisi Polonya’nın toprak bütünlüğü konusunda henüz resmi bir anlaşmaya varmasalar da Rusya’nın da yanlarında olduğundan emin gibiydiler. Oysa; Türkiye’nin de içini teskin eden bu beklenti, Rus Dışişleri Bakanı Molotov ve Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop arasında tatbik edilen anlaşmayla boşa çıkmıştı. Rusya ve Almanya arasında imza edilen anlaşmanın ertesi günü olan 23 Ağustos 1939’da, Sovyet ve Alman gazeteleri, haberleri ve anlaşma metnini bütün Avrupa’ya duyurmuştu. Estonya askeri görevlilerinin bildirdiğine göre Estonya ordusu, ilgilerine göre Baltık devletlerinin Almanya ve Rusya arasında paylaşıldığını ancak 26 Ağustos’ta kavramıştı

328 Koçak, a.g.e., s. 251.

329 Koçak, a.g.e., s. 252-253.

330 Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Reynal & Hitchcock, New York 1941, s. 950.

ve Estonya Rusya'ya bırakılmıştı.³³¹ Litvanya gibi diğer devletlerin akıbeti de tamamen bu anlaşma nezdinde imzacı tarafların nüfuz ve talep alanlarına göre belirlenecekti. Bu gelişme karşısında Fransa ve İngiltere, dediği gibi doğuda yayılma girişimlerini sürdüren Hitler'e ve Onun gayesini paylaşan Rusya'ya karşı Türkiye'nin desteğine daha fazla ihtiyaç duymuştu. Türkiye için ise; Rusya üzerinden Polonya'ya olası bir işgal durumunda yetişmek isteyen İngilizler ve Fransızların hesapları bizzat Stalin tarafından ortadan kaldırılınca diplomasi oyununu iyi oynamaktan başka çare kalmadı. Hatay sorununun çözülmesinin ardından 19 Ekim 1939'da İngiliz-Fransız-Türk karşılıklı yardım anlaşması imzalandı. Bu anlaşmayla Türkiye isteklerinin çoğunu elde etmişti. Askeri teçhizatın satın alınması için 16 milyon sterlinlik altın ve 25 milyon sterlin nakit kredi verilmişti. Anlaşmaya eklenen ayrı bir protokolde, Türkiye kendisini Sovyetler Birliği'yle bir savaşa sokacak herhangi bir yükümlülükten muaf tutulmuştu.³³² İngiltere ve Fransa ile ilişkisi bakımından rahatlayan Türkiye'nin temel politikası ise savaş süresince savaşın taraftarı olmamayı başarmaktı. Ne var ki; savaş söz konusu anlaşmanın imzalanmasından çok kısa bir süre sonra, 1 Eylül 1939'da Almanların Polonya topraklarına girmesiyle resmen başlamıştı.

Ültimatolarıyla Polonya'nın garantörleri olduklarını hatırlatan İngiltere ve Fransa, karşılık bulamayınca bu tarihten yalnızca iki gün sonra Almanya'ya savaş açtı. Nitekim; Hitler Polonya'ya girişinden yalnızca bir ay sonra, 1 Ekim'de Polonya topraklarını Almanya'nın doğu sınırları olarak anons etmişti: Batı Almanya, Poznan, Yukarı Silezya ve Danzig.³³³

Başlangıçta; Alman diktatör ile aynı hissiyatı paylaştığını, ülkesinin işgal alanlarını Afrika'nın içlerine doğru genişletirken gösteren Mussolini ise savaş dışı kalmayı tercih etmişti. İngiltere ve Fransa ile savaşı durdurmak üzere temasa geçen faşist lider aksi halde bir tutum sergilemiş olsaydı Türkiye, İngiltere ve Fransa ile yaptığı anlaşmaya uymak için savaşa girmek zorunda kalabilirdi. Öte yandan; Almanya ve Rusya arasında, geriye

331 http://www.lituanus.org/1989/89_1_03.htm

332 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul, 2012, s. 300.

333 <http://www.usmmm.org>

kalan Avrupalı devletlerin bütün planlarını yıkan bu birliktelik çok sürmedi. Hitler'in "doğuya doğru" ilan ettiği yayılma isteğine, Rus toprakları da kısa zamanda dahil olmuştu. Hitler artık "önüne geçilemez" bir hızla Moskova'ya doğru ilerliyordu. Türkiye'nin hemen kuzeyine doğru ilerleyen savaş seslerini duymazdan gelmesine imkan yoktu.

SAVAŞIN DIŞINDA KALINMAZ

Atatürk'ün ölümünden sonra kurulan yeni iktidarın siyasi tarzı, II. Dünya Savaşı'nın Türkiye topraklarına da sıçrattığı ekonomik rehavetin getirdiği hoşnutsuzlukla bağlantılanarak koyu bir muhalefetin atağına hedef oldu. Devlet işlerinin her bakımdan kötüye gidişini sadece savaşıyla açıklamak isteyenlerin çemberi genişlemişti.

Diğer yandan hükûmet; savaş süresince İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya ile iletişim halinde kalarak, haklarını ve sorumluluklarını yeniden biçimlendirecek diplomatik girişimlerde bulunuyordu. Tüm çabası savaşın teğet geçtiği ülkelerden biri olmak üzerine güdümlenen İnönü iktidarı, İngiltere ve Fransa ile varılan Ortak Deklarasyonlar ile Türkiye'nin tarafsızlığını Almanya aleyhine bozmuş görünüyordu. Öte yandan; Almanya'nın ve Sovyetler Birliği'nin Polonya ve Baltık bölgesindeki beklenmedik uzlaşımları, dünya kamuoyunu sarsarken, İtalyanlar işgal ettikleri Arnavutluk'ta durmayıp Yunanistan'ı da ele geçirmek istemişlerdi. İtalyanlar amacını gerçekleştiremeyince, müttefikleri Almanya'dan yardım talep ettiler. Bunun üzerine yardım çağrısını kabul eden Hitler Yugoslavya'yı işgal edip Yunanistan'a saldırdı ve bu ülkeyi Nisan 1941'de tamamen egemenliği altına aldı. Hitler'in bunu yapmadaki amacı, gelecekte Rusya'ya doğru başlatacağı askeri harekatta ülkesine yönelecek bir tehlikeyi önceden bertaraf edebileceği bir üs elde etmektir.³³⁴ Kısa zamanda İngiltere ve Fransa arasındaki ittifaka katılan Pasifik sömürgecisi Japonya ve çıkarlarıyla ters düştüğü için saldırdığı Amerika da savaşa dahil olmuştu. Oluşan blokların seyri, Almanya'nın Rus topraklarına girmesiyle değişmiş, Sovyetler Birliği; Hitler'in işgal birlikleriyle çarpışırken İngiltere ile yakınlaşmıştı.

334 aid Dinç, "Türkiye'de İç ve Dış Politikada Gelişmelere Genel Bir Bakış (1938-1965)", s. 2: <http://turkoloji.cu.edu.tr>

Savaşın akışının Müttefikler lehine değişmeye başladığı 1942 senesinde Türkiye’de, siyasi ve uluslararası politik sanatların kullanılmasından daha önemli bir realite Türk halkının gündemine yerleşmişti: açlık. Açlık meselesi kavramsal bir ifadeden çıkmış, özellikle yurdun bazı bölgelerinde somut bir biçimde kendini göstermişti. Ocak ayında çıkarılan bir kararla ekmek karneye bağlanmış, ağırlığı 750 gr. olarak belirlenen somun ancak yedi yaşından büyüklere, o da ancak yarım olmak üzere verilmeye başlanmıştı. Yaşanan bu kıtlık da diğer her şey gibi, Türkiye’nin yanibaşında yaşanan travmatik savaşın getirdiği yoksunlukların gözardı edilmesi pahasına, bazen haksız bir biçimde İsmet İnönü’nün kötü idaresine bağlanmış, hatta bunun için bir tekerleme bile söylenir olmuştı:

“Geldi İsmet

Kesildi Kısım”³³⁵

Dışarıda denge arayan ülkenin içişleri günden güne bunalıma sürüklenirken Başbakan Refik Saydam vefat etmiş, yerine Şükrü Saraçoğlu gelmişti. 9 Temmuz 1942’de başbakan olan ve ekonomide ağırlığın Türklerle verilmesi gerektiğini dile getiren Şükrü Saraçoğlu’nun bugüne değin tartışma konusu olan en önemli icraatı Varlık Vergisi Kanunu’nu çıkarmak oldu. (11 Kasım 1942) Bu vergi yalnızca iktisadi alanı değil; siyasi ve kültürel zeminleri de sarsan önemli bir uygulamaydı³³⁶ ve zaman içinde azınlık karşıtı bir uygulama olarak tanımlandı. Bir defaya mahsus olarak konulan verginin konusu servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve olağanüstü gelirleriydi.³³⁷ Ne var ki; II. Dünya Savaşı’nın başından itibaren enflasyon, karaborsa ve vurgunculuk olağanüstü bir düzeye ulaşmıştı. Türkiye’nin ithalat düzeyi çok düşük olduğu gibi, hükûmet tahıl karaborsasını önlemek için çok sıkı tedbirler almak zorunda kalmıştı. Şehirlerde un ve şeker sıkıntısı yaşanırken, bu durumdan en çok zarar görenler her zaman olduğu gibi yine fakir köylülerdi.³³⁸ 1938-1942 arasında fiyatlar %350 artış göstermiş, para arzı da 219, 4 milyon liradan 765 milyon liraya

335 Öymen, a.g.e., s. 185.

336 Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İstanbul 2001, s. 147-148.

337 Esfender Korkmaz, *Krizin Bilançosu: Zengin Devlet Fakir Millet*, İstanbul 2004, s. 178.

338 Ortaylı, *Türkiye’nin Yakın Tarihi*, İstanbul 2014, s. 90-91.

yükselmisti.³³⁹ Başbakan Şükrü Saraçoğlu ve Maliye Bakanı Fuat Ağralı; çıkarılan bu yasa ile enflasyonla tedavül den para çekileceğini, savaş yıllarında çok para kazanmış olanlardan vergi alınabileceğini ve bu yolla devlet gelirlerinin arttırılacağını³⁴⁰ savunmuşlardı. Devlet hızlı fiyat artışlarına çözüm olarak olağanüstü savaş kazançlarını vergilendirme yolunu bulmuştu.³⁴¹ Buğday karaborsasından zengin olan “hacıağa” sınıfı, az zamanda büyük şehirlerde bile kendini hissettirmişti.³⁴² 1942 yılı Ocak ayında vurguncular için 10 yıla kadar hapis ve 10 bin lira para cezası getirildi. Memurlara ve Kamu İktisadi Teşebbüsleri’nde çalışanlara yönelik olarak; “*Fevkalade Hallerde Haksız Olarak Mal İktisap Edenler Hakkında Kanun*” mayıs ayında ise iki kez çeşitli vergileri arttıran “*Fevkalade Zam Kanunu*” çıkarıldı. Ağustos ayında ise vurguncular için getirilen idam kararı TBMM’de reddedilmişti.³⁴³ Ancak; devletin sıkı müdahalesinin kamuda yarattığı hoşnutsuzlukla beraber, Saraçoğlu’nun inandığı bu kanuni yaptırımlar da beklendiği sonucu vermemişti. Önüne geçilemeyen enflasyon artışı karşısında gazeteci Zekeriya Sertel’in *Tan* gazetesi alınan ekonomik karar ve önlemlerin yetersizliğinden bahsediyordu:

“Devlet müdahalelerine rağmen, fiyatların yükselmekte devam etmesi, hayatın boyuna pahalılaşması, piyasada bir türlü muvazene teessüs edememesi de gösteriyor ki, şimdiye kadar takip edilen fiyat siyaseti muvafak olamamıştır. (...) Hükûmet, muayyen bir fiyat siyaseti takip etmemiş, fiyatlara müdahale sistemlerinin hepsini ayrı ayrı tecrübe etmiştir. Bunun da sebebi, iâşe ve fiyat meselesini günlük ve geçici tedbirlerle halledeceğimizi ummamız olmuştur.”³⁴⁴

İstanbul basını, yüksek enflasyon ve ithalat azalması sebebiyle ortaya çıkan karaborsadan özellikle gayrimüslim ticaret erbabının yararlandığını

339 M. Serhan Yücel, *Demokrat Parti*, İstanbul 2001, s. 37.

340 Erdinç Tokgöz, *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2001)*, Ankara 2001, s. 113; Öymen, a.g.e., s. 333.

341 Yücel, aynı yer.

342 Ortaylı, a.g.e., s. 91.

343 Nevin Coşar, “Varlık Vergisi Konusundaki Yolsuzluk Söylentileri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 52-2, s. 4.

344 Koçak, a.g.e., s. 452.

belirterek, bu kesimin elde ettiği spekülâtif kazançların kurulacak komisyonlar vasıtasıyla vergilendirilmesini istiyordu.³⁴⁵ Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de ekonomideki dramatik sorunları 1942 yılı meclisin açılışını yaptığı konuşmasında ağır bir dille eleştirmiş, toplumun genel durumundan haberdar olduğunu göstermişti:

“Şuursuz bir ticaret havası, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belası... Bulanık zamanı bir daha ele geçmez fırsat sayan eski çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metası yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar... büyük bir milletin hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadırlar... Ticaretin ve iktisadi faaliyetin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını hiç kimseye, hiçbir zümreye tanımayız.”³⁴⁶

Falih Rıfkı Atay ise savaşın doğurduğu yolsuzluk, vurgunculuk ve haksız kazançlar hakkında *Ulus* gazetesinden şöyle seslenmişti:

“Ticaret nedir bilmeyenlerde, harb fırsatı ile bir şey kazanmak, zati tüccar olanlarda ise, alabildiğine kazanmak, hiç ihtiyacı olmayanlarda doyasıya taşıya mal biriktirmek hırsı meydandadır. Teşkilat da var. Hafif olsa dahi ceza da var. Takip de var. Fakat; kanun, ahlak ve vicdan kayıtlarından hiçbirini tanımayan bir insafsızlık da var.”³⁴⁷

Halk kitlesinin öteden beri gerek demografik bakımdan homojenize olmadığı muhakkaktı. Osmanlı'nın iktisadi yapılanmasının oluşumuna izin vermediği sermaye biriktiren sınıf, eski imparatorluğun son döneminde belirmeye başlamıştı ve yeni iktidar biçimlendirmesinin de dayanağını oluşturmuştu. Dolayısıyla; henüz kurumsallaşmamış olan taze burjuvazi sınıfı, uygulamaya konan bu türden bir vergiyi kaldırabilecek durumda değildi. Varlık Vergisi'nin ağır mağduriyetine katlanmayı reddetme olasılığı baştan yasalarla engellendi. Vergi, baş gösteren kıtlık nedeniyle ortaya

345 Yücel, aynı yer.

346 Pınar Kaya Özçelik, “Demokrat Parti'nin Demokrasi Söylemi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65-3, s. 172.

347 Koçak, a.g.e., s. 475.

çıkan karaborsacılık işlerini yapan bir grup gayrimüslimle beraber belli bir servetin üzerinde sahipliği olan herkese uygulandı. “Eşitlik” ilkesinin tartışılmaya açıldığı söz konusu kaotik dönemde, sadece yasadışı kazanç elde edenlere uygulanmasının mümkünlüğü tartışılmadan karar yürürlüğe kondu. Kendinden önceki diğer tüm vergilerden farklı olarak Varlık Vergisi, 15 gün içinde ödenecek ve bu ödeme nakit olarak yapılacaktı. Azınlıklar arasında bu vergiyi ödeyemeyenler, Aşkale’ye çalıştırılmak üzere gönderilecekti. Bundan sonra Aşkale, Türk siyasi literatürüne yeni bir çağrışım eşliğinde girecekti: servetsiz sürgün. Mecliste kanuna dair gerekçelerini aktaran Şükrü Saraçoğlu çıkardığı kanunu şöyle savunmuştu:

“Bu kanun ile takip ettiğimiz hedef tedavüldeki paraları azaltmak ve memleket ihtiyaçlarımıza karşılık hazırlamaktır. Bu böyle olmakla beraber bu kanunun tatbikinden, Türk parasının kıymetlenmesi, muhtekirler üzerinde toplanan halk düşmanlığının silinmesi, vergileri ödemek için ister istemez satışa çıkarılacak malların fiyatlarında bir itidal husule getirmesi gibi tali faydaların tahassul etmesi de imkan haricinde addedilemez.”³⁴⁸

Bu açıklamada en çok dikkati çeken, “*halk düşmanlığı*” ifadesiydi. Servetin ticari geleneklerle birlikte intikal ettiği yeni burjuva sınıfının temelini eski Osmanlı Levantenleri oluşturduğundan, halkın ekonomik geri planda Müslim-gayrimüslim ayırında olması muhtemeldi. Eski savaş ve işgal dönemleri tarihe karışmış olsa da, gayrimüslimlerin elindeki sermayeye karşı evvelden beridir süregelen güvensizlik devam ediyordu. Devlet teşebbüslerinin ekonomideki ağırlığı artsa da, özel sektördeki sermaye henüz istenildiği kadar “Türkleştirilmemiş”ti. Hükûmetin ana hedefi bu sebeple hazinenin ve ekonominin ihtiyacını karşılamak olan Varlık Vergisi Kanunu’nun uygulanması gerekçesiyle o yönde bazı adımlar atarak³⁴⁹ iktisadi alanda yeni bir Türk ekseni yaratmaktı. O nedenle; Saraçoğlu hazırladığı ekonomik Tedbirler Paketi’ni CHP Grubu’nda anlatırken bu kanunun “devrim niteliğinde” olduğunu vurgulama gereği duymuş ve “*Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasa-*

348 Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İstanbul, 2001, s. 147-148; Öymen, a.g.e., s. 333.

349 Öymen, a.g.e., s. 335.

mıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak, Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz.” demişti.³⁵⁰

Başlangıçta; uluslararası bir iktisadi kriz nedeniyle alındığına inanılan olağanüstü bu vergi, çok geçmeden uygulanış biçimi dolayısıyla doğrudan iktidarı ve hükümet nezdinde de CHP’yi hedef alan sert eleştirileri beraberinde getirdi. Kanuni bir zorunluluk olarak kati bir biçimde işleme geçirilen verginin toplanışındaki keyfiyet; hukuki zeminini ilkin Tanzimat Fermanı’nda bulan Müslim-gayrimüslim eşitliğine dair tartışmaları yeniden tartışmaya açtı. Varlık Vergisi Kanunu’nun Türk ve yabancı uyruklu gayrimüslim mükelleflere ve “dönme” kökenli Türk uyruklara büyük bir mağduriyet getirdiği muhakkaktı. Demokrat Parti’nin seçildiği 14 Mayıs 1950’ye gönderme yaparcasına 14 Mayıs 1952’de yayın hayatına başlayan ve Ahmet Muhip Dıranas’ın başyazarı olduğu “Hizmet” gazetesi de CHP’yi Varlık Vergisi üzerinden oldukça sert bir dille eleştirecek ve “Milletten haraç alan zorbaların yakasını bırakacak mıyız?” diye soracaktı. Aynı gazete; İsmet İnönü’ye değilse bile, İnönü’nün kardeşi Hasan Rıza Temelli’ye servetinin kaynağını sormaktan da çekinmedi.³⁵¹ Varlık Vergisi hakkındaki tartışmalar, bizzat verginin uygulayıcılarından biri olan eski İstanbul Defterdarı Faik Ökte’nin adeta bir itirafname gibi yazdığı ve 1951’de yayınladığı “Varlık Vergisi Faciası” isimli kitabından sonra daha da yoğunlaşacaktı.

Savaşın ne zaman sona ereceğinin hiçbir tahmine mahal vermemesi nedeniyle iktisadi olarak alınan tedbirler kapsamında, toplanması kanuna bağlanan bir başka vergi de “Toprak Mahsulleri Vergisi” idi. Bu vergi, 4 Haziran 1943 tarihli ve 4429 sayılı karar ile hububat ve bakliyat başta olmak üzere muhtelif tarımsal ürünlerden elde edilen kazançlar üzerinden temin edilen aynı bir vergiydi. Bu düzenlemenin daha öncekilerden farkı ise; üretilen hububat ve başka birçok mahsulden doğrudan vergi alınmasıydı. Bu kanun çiftçinin üzerindeki yükü ciddi biçimde arttırmıştı. Çiftçilerin, belirlenmiş yüzdelik dilimler içinde yer alan ürünü ilgili hüküm çerçeve-

350 Aktar, a.g.e., s. 148; Yücel, a.g.e., s. 37.

351 Rifat N. Bali, “1952 Yılı Hizmet Dergisi’nin Varlık Vergisi İle İlgili Yayını”, *Cumhuriyet Tarihi*, s. 26-29.

sinde devlete vermesi mevcutken, bu kanun ile söz konusu zorunluluğun yanısıra; hububat ve bakliyat ürünleri için %8, diğer ürünler için %12 nispetindeki mahsulün vergi olarak ödenmesi hüküm altına alınmıştı.³⁵² Başbakan Saraçoğlu ise Toprak Mahsulleri Vergisi'nin olağanüstü dönemin geçici bir önlemi olduğunu vurgulamakta ısrarcıydı:

“Getirmiş olduğumuz kanunun köylü üzerinde ağırlıkla hissedileceğini itiraf etmekle beraber, (...) ilk fırsatta bu ağırlığı kaldırmak veya bu ağırlığı çekenleri mükafatla karşılamak karar ve niyetindeyiz.”³⁵³

Yaşayan 2,5 milyon çiftçinin gelir seviyesinin çok düşük bir çizgide seyretmesi nedeniyle bu verginin gereğince tatbik edilmesi mümkün değildi. O sebeple; ilgili 4429 sayılı Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu ve 4503 sayılı Toprak Mahsulleri Vergisi'ne ek kanun yürürlükten kaldırıldı ve yerine 26 Nisan 1944 tarihli ve 4553 sayılı Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu kabul edildi.³⁵⁴ Yapılan düzenlemeden sonra bu kanuna göre; “hububat ve bazı bakliyat ürünleri aynı vergi olarak verilecek, sınai bitkiler için vergi nakden ödenecekti. Vergi oranı ise Aşar'da olduğu gibi %10 olacaktı. Vergi toplanırken tıpkı Varlık Vergisi'nde olduğu gibi Maliye memurlarına takdir hakkı tanınmıştı.³⁵⁵ Toprak Mahsulleri Vergisi'nin uygulandığı 1944 yılında buğdayın ortalama 60 kuruş olan kilogram fiyatı, eğer buğday İstanbul'a kadar ulaştırılabilirse 100 kuruşa kadar çıkabilmekteydi.³⁵⁶ 1 Ocak 1946'a değin yürürlükte kalan verginin ancak küçük bir kısmı nakden tahsil edilmiş, büyük kısmı ise aynen alınmıştı.³⁵⁷

Varlık Vergisi'nde olduğu gibi, Toprak Mahsulleri Vergisi'nden de beklenen gelir sağlanamamış; bu vergiden 1943 yılında 120 milyon, 1944 yılında 124 milyon, 1945 yılında 75 milyon lira olmak üzere, üç yılda toplam 319 milyon lira gelir getireceği öngörülürken; 1946 yılı geliri de dahil

352 Şefik Taylan Akman-İnci Solak Akman, “II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Hububat Üretiminin Vergilendirilmesi”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(2)/2011, s. 82.

353 Koçak, a.g.e., s. 521.

354 Akman-Solak Akman, a.g.m., s. 83.

355 Yücel, a.g.e., s. 38.

356 A. Başer Kafaoğlu, *Varlık Vergisi Gerçeği*, İstanbul, 2005, s. 73 ; Akman-Solak Akman, a.g.m., s. 80.

357 Akman-Solak Akman, a.g.m., s. 88.

olmak üzere dört yılda 233,5 milyon lira gelir elde edilebilmişti. Ancak, bu gelirin 38,9 milyonu vergiye ait toplama giderleri için harcanmış ve beklenen gelirin ancak % 73'ü toplanabilmişti.³⁵⁸ Oysa; bütçenin yalnızca %8,5'ünü karşılayan vergiden Saraçoğlu'nun elde etmeyi tasarladığı gelir daha ilk yıl için 130 milyon civarıydı.³⁵⁹

II. Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1945 yılında Türkiye'nin ekonomisi savaş görmüş ülkeler kadar perişan durumdaydı. Savaş yıllarında üretim 16 milyar liradan 5,9 milyara ve kişi başına gelir 431 liradan 316 liraya düşmüştü.³⁶⁰ Savaşın bütün ağırlığını özellikle kırsal kesim ve çiftçiler taşımıştı. Bu durumu biraz olsun hafifletebilmek maksadıyla Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 15 Haziran 1945'te gündeme geldi ve İsmet İnönü'nün çabalarıyla meclisten geçirildi. Bu kanunun çıkarılmasındaki gaye; mülkiyet hakkı tesis edilmeyen fazla topraklar, sahiplerinin elinden alınarak muhtaç çiftçilere dağıtılmasıydı. Bu sayede; hem çiftçiler arazi sahibi olabileceklerdi, hem de işletilmeyen arazinin ziraata elverişli hale getirilmesi sağlanacaktı. Kanunun ilgili 1. maddesi uyarınca; arazisi olmayan ya da yetmeyen çiftçilerle, bu kanun gereğince topraklandırılmaları kabul edilenler, aileleriyle birlikte geçimlerini sağlayacak ve iş kuvvetlerini değerlendirebilecek ölçüde araziye sahip kılınacaklardı.³⁶¹ Hükûmetin getirdiği reform tasarısı 5.000 dönümlük oldukça geniş bir üst mülkiyet sınırı tanımakla birlikte, toprağın yetmediği yerlerde 50 dönüme kadar arazinin kamulaştırılabileceğini öngörmekteydi. Ayrıca kamulaştırmalar gerçek değer üzerinden değil, arazi vergisine matrah olan değere orantılı olarak yapılacaktı.³⁶² Çiftçiyi Topraklandırma Kanun tasarısını görüşmek üzere; Adalet, Bütçe, Ekonomi, Tarım, Maliye, Ticaret, Anayasa ve İçişleri komisyonlarından dörder üye seçilmek suretiyle bir "Geçici Komisyon"

358 Abdullah Takım-Ramazan Arslan, "İktisat Politikalarında Zorunlu Borçlanmadan Zorunlu Tasarrufa: Varlık Vergisi Tartışmaları", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, XIII, sayı: 2, Sivas 2012, s. 224.

359 Koçak, a.g.e., s.520-526

360 Karpata, a.g.e., s.165

361 Hakim Hayrullah Fütuhi Teke, "4753 Sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun Gayeleri ve Tatbikattan Doğan Davalar", www.ankarabarasos.org.tr

362 Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İstanbul 2013, s. 12.

oluşturulmuştu.³⁶³ Komisyonun sözcüsü ise bir döneme damgasını vuracak siyasi bir figür olan Demokrat Parti kurucularından Adnan Menderes'ti. Komisyondan çıkan raporun altına “*Bazı maddelere muhalifim.*” diye not düşen Menderes, Şükrü Saraçoğlu'nun komisyona müdahalesini eleştirmekten geri durmamıştı:

“Başbakanın ‘Komisyona gelmezden önce Özel Kalem Müdürüne not ettirdiğim bazı esaslar’ diye nitelendirdiği teklifinin, Hükûmetçe yazılmış ve formüle edilmiş bir mesele olup olmadığı ciheti dahi incelenmeye muhtaçtı Komisyonun üç aylık çalışmaları sırasında Hükûmet tarafından ortaya konabilecek bütün teklifler ileri sürülmüş ve bütün bunlar bilindikten sonra ve iki defa görüşme yapıldıktan sonra neticelere varılmıştı. Başbakanın, komisyonca üzerinde durulmamış ve görüşmesi yapılmamış herhangi bir teklifi olamazdı. Üç aylık görüşme sırasında herkesi dinleyerek yolunu aydınlatmak isteyen komisyon Başbakanın aydınlatıcı mütalaa ve izahlarını dinlemekle bahtiyar olurdu. Amma, Başbakanın komisyona teşriflerinde artık meselenin her tarafını konuşmuş ve işimizi bitirmiş bulunuyorduk. Hatıra gelebilir ki, komisyonda üç ay içinde kesinleşmiş kanaatlerin yarım saat içinde değişivermesine sebep olan deliller acaba komisyonca daha evvelden malum değil mi idi?”³⁶⁴

Muhalifler, reforma doğrudan doğruya itiraz edemediklerinden, dolambaçlı yollardan gitmekteydiler. Ayrıca; toprak reformuna aleyhtar olanların daima kullandıkları bir taktiğe başvurarak, sorunun bir mülkiyet sorunu değil; bir sermaye ve teknik donanım sorunu olduğunu ileri sürüyorlardı.³⁶⁵ Saraçoğlu ise net bir karşılıkla cevaben; “*Bilhassa Adnan Menderes son bir gayretle, ameleye toprak vermemek ve verdirmemek için elden gelen gayreti sarfetti.*” demişti.³⁶⁶

Kanunun mecliste tartışıldığı günlerde, 7 Haziran 1945'te CHP'nin liberalleşmesi, yeni bakışaçılarına açılması, sonraki dönemler için de-

363 Süleyman İnan, *Muhalefette Adnan Menderes (1945-1950)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 54.

364 İnan, a.g.t., s. 56.

365 Eroğul, aynı yer.

366 Eroğul, a.g.e, s. 13.

mokrasinin uygulanabilmesinin zemininin hazırlanması yönünde dört muhalif isim ortak bir önerge sundu. Savaş yıllarında CHP'ye karşı yavaş yavaş yoğunlaşan muhalefetin "siyasal doktrini" halini alan bu önergeye imza koyanlar; tartışmaları Geçici Komisyon'dan başlayarak alevlendiren Adnan Menderes, İsmet İnönü ile hemen her anlamda tezatlık oluşturan Celal Bayar, ünlü tarihçi Fuat Köprülü ve İçel (Mersin) Milletvekili Refik Koraltan'dı. Takrirde; Atatürk'ün ölünceye kadar anayasanın demokratik ruhuna hep sadık kaldığı vurgulanırken, "*okuma yazma bilmeyenlerin bile siyasi olgunluğa eriştiği*" hatırlatılmış, böyle bir dönemde siyasi hayat ve örgütünü "*kuvvetle tecelli ettirmek vaktinin geldiği*" belirtilmişti. Bu durumda, yapılması gerekenler de üç madde halinde şöyle özetlenmişti:

- 1- Meclis Denetiminin anayasaya uygun olarak gerçekleşmesini sağlayacak tedbirlerin aranması,
- 2- Yurttaşlara siyasi hak ve hürriyetlerinin anayasanın gerektirdiği genişlikte kullanabilmeleri imkanının sağlanması,
- 3- Bütün parti çalışmalarının yukarıdaki iki esasa tamamen uygun bir şekilde yeni baştan düzenlenmesi.³⁶⁷

Dönemin farklı bir yorum duymaya alışkın olmayan tek sesli atmosferinde, bir cesaret örneği göstererek söz konusu önergeyi sunanlar, yeni bir partinin doğmak üzere olduğunun da ilk haberini vermişlerdi. Nitekim; Türk siyasi tarihine "*Dörtlü Takrir (Önerge)*" adıyla geçen bu muhalif girişim, parti tarafından reddedildi. CHP içinden gelen cevapta, Cumhurbaşkanı İnönü'nün tarafsızlığının mümkün olamayacağı açıktı. Her ne kadar iktisadi sorunların büyümesi ve halk üzerindeki genel hoşnutsuzluk nedeniyle bir muhalefet partisine ihtiyaç duyulduğunu düşünmeye başlasa da, bunun CHP'nin kendi içinden kopan gruplarca yönetilen bir istikamette olmasını makul karşılamamış olmalıydı. Bu arada; Temmuz 1945'te, uçak fabrikatörü, liberalizmin fanatik savunucusu Nuri Demirağ'ın Milli Kalkınma Partisi'nin de bu muhalefetle birlikte rahatlayarak, çok partili hayata geçişteki ilk deneme olma özelliğini gerçekleştirebildiği de gözden kaçırılmamalıdır. Ancak; mecliste sandalyesi bulunmadığından etkin bir

367 İnan, a.g.t., s. 80-81.

rol sergileyemeyen Milli Kalkınma Partisi ne muhalefet tarafından, ne de iktidardan beklediği ilgiyi görememişti.

Takip eden günlerde, solcu bilinen *Tan* ve Amerika eğilimli *Vatan* gazetelerinde hükûmeti eleştirdikleri gerekçesiyle *Dörtlü Takrir*'in Mendere ve Köprülü gibi iki imzacısı, ardından bir diğer sahibi Koraltan partiden resmen ihraç edildi. Celal Bayar ise arkadaşlarının ihracının ardından kendi kararıyla CHP'den istifa etti. Böylece; muhalefetin dikkatini çekmeyi başarmış dört ismin, iktidarı eleştirirken kendilerini durdurabilecek herhangi bir baskı mekanizmasıyla bağlaşıkları kalmamıştı.

Öte yandan; Varlık Vergisi'nin çıkarıldığı Kasım 1942'de başlayan Sovyet saldırıları karşısında Stalingrad'daki Alman orduları Ocak 1943'te teslim olmuş; aynı yıl Müttefikler, Kuzey Afrika'ya girmiş ve İtalya'ya çıkartma yapmışlardı.³⁶⁸ Türkiye'nin konumu itibariyle savaşa dahil olması artık an meselesiydi. 30 Ocak 1943'te İngiliz Başbakanı Churchill gizlice Adana'ya gelmişti ve burada Saraçoğlu ve beraberindeki heyet tarafından karşılanmıştı. Yıllar sonra deşifre edilen anılarının bir bölümünde İnönü bu görüşmeyi şöyle aktarıyordu:

“Saat 16.30'da Yenice civarında hususi trenimde misafirleri kabul ettim. Daracık salonda karşılıklı takdimler neşeli olarak epeyce sürdü. Sonra yalnız kaldık. Ben, Saraçoğlu, Menemencioğlu, Churchill, Cadogan, Knatchbull-Hugessen (İngiliz Büyükelçi). Çörçil “Türkiye'nin şimdiye kadar takip ettiği hareket hattını tamamıyla anlıyoruz.” diye söze başladı. Ve ben bundan dolayı kendisine memnunluğumu ifade ettim. Bundan sonra Çörçil, Türkiye'yi teçhiz etmek için konuşmaya geldiğini, bir taahhüt talep etmediğini, Türkiye kendisini kuvvetli gördükten sonra kararını ileride yine kendisi vereceğini söyledi.”³⁶⁹

İngiltere ile yakınlaşma, İngiltere'nin istediği gibi sağlanmış ve müttefik uçaklarının gerekli görülen bir zamanda Türkiye'ye inişi için hazırlık programında anlaşılmıştı. Ancak bu plan Türklere tarafından engellenecek ve tesislerin inşa edilmesi kasten yavaşlatılacaktı.³⁷⁰ Türkiye'nin taraf-

368 Akşin, *Ana Çizgileriyle*, s. 215.

369 Öymen, a.g.e., s. 362.

370 Zürcher, a.g.e., s. 301.

sızlığını, Müttefikler lehine değiştirmiş gibi görünmesinde hiç şüphe yok ki; Almanlar'ın Sovyet atağı sonrası iyice yalnızlaşmasının ve ABD'nin sonraki statükoyu belirleyecek bir kuvvet olarak savaşın kritik bir anında, savaşa dahil olarak ağırlığını Sovyetler ve İngiltere arasında beliren işbirliğine yüklemesinin de etkisi büyüktü. İkinci Dünya Savaşı blokları ABD'nin savaşa girmesiyle tam anlamıyla bir netlik kazanmıştı. Müttefiklerin; ABD, Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin, Japonya, Almanya ve İtalya'ya arka arkaya yaptıkları taarruzlar sonunda Almanya direniş potansiyelini tedricen yitirdi ve 7 Mayıs 1945'te teslim oldu. Türkiye'nin bu sonuca doğru; İngiltere ile Amerika ile ilişkisini gözden geçirdiği Kahire Konferansı'ndaki (22-26 Kasım 1943) yaptırımlara karşı duramaması ile yeni bir aşamaya geçtiği ortaya çıkmıştı. İnönü ilk defa burada prensip olarak tarafını seçti. Müttefikler, Almanya ve Türkiye arasında o güne kadar süren ilişkiye uygulamaya kararlı göründükleri baskı içine; iki ülke arasında, savaş sanayini doğrudan etkileyen krom ticaretini de dahil etmişti. 1939 yılında dünya krom üretiminin %16,4'üne karşılık gelen 190 bin tonunu elinde tutan Türkiye, bu özelliği ile dünya savaş gündemindeki önemini korumuştur. İngiltere modern sanayisi için gerekli gördüğü kromun, savaş hammaddesi olarak kullanılmak üzere Almanya'ya satılmasına karşı bir tavır almıştı. Oysa; Türkiye'nin önceki anlaşmalarına göre 1942 yılı sonuna kadar kromunu İngiltere ve Fransa'ya söz vermiş olduğundan, Almanya ancak 1943 ve 1944'te 90 bin ton krom satın alabilecekti. Buna karşılık da Türkiye'ye çelik ve savaş malzemesi verecekti. Türkiye 1 Haziran 1942'de Almanya ile yeni bir ticaret anlaşması imzalayarak Almanya'ya vereceği 45 bin ton krom karşılığında silah almayı kararlaştırmıştı. Bu durum Amerika'nın da tepkisi çekmişti.³⁷¹ Bu ticari bağın yeniden ele alındığı Kahire Konferansı'nın uzantısı olan Tahran Konferansı'nda (28 Kasım- 1 Aralık 1943) Türkiye'nin stratejik durumu görüşülmüş; Balkanlar'da açılacak yeni cepheyle beraber, Türkiye'de ikinci bir cephenin açılmasına karar verilmişti. Amerikan Başkanı Roosevelt'in Rusların sıcak denizlere inme girişimine sempatiyle bakması, savaş sonrası Türk boğazlarında yeni bir

371 Zeliha Özlem Öcal, "I. ve II. Refik Saydam Hükûmetleri (1939-1942)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.81-82.

savaş tehlikesinin ortaya çıkma ihtimalini kuvvetlendirmişti. Dolayısıyla; savaşta tarafsızlığını sürdürmek isteyen bir Türkiye, savaş sonrası herhangibir Sovyet ilgisi karşısında yalnız bırakılacağı tehdidiyle daha hızlı bir anlaşma seçeneğine çekilmeye çalışılıyordu.

Türkiye'ye krom ticareti üzerinden yöneltilen baskı; İngiltere ve ABD'nin önerisi kabul edilmediği takdirde, tüm tarafsız ülkelere yapıldığı gibi, ABD bu yaptırımı faydalı görmese de ekonomik ambargoya dönüştürülecekti. Dışişleri Bakanı Numan Menemencioglu, soruna bir çözüm getirmeye çalışarak Almanya'ya yapılacak krom sevkiyatını ayda 4.200 tona indirmeye çalıştıysa da bu karar da tatmin edici olmamıştı. Menemencioglu, TBMM'de yaptığı konuşmada, izlediği dış politikanın gerekçelerini şöyle sıralamıştı:

“Bu sırada, ABD'nin ve İngiltere'nin Ankara Büyükelçileri bize birer nota tevdi ettiler. Bu notalarda harbin bugünkü vaziyeti zikredildikten sonra, İngiltere ve Amerika (Birleşik Devletleri) Hükümetleri, krom başta olmak üzere, bazı esaslı ihracat maddelerimizin Mihver devletlerine ihraç edilmemesi talebinde bulunuyorlardı ve ihraç edildiği takdirde, bize de bitaraflara tatbik edilen muamelenin tatbik edileceğini söylüyorlardı. Harici siyasetimizin umdesi ve esası İngilizlerle olan ittifak muahedesi olduğuna göre, biz bitaraf değiliz arkadaşlar... O halde, müttefiklerin bize vermiş oldukları notayı, bir bitaraf devlet gibi değil, bir müttefik devlet gibi tetkik etmemiz lazım gelir.”³⁷²

Ocak 1944 itibariyle İngiltere'nin daha sıkı baskısı altında kalan Türkiye, aynı yılın Nisan ayında, büyükelçi Papen'in protestosuna rağmen Almanya'ya yaptığı krom ihracatını tamamen kesme kararı aldı. Buna rağmen; *Normandiya Çıkarması*'nın (6 Haziran 1944) hemen bir gün öncesinde, Alman gemilerinin boğazlardan geçişi ile Müttefikler ve Türkiye arasında büyük bir diplomatik gerginlik hasıl olmuş, bunun üzerine Türkiye 2 Ağustos 1944'te Almanya ile ilişkisini resmen kestiğini ilan etmek zorunda kalmıştı. 4-11 Şubat 1945'te düzenlenen ve “Galipler Görüşmesi” olarak da betimlenebilecek *Yalta Konferansı*'nın ana teması, barış sonrası tesis edilecek yeni düzenin şartlarını konuşmak olsa da, Sovyetler Birli-

ğî'nin gündeme getirmesiyle Montreux Boğazlar Sözleşmesi de tartışılmış ve Türkiye ile ileriki tarihlerde konunun görüşülmesi kararına varılmıştı. Bir ay sonra da Türkiye, Birleşmiş Milletler kurucu üyeliğine hak kazanmak için Almanya'ya resmen savaş ilan etti. Savaş ilanı sembolikti.³⁷³ Nitekim; Türkiye'nin savaşa girişini duyurmasının (23 Şubat 1945) üzerinden çok geçmeden, Almanya 7 Mayıs 1945'te teslim oldu. Japonya da onu izleyerek savaşın sonunu getirdi.

Savaş bittiğinde, kararsız diplomasisi ve içerdeki travmatik ekonomisiyle İsmet İnönü ve iktidarı oldukça yıpranmıştı. Yeni muhalefet kanalı kısa zamanda, CHP'den ihraç edilen Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Refik Koraltan ve arkadaşlarının arkasından istifa ederek ayrılmayı tercih eden Celal Bayar'ı bir umut ışığı olarak gördü. Dörtler'in partiden kopuşları, CHP çatısında büyük bir sarsıntıya mahal vermeyecek gibi algılanmıştı. İsmet İnönü hala bir muhalefet partisine duyulan gereksinimden bahsetmeyi sürdürüyordu. İnönü'nün sözünü ettiği muhalefetin varlığına ne ölçüde izin vereceği ise bilinmiyordu. Bu belirsizlik içinde 7 Ocak 1946'da Dörtlü Takrir ile reddedildikten sonra, mecliste kendisi gibi düşünenler için önce gizlice, sonra açıktan açığa bir fırsat çıkışı yaratan isimler biraraya gelerek Demokrat Parti'yi kurdu.

373 Zürcher, a.g.e., s. 301

DEMOKRAT PARTİ KURULDUKTAN SONRA

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü; hedeflenenin, demokrasinin işlerliğini devamlı hale getirmek olduğu yönünde vurgulayıcı açıklamalar yaparken, hiç şüphesiz; kısa zamanda kendi partisinin bünyesinden doğan böylesi bir muhalefetin, bu denli etkin direniş göstereceğine ihtimal vermeden konuşmuştu. 7 Ocak 1946'da kurulmasına adeta müsamaha gösterdiği yeni partinin kısa zaman içinde, zaten savaş yıllarında gözden düşmüş CHP'yi iktidardan edebileceğini tasavvur etmesi alışlagelen iktidar yapısında beklenemezdi. Oysa; Demokrat Parti'nin kuruluşuna binaen yaptığı konuşmada Adnan Menderes, partisinin daha önceki çok partili hayata geçiş denemelerinde görüldüğü gibi, sonu hüsrarla biten muhalefet partilerinden biri olmayacağını hissettirmekten kaçınmamıştı. “Tek parti- tek şef” dönemine yaptığı tarihi göndermelerde ayakta kalma kararlılığı açıkça görülen Menderes, partisinin felsefesini şöyle izah ediyordu:

“Bugün Demokrat Parti resmen kuruldu. Şimdi Türk siyasi hayatında yepyeni bir sahife açılıyor. Bu tarih, gelecek kuşaklar için asla unutulmayacak bir kilometre taşı olacak. Artık tek parti-tek şef sisteminin egemenliği, yalnız devlet hayatımızın dar kalıpları arasından çıkmakla kalmayacak; aynı zamanda, milletimiz yıllarca özlemini çektiği demokrasinin en ufuklarından özgürce nasibini alacak. Ülkemizin kalkınmaya, ekonomik açıdan gelişmeye ihtiyacı var. Demokrasi ve kalkınma hamleleri Demokrat Parti'nin iki temel felsefesi olacak. Kurucusu olduğum bu partinin, politik hayatımızda sonsuza kadar devam edeceğini ümit etmek istiyorum. Bizden sonra bu partinin başına geçecek yöneticilerin, 1946 ruhunu daima hafızalarda canlı ve uyanık tutmaları en samimi dileğimdir.”³⁷⁴

374 Taşkın Tuna, *Adnan Menderes'in Günlüğü*, İstanbul 2002, s. 15.

Adnan Menderes, yeni kurulan partiye dair ilk sözlerinde altını çizdiği demokrasi özlemine, partinin kuruluşunda beyan ettiği ilkelerde de yer vermişti. Demokrat Parti, genel ilkelerini tasvir ederken; daha ilk maddede, siyasi hayatı oluşturan partilerin birbirlerinin yaşam alanlarına saygı duymaları gerektiğini hatırlatıyor; bu yönde çalışacağını garanti ediyordu. İlkelerinin ana temasını oluşturan bu beyan, bir adım daha ileri götürülerek; partinin programındaki amacın, Türkiye Cumhuriyeti'nde demokrasinin geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleşmesine ve genel siyasetin demokratik bir görüş ve zihniyetle yürütülmesine hizmet etmek olduğu belirtiliyordu. Demokrat Parti'nin programındaki ilkeler, partinin demokrasiye bakışını net bir biçimde tasvir etmişti. 3. maddesinde demokrasiyi, "*milli menfaate ve insanlık haysiyetine en uygun prensip*" olarak vurgularken, Türk milletinin siyasi olgunluğuna atıfla; muhalefetine kamuoyundan yönelebilecek tepkiye karşı duyduğu tedirginliği de üstü kapalı bir biçimde belirtmiş oluyordu.

Parti programına göre; demokrasinin hedefinde doğrudan halk kitlelerinin farklı katmanları sıralanmıştı: çiftçilik, tüccarlık, sanayicilik, avukatlık, memurluk. Bu gruplar arasında tam bir eşit yurttaşlıktan söz ediliyor ve genel bir menfaat çerçevesinde herkesin adil bir düzende yaşaması gerektiği vurgulanıyordu. Bu dengenin sağlanabilmesi için de sadece siyasi partilerin kurulmasının yeterli olamayacağı, yanısıra; derneklerin, vakıfların ve hatta sendikaların kurulması öngörülüyordu.

85 maddelik parti programı; 9, 10, 11 ve 12. maddelerle seçimlere dair beklentilerle devam etmişti. Seçim hususunun işlendiği ilk maddede, millet iradesinin tam tecellisi için seçimlerin her türlü müdahaleden uzak ve serbest olarak gizli oyla yapılması gerektiği belirtildikten sonra siyasi partilerin eşit haklara sahip olması gerektiği yeniden hatırlatılıyordu. Programda, devlet memurlarının vatandaşlık hakları çerçevesinde seçimlere iştiraki dışında siyasetle ilgilenmemeleri gerektiği konusunda kanaat sahibi oldukları belirtildikten sonra, milliyetçilik mefhumuna geçiliyor ve Demokrat Parti'nin; "din ve dil ayrımı gözetmeksizin herkesi Türk saydığı" net bir biçimde ifade ediliyordu. Özellikle; laiklik, halkçılık, devletçilik, inkılapçılık gibi diğer Atatürk ilkelerini de derin bir bağlılıkla parti prog-

ramına alan Demokrat Parti, hukuktan eğitime, sağlıktan sanayiye uzanan geniş bir alanda hedeflerini ve niyetini, kuruluş beyannamesi kapsamında öncekilerin yaptığı gibi açıklamaya çalışmıştı. Demokrat Parti'nin tüzük özeti 9 Ocak 1946 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde şöyle kaleme alınmıştı:

“Demokrat Parti, cemiyetler kanununa göre kurulmuş siyasi bir teşekküldür ve maksadı “programında yazılı esasları gerçekleştirmek için kanunun verdiği haklar” dairesinde çalışmaktır. (...) Partiye yazılacakların a) Milli Mücadeleye aykırı harekette bulunmamış, b) Türk milletinin birlik ve istiklalini parçalamayı hedef tutan ideolojilere saplanmamış, c) ağır hapse veya şeref ve haysiyet kırıcı bir suç yüzünden mahkum olmamış, hacir altına alınmamış (hukuken fiili ehliyeti elinden alınmamış) ve halkça kötü tanınmamış olması ve ç) Türk kültürünü ve partinin prensiplerini kabul etmiş olması lazımdır.”

Tüzüğün ve programın açıklandığı, Celal Bayar'ın parti başkanlığına seçildiği haberinin verildiği gün; Nadir Nadi gazetenin başyazarı olarak; “*Yeni Partinin Karakteri (Karekteri)*” başlığı altında Demokrat Parti'nin programını yeni bir fikirler silsilesi olarak değerlendirmemiş, CHP'nin-kiyle neredeyse aynı olduğunu yazmıştı. Bu benzerliği de Celal Bayar'ın, Atatürk'ün yanında CHP'yi kuran ve teşkilatlandıran devlet adamlarından biri olmasına bağlamış, Bayar'ın samimiyetinin göstergesi olarak değerlendirmişti. Şaşırtıcı sayılmayacak şekilde Nadi, Demokrat Parti'nin kuruluşunu demokrasinin tezahürü olarak son derece iyimser bir değerlendirme ile karşılamış, yine de; CHP'nin oklarıyla temsil ettiği Atatürk ilkelerini kendince tayine çalıştığını, ancak ortalama bir yol bulabildiğini yazmıştı. Halkçılık ve devletçilik prensiplerini değerlendiren başyazar, yeni partinin liberal eğilimiyle yerini “ötekinin sağına” yerleştirmişti.³⁷⁵

İktidar eksenine bir alternatif olarak doğumu gerçekleşen Demokrat Parti, kısa zamanda kamuoyunda beklenmedik bir ilgi gördü. Öyle ki; tek partili yönetimden sıkılan herkes için yeni bir odak halini alan partiye, CHP'den bir biçimde yolları ayrılarak gelecek olanlarla ilgili bir değerlendirmesinde Celal Bayar çizgilerini çekerek; “Halk Partisi'nden çıkan veya çıkarılan herkesin bizim partimize geçecek sanılması yanlıştır. Demokrat

Parti, üye almakta çok titiz davranmaktadır. Kendi düşüncesine uymayanları “Halk Partisi’nden çıkarılmıştır.” diye mutlaka kabul eder durumda değildir.” ikazını yapma ihtiyacı duymuştu. Ne var ki; Ticaret Bakanlığı’ndaki görevinden ayrılan Samet Ağaoğlu, İstanbul Rasathanesi’ndeki görevinden istifa eden Osman Bölükbaşı gibi yüksek memuriyetlerini geride bırakarak Demokrat Parti’ye koşanların sayısı azımsanacak gibi değildi. Nitekim; her iki isim de Demokrat Partinin gönüllü üyesi ve aylıklı müfettişleri olmuşlardı. İlk il şubesini de Atatürk’ün Anadolu’ya gelişte karaya ayak bastığı Samsun’da emekli Albay Şefik Avni Özüdoğru’nun başkanlığında kurmuştu.³⁷⁶

Muhalefetin bu kadar çabuk bir biçimde kendine taraftar bulabilmesi karşısında CHP, taşradaki genel hoşnutsuzluğu giderebilmek üzere ilkin Toprak Mahsulleri Vergisi’ni kaldırdı ve hemen ardından İşçi Sigortaları Kanunu’nu yürürlüğe koydu. Ayrıca; “çalışanların genel seviyesinin yükseltilmesini ve sosyal güvenin sağlanmasını amaç edinen Çalışma Bakanlığı Kuruluş Kanunu kabul edildi. Bu kanunla görev tanımları genişletilerek, taşra ve merkez teşkilatları ile ilgili yeni düzenlemeler yapıldı.³⁷⁷ İktidarın tüm bu çabasına rağmen Demokrat Parti, kuruluşundan yalnızca bir buçuk ay sonra 16 il ve 36 ilçede, kuruluşundan yalnızca üç ay sonra ise 26 il ve 75 ilçede teşkilatını tamamlamıştı.

Demokrat Parti’ye yönelik yaygın destek karşısında CHP bir tercih yapma durumundaydı: 1925 ve 1930’da yapmış olduğu gibi muhalefeti bastıracak ya da liberalleşme yolunda ilerleyecekti. 1946 seçimlerinden sonraki yıl boyunca parti, bu iki seçenek arasında gidip gelecekti.³⁷⁸ Demokrat Parti’nin güçlenerek gelmesinden endişe duyan CHP çatısı seçimi bir yıl önceye alarak, muhalefeti hazırlıksız yakalamak niyetindeydi. Demokrat Parti katılmadığı belediye seçimlerinin ardından üye sayısını giderek arttırmış, basının başarılarını gizlemesinden yana eleştirilerini duyurmanın yollarını aramaya koyulmuştu. Seçimlerin yapıldığı 1946

376 Mahmud Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi IV 1946-1950*, İstanbul 2013, s. 38-39.

377 4841 Sayılı “Çalışma Bakanlığı’nın Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun”, 28 Ocak 1946.

378 Zürcher, a.g.e., s. 312.

yılı Demokrat Parti'nin CHP baskısından sıyrılarak yükselmeye ve kendi yolunu açıklamaya çalışmasıyla geçti. 14 Mayıs'ta TBMM'ye sunulan *Milletvekilleri Seçimi Hakkında Kanun Tasarısı*'nda yapılan bir değişiklikle "tek dereceli seçim" usulüne geçilmesi endişe vericiydi. "Hesaba katılan oy pusulaları, komisyon üyeleri ve orada hazır bulunanlar önünde yakılır ve keyfiyet bir tutanakla belirtilir." hükmünün de yer aldığı kanunla seçimin idaresi, tek parti döneminde olduğu gibi yine "atamayla gelen" siyasi kişiliklerin inisiyatifine bırakılmıştı.³⁷⁹ Seçimler öncesi ve sonrasıyla tartışmalıydı. Seçim sonuçları üzerinde en çok tartışılan konulardan biri de "açık oy-gizli tasnif" yöntemi idi. 21 Temmuz 1946 seçimlerini İstanbul Valisi Dr. Lütfi Kırdar, Ahmet Emin Yalman'a şöyle açıklıyordu:

"İstanbul'da seçimi DP büyük farkla kazandı. Nitekim; daha sayım tamamlanmadan, farkın kapanması ihtimali olmadığı için durumu basına duyurdum. Ancak; olaylar bundan sonra gelişti ve beni çok güç bir noktaya getirdi. Halk Partisi Merkezi, Recep Peker Grubu gibi ağır toplarının İstanbul listesinde olduğunu, bunların seçimi kaybetmelerinin partiyi çok vahim bir çizgiye getireceğini ve ne yapıp bu altı-yedi milletvekilinin kurtarılması gerektiğini bana bildirdi. Partinin tutumu kesin! İstanbul Parti müfettişi de seçim sonuçları üzerinde direniyor. Yapacağım iki şey var: Biri, partinin teklifi reddetmek, diğeri; partinin teklifini yumuşatarak hem Halk Partisi'nin, hem DP'nin 16 milletvekilliğinin yok edilmesini önlemek. Çünkü; dirensem, Halk Partisi benim yerime hemen bir vali tayin edecek ve seçimleri istediği biçime sokacaktı. Yerimde kalmak suretiyle seçime müdahalenin büyümesine engel oldum ve DP'nin 6 milletvekilliği kaybıyla bilançosu kapandı."³⁸⁰

Seçimlerin nasıl yapıldığı kadar, hemen öncesinde; içinde 31 Ağustos'ta Tokyo Körfezi'nde Japonya'ya barış imzalatılan Amerikan savaş gemisi Missouri'nin 5 Nisan 1946'da İstanbul'a gelişindeki karşılanma biçimi de tartışma konusu olmuştu. Geminin filme alınan gelişi, 17 Ağustos 1946 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde "*Hem Nalına Hem Mıhına*" başlığı altında

379 Yücel, a.g.e., s. 54-55.

380 Hüseyin Şeyhanlıoğlu, *Türk Siyasal Muhafazakarlığının Kurumsallaşması ve Demokrat Parti*, Ankara 2011, s. 173-174.

yazarı tarafından çift taraflı değerlendirilmiş ve bunun bazıları için bir dostluk tezahürü olabileceği gibi, bazıları için de; “Bu işte ben de varım.” gibi ihtar mahiyetinde ve tehdit maksadıyla bir gösteri sayılabileceği belirtilmişti. Aynı yorumla; Missouri’nin gelişi bir kesim için siyasi bir tehdit gösterisiyken, diğerleri için ise sadece bir dostluk tezahürüydü. Yazar köşesinde, Amerikan siyasi çevrelerinde Boğazlar meselesinin önemli olduğu ve ABD’nin bu konuda Sovyetler’e karşı Türkiye lehine davranacağına duyulan güven nedeniyle coşkulu bir karşılama gösterdiğini iddia ediyordu.³⁸¹ Ne var ki bir hafta sonra ABD’den 500 milyon dolarlık borç talep edilmişti.³⁸²

Savaş sonrası ekonomisinde iyileşme fırsatları arasında hiç şüphesiz, II. Dünya Savaşı’nın “en galip” ülkesi ABD ile kurulacak yakın ilişkilerden elde edilmesi arzulanan mali beklentiler de vardı. Demokrasinin Batı yorumlamasını benimseyen Demokrat Parti de iktidara geldiğinde, Missouri zırlılısını sevinçle karşılayan CHP’liler ile aynı çizgiden yürüyerek iktisadi kaynak yaratma çabasında aradığı desteği önce ABD’ye soracaktı. Bu doğrultuda yeni partinin kendini ayağa kaldıracak tabanı köylülerden ve orta kademeli bürokraside arayarak, onlara hitap edecek vaadlerle seslenmesinde beklenmedik bir şey yoktu. Olağanüstü savaş döneminin mecburiyetleri çerçevesinde, İsmet İnönü iktidarının ülkeyi getirdiği noktada, CHP’nin içerden yükselen sesleri de durumun vahametini kabul ediyordu. Yoksulluğun ne derece yaşandığının en net ifadelerinden birini meclisin içinden bir ses olarak CHP Trabzon Milletvekili Raif Karadeniz dile getirmişti. 16 Aralık 1949’da meclis tutanaklarına geçirilen konuşmasında adı geçen milletvekili Karadeniz bölgesi halkının açlıktan ot yemek zorunda kaldığını ifade etmişti.³⁸³

Türkiye 1950 seçimlerine içerdeki bu görünüm eşliğinde girmişti. CHP; 1946 ile 1950 arasında dört hükûmet değişikliği yapmasına rağmen yerini, seçimlerde beklenenin de üzerinde bir başarı elde eden DP’ye bırakmak zorunda kaldı. Oysa; Cumhuriyet Halk Fırkası, tek partili dönemin

381 *Cumhuriyet*, 17 Ağustos 1946.

382 Eroğul, a.g.e., s. 20.

383 Goloğlu, a.g.e., s. 18.

en ateşli taraftarlarından biri olan Recep Peker'in bünyesinde adeta cismleşen sert tutumunu, 12 Temmuz Beyannamesi ile bir kenara bırakmış, stratejik bir değişiklikle Demokratlar ile uzlaşma yoluna girmişti. Buna rağmen seçim sonuçlarını değiştiremedi. Katılımın % 89,3'lere ulaştığı 1950 seçimleri gerçekten de şaibesiz, serbest ve dürüst bir seçim olmuştu. Oyların %39,3'ü CHP'ye, %53,3'ü ise DP'ye dağıtılmış, ancak; CHP 69, DP ise 408 sandalye kazanmıştı. 15 Mayıs'ta Demokrat Parti'nin sesi olan *Zafer* gazetesine verdiği demeçte Celal Bayar da seçimlerin demokratik niteliğine dikkat çekmişti:

“Filhakika 1946 seçimlerinde gelen her haber, her telgraf bir felaket getirirdi. Dövülen, tazyik edilen vatandaşlarımızdan türlü şikayetler alırdık. (...) Bugün bu ana kadar bu gibi hadiselerin cereyan ettiğine dair bir alamet yoktur.”³⁸⁴

Bu hisler eşliğinde tam bir başarı elde ederek seçimlerden çıkan Demokrat Parti'nin tavrını yansıtan *Zafer* gazetesi, seçimleri değerlendirmeye devam ederek 31 Mayıs 1950 tarihli baskısında; “*Türkiye’de yapılan seçimler ve bunun kıymetli neticeleri hakkında Amerikan Ayanının Takdirleri*” ifadesine manşetten yer vermeyi uygun bulmuş, Amerikalıların Demokrat Parti’ye duydukları yakınlığı ilan etmekten çekinmemişti. Washington’dan aktarılan haber şöyle devam ediyordu.³⁸⁵

“Türk seçimleri Amerikan Ayanında müzakere mevzuu olmuştur. Ayan azasından Fulbrigh Türk seçimleri hakkında demiştir ki:

-Sayın Başkan geçen hafta eski dünyada bir hadise vuku buldu. Bu hadisenin üzerinde kanaatimce gerektiği kadar durulmamıştır. Kanaatimce bu hadise serbest demokratik gelişmeye ve demokratik hükûmet şekline inanan bizler ve diğer milletler için fevkalade ehemmiyetlidir. Uzun yıllar tarihçiler ve birçok kimse Türkiye’den “Avrupa’nın hasta adamı” diye bahsederlerdi. Bana öyle geliyor ki, geçen hafta Türkiye’de vuku bulan seçim Türk tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmektedir ve hadisenin önemini küçümsemek gayrikabildir.

384 Erkan Şenşekerci, *Türk Devriminde Celal Bayar (1918-1960)*, İstanbul 2000, s. 213.

385 *Zafer*, 31 Mayıs 1950.

Hatip bu seçimlerde 1938'den beri Cumhurbaşkanı olan İnönü ve partisinin "tam bir heyelan" sayılabilecek şekilde mağlup olduğunu söyledikten sonra sözlerine şöyle devam etmiştir:

-Birçok Amerikan liberalleri Türkiye'de rejimin mürteci olduğunu ileri sürerek bizim bu memleketle dostane münasebetler idame etmemizi ve Türkiye'ye yardımda bulunmamızı tenkit etmiş ve Türkiye'ye yardımda bulunmamızın demokrat bir hareket olmadığını iddia etmişlerdi. (...) Amerika atom harbi gelişmeleri ve komünistler hakkında yapılan açıklamalar yahut hiç değilse ileri sürülen iddialar yüzünden hemen hemen bir sinir buhranı içinde bulunurken Türkler'den cesaret ve onların örneğinden ders alabiliriz."

Millete "söz" vereceği iddiaları eşliğinde Çankaya'ya yerleşen Demokrat Parti için 27 yıllık CHP iktidarının bütün normlarını üzerinde taşıyan devlet aygıtlarıyla uyum içinde çalışmak kolay olmayacaktı. Seçimden büyük bir çoğunluk elde ederek çıkan DP, selefinin bıraktığı kökleşmiş kurumsal yapı ve bu yapının doğurduğu mekanik düzenden bir ay içinde sıyrılmayı başardı. Bu başarıda şüphesiz zamanla Demokrat Parti'nin ve Adnan Menderes'in kamuoyuna sesini duyurmasını sağlayan gazetecilerin de payı büyüktü. Basın özgürlüğünü sağlayacağı vaadiyle DP, tek partili dönemde sürekli baskı altında yaşayan basından büyük ölçüde destek görmüştü. Demokratlar; her gördükleri gazeteciyi; "*Siz çalıştınız, siz kazandınız. Sizin eserinizdir bu bayram!*" diyerek diye iltifata boğuyorlardı. Özellikle 1952'ye kadar Demokrat Parti'yi destekleyen başlıca gazeteler şunlardı: Cumhuriyet, Milliyet, Hürriyet, Akşam, Tasvir, Yeni Efkar, Sabah, İstanbul, Gece Postası, bazen Vatan).³⁸⁶

Ocak 1947'deki ilk kongresinde ilan ettiği ve Atatürk'ün açtığı yolda yürüyerek, Onun reformlarının tamamlayıcısı olacağını ifade ettiği "Hürriyet Misakı" ile Demokrat Parti'nin iktidara resmen yerleştiğinin haberi 23 Mayıs 1950 günü *Cumhuriyet*'te tam sayfa duyurulmuştu. Gazete; "*Yeni Meclis ilk içtimasını yaparak Cumhurbaşkanlığına 66'ya karşı 387 oyla*

386 Nuran Yıldız, "Demokrat Parti İktidarı (1950-1960) ve Basın", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 51- 1, s. 486.

Celal Bayar'ı seçti." Alt başlığını kullanmıştı. İlgili haber, memleketin bu değişime çoktan beridir hazırlandığını doğruluyordu:

"Türkiye halkının eski idarenin devamına oylarıyla son verdiği günden itibaren bir hafta geçti. Hükûmet, bu hafta içinde zahiren dünkü iktidarın elinde kalmışsa da, hakikatte memlekette Demokrat Parti'nin manevi nüfuzu hüküm sürmüştür. Bu intikal günleri, seçimleri kazanan parti kadar, kaybeden parti için de övülmeye değer bir manzara arzetti."

Adnan Menderes'in kurduğu kabine aynı gün böyle duyuruldu:³⁸⁷

Başbakan	Adnan Menderes
İşletmeler Bakanı	Prof. Muhlis Ete
Çalışma Bakanı	Hasan Polatkan
Ulaştırma Bakanı	Tevfik İleri
İçişleri Bakanı	Rükneddin Nasuhoğlu
Dışişleri Bakanı	Fuad Köprülü
Adalet Bakanı	Halil Özyörük
Milli Savunma Bakanı	Refik Şevket İnce
Maliye Bakanı	Halil Ayan
Milli Eğitim Bakan	Avni Başman
Bayındırlık Bakanı	Fahri Belen
Ekonomi ve Ticaret Bakanı	Zühtü Velibeşe
Sağlık Bakanı	Prof. Dr. Nihad Reşad Belger
Gümrük ve Tekel Bakanı	Nuri Özsan
Tarım Bakanı	Nihad Eğriboz

Ertesi günün gazetelerinde, Cumhurbaşkanı İnönü'nün yerini Celal Bayar'a bırakmasıyla, artık sadece Parti Genel Başkanı sıfatıyla çalışmalara

387 *Cumhuriyet*, 23 Mayıs 1950.

resmen başladığı aktarılmış; Çankaya köşkü yerine, eski apartman daire-sinde oturacağını söyleyen Celal Bayar'ın İnönü'yü evinde ziyaret ettiği duyurulmuştu.

Aynı gün; Washington'dan yansıtılan bir haberde ise, Amerikan Tem-silciler Meclisi'nin 3.120.550.000 dolar krediyi geri kalmış ecnebi memle-ketlere yardım kanun projesini kabul ettiği aktarılıyordu.³⁸⁸ Gerçekte bu tasarının altyapısını; *Truman Doktrini* adıyla bilinen, Türkiye ve Yuna-nistan gibi ekonomileri işlerlik kazanamamış ülkelere karşılıksız yardımı amaçlayan ve hakkındaki tartışmalar günümüze dek uzanan daha kap-samlı bir proje vardı. ABD Başkanı Truman bu mali desteği, nüfuzunu sağlamlaştırmak istediği coğrafyalarda, Soğuk Savaş yıllarının amansız rakibi Sovyetler'e karşı yakın dost ve müttefik bulmak niyetiyle hayata geçirmişti. Amerikan kamuoyu, Sovyetler Birliği ile savaş esnasındaki yakınlığını yavaş yavaş unutarak, basının da yardımıyla "kızıl tehlike"ye karşı kendini koruma durumunu almıştı. Sovyetler'in yayılmacı siyaseti sadece ideolojik değil, aynı zamanda Türk boğazlarını hedefleyen siyasi ve iktisadiydi. *New York Post*; "Ruslar sadece Boğazları değil, tüm Türkiye'yi istiyorlar."³⁸⁹, haberini veriyordu. Basın aracılığıyla Sovyetler'e karşı uyarı-lan Türk kamuoyu da, Amerikan toplumundaki reaksiyona benzer tepki-ler vermeye başlamıştı. Öyle ki; siyasi dergi *Millet*, Rusların geniş ölçekli planını Truman Doktrini ile beraber aynı sayıda işlemeye karar vermişti. Dergi bu planı aynen şöyle duyurmuştu:

"Türk Milletine geçmiş olsun! Memleketi dört parçaya böleceklerdi. İs-tanbul Bolşevik Balkan Federasyonu'nun merkezi oluyordu. Kızıl planın bütün hazırlıklarını, isimler, planlar, vesikalar, haritalar ve planlar eşliğin-de..."³⁹⁰

Stalin'in ihtiraslı Doğu Avrupa politikalarından duyulan endişe Tür-kiye'yi Amerika'ya yakınlaştırmıştı. Türkiye ABD için, stratejik bakımdan ağırlığını koruyan bir hedef-dosttu. Sadece; Sovyetler'in yayılmacı siyaseti açısından ana argümanlarından olması nedeniyle bile Türkiye'nin değeri

388 *Cumhuriyet*, 24 Mayıs 1950.

389 *Cumhuriyet*, 22 Şubat 1947.

390 *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1947.

Amerika için paha biçilemezdi. O nedenle; Amerikan basınında Türkiye’den “Doğu’nun anahtarı”³⁹¹ olarak bahseden yazılar çıkıyor, Amerika ve Türkiye arasında kurulması gereken iyi ilişkilerin kapsamına, bu bağlamda yapılacak iktisadi yardımlardan da söz ediliyordu. Türkiye’nin San Francisco Konferansı’na (1945) kurucu üye olarak katılarak Birleşmiş Milletler’in demokratik idealleri için söz vermiş olmasının da katkısıyla ABD, Sovyetler’in resmen iletmiş taleplerini reddetmesi konusunda Türkiye’ye cesaret vermişti. Bu reddiye üzerine Amerikan Başkanı Harry Truman 12 Mart 1947’de, tarihe “*Truman Doktrini*” olarak geçen fikirlerini açıkladı ve Amerikan Başkanı’nın ifadeleri *Cumhuriyet*’in manşetine “*Truman’ın Tarihi Nutku*” olarak taşınmıştı. Haberde Truman’ın Ayan ve Temsilciler Meclisi’nde yaptığı müşterek toplantıda; Yunan hükûmetinden ABD hükûmetine iktisadi ve mali yardımda bulunulması hususunda acil bir müracaatın olduğunu ve Yunanistan’da mevcut siyasal keşmekeş içinde ülkenin sefaletinin yardımsız düzelemeyeceğini söylediği bildirilmişti. Truman aynı zamanda, Yunanistan’daki silahlı grupların eylemlerine değinmiş ve ABD’den başka hiçbir ülkenin demokratik Yunanistan’a yardımda bulunamayacağını hatırlatmıştı. İngiltere, Yunanistan da dahil olmak üzere; dünyanın hiçbir bölgesinde daha önce vermiş olduğu taahhütleri yerine getiremeyecek, hatta bu taahhütleri yavaş yavaş tasfiye edecekti. Başkan Truman sözlerini Türkiye’nin önemine vurgu yaparak sürdürmüştü:

“Yunanistan’ın komşusu Türkiye dahi dikkatimizi gerektirmektedir. Türkiye’nin bağımsız ve iktisaden sıhhatli bir devlet olarak bekası, barışa bağlı bütün dünya milletleri için Yunanistan’dan daha az emniyetli olmadığı aşıkardır.” Gazete daha sonra Truman’ın ciddiyetle üzerinde durduğu bir başka noktaya da değinmişti: “Türkiye savaştan beri İngiltere ve ABD’nin mali yardımını aramıştır.” Türkiye’nin bunun yapmasındaki neden ise Orta Doğu nizamı için elzem olan kendi milli bütünlüğü korumak olarak işaret edilmişti.

Truman kararlı bir şekilde tasarısının daha sonraki gayelerini sıralamıştı: “Bu ehemmiyetli anda Türkiye ve Yunanistan’a yardımda bulun-

391 *Cumhuriyet*, 2 Mart 1947.

maktan kaçınacak olursak, ihmalimizin gerek Batı ve gerek ise Doğu tarafından uzak tepkileri olacaktır. Derhal ve kati harekette bulunmamız lazımdır.”³⁹²

Truman söz konusu yardımın İngiltere tarafından sağlanamayacağını kendisine bildirildiğini, bu doktrini “özgür ulusların” kendilerini savunabilmeleri için bir destek biçiminde sunmuştu. Doktrin; kralcılar ve Komünistler arasında tıpkı Yunanistan’da beliren kriz gibi ortaya çıkabilecek muhtemel Bolşevik taraftarlığını ve etkilerini, baştan bertaraf ederek; az gelişmiş ülkeleri, Amerikan propagandası lehine çevirmek üzere planlanmış bir tasarıydı. Nitekim; Cumhuriyet gazetesinden Abidin Daver, “*Truman Doktrinini Selamlıyoruz*” başlığı altında; yurdun ancak Amerika’ya yakınlaşarak Bolşevik-Slav taşkınlığından kurtulabileceğini, dünyayı barışa sevk etmek için seçilecek tek yolun bu olduğunu yazıyordu. Dönemin saygın gazetecisi Daver, tarafını net bir biçimde ortaya koyan yazısına şöyle bir ifadeyle devam etmişti: “Eğer bu yolun sonu da barış güneşi ile aydınlanmaz da harb yangını ile kızılışırsa, bu neticede Amerika’nın ve onunla beraber yürüyen milletlerin mesuliyeti olmayacaktır.”³⁹³

Oysa; Truman Doktrini Türkiye’ye sadece ekonomik yardım sözü vermiyor, birtakım siyasal yükümlülükler de getiriyordu. Doktrin, Türkiye’ni dış ilişkilerine bazı sınırlamalar getiren hükümleri de içeriyordu. Türkiye’yi bağlayan ünlü 24. maddeye göre; “*Türk Hükûmeti ABD Hükûmetinin muvafakati olmadan, bu neviden hiçbir maddi veya malumatın mülkiyet ve zilyetliğini devredemeyeceği gibi, aynı muvafakat olmadan Türkiye Hükûmetinin subayı, memur ajanı sıfatı haiz bulunmayan bir kimse tarafından bu maddelerin veya bu malumatın gayeden bir başka gayeye kullanılmasına müsaade etmeyecektir.*” diye hükmederken Türkiye’ye yapılacak yardımlar karşısında Türkiye’ye sorumluluk atfedilmiş oluyordu ve Türkiye’yi siyasi, ekonomik ve askeri bakımdan ABD’ye bağımlı hale getiriyordu.³⁹⁴

392 Cumhuriyet, 13 Mart 1947.

393 Cumhuriyet, 12 Mayıs 1947.

394 Yaşar Baytal, “Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı: 40/ Kasım, Ankara 2007, s. 562.

Tüm bu hükümlere rağmen; Türk basınının önde gelen isimlerinin de katkısıyla Amerika ile yakınlaşma, alışılabilen uluslararası teamüllerin de ötesine geçerek, “gerekçesiz” doğrudan mali yardım kabul edilmesiyle seçenezsiz bir üst işbirliğine girilmesi demek olmuştı. Amerika tarafından iktisadi olarak rahatlatılan devletlerin kamuoyundaki Amerikan algısı da olumlu yönde çalıştırılmış olacaktı. Aynı zamanda; komünizme karşı etkin mücadele yöntemleri teşvik edilecek, bunun neredeyse “inançlı- inançsız” tanımları üzerinden biçimlendirilmesi sayesinde, toplumlar ütöpik gösterilen Bolşevizm’den arındırılacaktı. Nitekim; 1948 yılında ABD bir adım daha ileri giderek, hazırlanan bir kanun teklifiyle komünizmi resmen suç kabul etmekten çekinmedi.

Truman doktrininin devamı niteliğindeki *Marshall Planı* ise Haziran 1947’de açıklanmıştı. Adını Amerikan Dışişleri Bakanı George Marshall’dan alan plana göre; Avrupalılara gönderilen yüklü mali yardımla Avrupalılar kendilerini savaşın etkilerinden kurtarabilecekler ve toparlanabileceklerdi. Yanısıra; Amerikan sanayisi için karlı ihracat pazarları korunmuş ve beslenmiş olacaktı. Böylece; komünizme götüren yoksullukla mücadele edilebilecekti. Türkiye, kendi toprak bütünlüğünü ve ülkesindeki yaşam biçimini doğrudan etkileyen Sovyet-ABD rekabetinde seçimini, kendisine destek vermeye hazır ABD’den yana kullanmıştı. Elbette; aldığı bu kararda, Rusların Türk toprakları üzerindeki tarihi hedeflerini bertaraf etmek üzere güçlü bir müttefike kendini bağlamak düşüncesi, iktisadi kalkınma planlarından çok daha önemli ve öncelikliydi. Türkiye; 27 yıllık CHP iktidarının devrildiği 1950 seçimine, tüm bu ideolojik çatışmaların ve ABD’nin yardım için ön şartlardan biri olarak saydığı demokrasiye duyulan şiddetli ihtiyacın gölgesinde girmişti. İsmet İnönü iktidarının sonlarında yaşandığı gibi, Demokrat Parti iktidarınca güçlenmek üzere istekli bir biçimde girilen ABD çemberinin dışına çıkılmasına bundan sonra imkan olmayacaktı. Ülkeyi içinde bulunduğu durumdan çıkarmak için başka bir yol ya da yöntem de ufukta görünmüyordu. Muhtemel sonuçlarına rağmen; Dışişleri Bakanı Hasan Saka ve ABD Büyükelçisi Edwin C. Wilson arasında 12 Temmuz 1947’de “*Türk-Amerikan Yardım Anlaşması*” akde bağlandı. Bu anlaşmanın ikinci maddesinde; “*Amerikan yardımlarının*

tahsis edildiği amaçlar uğruna kullanılacağı ve yardımların kullanışını denetleyen Amerikalı görevlilere Türkiye'nin her türlü yardımı ve kolaylığı sağlayacağı" ifadesinin yer almasından anlaşmanın getirdiği bağlayıcılık anlaşıyordu. Bundan sonra; "Marshall yardımı" adıyla da bilinen plan çerçevesinde 1948-1951 yılları arasında ABD'den 137 milyon dolar hibe, 137,5 milyon doları da kredi olmak üzere 274,5 milyon dolar kaynak temin edilmişti. Türkiye'nin Marshall Planı çerçevesinde aldığı yardım tutarı plan çerçevesinde yapılan toplam yardım tutarının yaklaşık %2'sini oluşturuyordu.³⁹⁵

Arka arkaya girdiği savaşlar, Büyük Buhran (1929) ve hemen ardından başlayarak yıllarca dünya ekonomisini sarsan II. Dünya Savaşı Türk ekonomisini en alt seviyeye indirgemişti. Tüm bu olumsuzluklardan en çok da tarım alanında çalışanlar etkilenmişlerdi. Halkın büyük kısmının taşrada yaşadığı ve idaresini çiftçilik yoluyla sağladığı düşünüldüğünde ekonomik zayıflığın tehlikeli boyutlara ulaşması kaçınılmaz olmuştu. Demokrat Parti'nin programına da aldığı tarım politikası partinin hızlı yükselişindeki en etkili nedenlerden biriydi. Tarıma verdiği önemi Adnan Menderes şöyle izah etmişti:

"Nüfusumuzun %80'i ziraatle meşgul bulunmakta, Türkiye'de ziraat milli ekonominin ticaretimizin ana kaynağını teşkil etmektedir. Bunun içindir ki; milli gelirin artması ve her sahada kalkınmanın ana şartı bu temelin kuvvetlenmesi suretiyle mümkün olabilir."³⁹⁶

Marshall Planı ile ülkeye aktarılan kaynak Demokrat Parti hükûmetince en çok tarım sahasının canlandırılması işinde kullanılmıştı. İthal makineler alınmış, ekilip biçilen arazilerin oranı yıldan yıla arttırılmıştı. Buna iyi giden hava şartlarının da olumlu etkisiyle Demokrat Parti iktidar sürecine çok hızlı ve bereketli bir giriş yapmış oldu. Adnan Menderes ve partisi daha ilk icraatlarıyla köylünün gönlüne taht kurmayı başarmıştı. Çoğunluğunu köylülerin oluşturduğu halk kitlesinin refahında gözle görülür bir artış söz konusuydu. Tarım kesimindeki bu büyümenin öncülüğünde,

395 Takım, a.g.e., s. 45.

396 Takım, *Ekonomik Kalkınma ve Dış Finansman Demokrat Parti Ekonomisi*, Ankara 2011, s.43-44.

ekonomi bir bütün olarak %11-13 gibi hızlı bir oranda büyüdü. Hükûmet, 1951 yılında güçlü Amerikan etkisi altında Türkiye’de yabancı yatırımı teşvik etmek için bir yasa getirdi. Bundaki beklentisi, yeni bir yatırım sahası açarak elinde kapitali olan yerli varlıkları ve yurt dışından para girdisi sağlayarak teşebbüslerde bulunacak kimseleri iktisadi edebilmektir. Ancak beklediği gibi olmamış; halen geleneksel işlerini sürdüren Türk girişimcileri harekete geçirmeyi başaramadığı gibi, yabancı yatırımcıyı da ülkeye çekememiştir.³⁹⁷ Birinci Menderes Hükûmeti programında Başbakan Adnan Menderes partisinin maliye politikasını şöyle izah etmiştir:

“(…) Maliye sahasında iktisadi takatimizle mütenasip denk bir bütçe getireceğimizi ifade etmiştik. Fakat; şimdi izah edeceğimiz sebeplerden dolayı bunun ne kadar güç olduğunu takdirde gecikmeyeceğinizden eminiz. Bugünkü devlet bütçesi, pek iyi bildiğiniz gibi kolayca indirilemeyecek ağır yükler altındadır; ayrıca gelecek yıllara sari birtakım taahhütlere de girilmiş bulunuyor. Buna mukabil bir taraftan gelir kaynaklarının kısırlaştırılmış olması, gelir vergisi ihdası suretiyle eski iktidarcaya atılmış olan mali adımın nereye varacağını malum bulunmaması gibi sebepler de bu husustaki zorluğu arttırmaktadır. Parti programımıza sadık kalarak vergilerde ıslahat yapmak ve bilhassa vasıtalı vergiler nispetini vasıtasızlara aleyhine indirmek suretiyle vergi adaletine yaklaşmak prensibini tamıyla muhafaza ediyoruz.”³⁹⁸

Ülke ekonomisinin kötüye gitme nedenlerini daha çok eski tip “devlet müdahaleciliği”ne bağlayan Adnan Menderes hükûmeti, eleştirilerini özel girişimciliğin azlığına bir sebep teşkil ettiğinden vergi sisteminin ıslahı üzerinde yoğunlaştırmıştı. Devletin, iktisadi alandaki nüfuzunu ve kontrolünü şiddetle eleştiren Demokrat Parti, sermayenin birikebileceği ve yatırıma dönüşerek ekonomiyi canlandıracağı düşünülen özel sektöre vurgu yapmayı ihmal etmedi. Müteşebbislerin, vergiden ürkmeden Türk iktisadi alanında faaliyet gösterebilmeleri gayesiyle, parti programında iktisadi yapılanma yöntemlerine önemli bir yer verilmişti. Yatırımcılar için güvenilir bir istikrar tablosu yaratmak üzere; öncelikle, yerli işletmelerin

397 Zürcher, a.g.e., s. 328.

398 Takım, a.g.e., s. 74.

katılımı önemsenmişti. Girişimciliğin artabilmesi için kredi faizleri düşürülmüş, ithalat bariyerleri önemli ölçüde kaldırılmıştı. Başbakan Adnan Menderes tarım sahasında gerçekleştirilmesi beklenen reformlara dair parti programına da alınan birtakım yeniliklerin uygulamaya konması aşamasında, dönemin Tarım Bakanı Nihat Eğriboz ile basına yansımayan bir tartışma içine girdi. Sonunda istifa eden Adnan Menderes, durumu değerlendiren Celal Bayar tarafından ikinci kez hükûmet kurmakla görevlendirildi. 9 Mart 1951'de kurulan ikinci Menderes hükûmetinde, sadece üç bakan kabineden çıkarılmıştı. Öte yandan; parti içi muhalefet giderek tırmanmış, taşra örgütlerinden merkeze doğru yükselen eleştiriler kendini açıkça göstermeye başlamıştı. Özellikle; taşra teşkilatında Demokrat Parti'nin seçim öncesi vaatlerini gerçekleştirmediğine dair şikayetler yüksek sesten duyulmaya başlanmış, tarım alanında yapılacağı iddia edilen teknik ıslah ve reformların iktidara geçeli kaydedilen bir yıl içinde hiçbir biçimde gerçekleştirilmemesinden duyulan kaygılar iletmeye çalışılmıştı. Oysa aynı Demokrat Parti çeşitli katmanlardan mürekkep bir tabana dayanan iktidar yapısı nedeniyle büyük bir başarı elde etmişti. Fakat; partinin bu özelliğini farklı sesler ve talepler yönünden değerlendirmek de mümkündü. Taşra teşkilatında büyüyen sıkıntıların kaynağında da tam da bu sorun vardı. Bazı bölgelerde; adeta CHP'den devralınan kadroların yerine geçmek isteyen gerçek Demokrat Partililer'in hükûmet üzerindeki baskısı günden güne artıyordu. Eski CHP'li kadroların benimsediği isimler yerine seçilen, nispeten kamuoyunda az bilinen milletvekillerinin yavaş yavaş ön saflara taşınmasından sonra Adnan Menderes'in konumu güçlendi. Menderes, parti içindeki konumunu ve yerel örgütler üzerindeki denetimini bir kongreyle pekiştirmek istemişti ve 15 Ekim 1951'de Ankara'da Demokratların ilk kongresi toplandı. Parti üst yönetimi ile teşkilatı arasındaki bağların güçlendirilmesi için bu toplanmaya ihtiyaç vardı. Ne var ki; Adnan Menderes iktidarı da çokça eleştirdiği, hatta neredeyse varlığını borçlu olduğu İsmet İnönü iktidarına benzer bir sertlik ve tepeden imecilikle partisini ve örgütünü idare ediyordu. Arka arkaya alınan sert kararlar yalnız CHP'ye karşı değil, aynı zamanda parti içinde Menderes'in otoritesini güçlendirmesine engel görünen hemen herkese uygulanmıştı.

Demokrat Partisi'ne hürriyet beklentisi içinde dahil olanlar, kısa zamanda bunun bir yanılsamadan ibaret olduğunu anlamışlardı. İlk bunalım; İstanbul örgütünün sekiz yöneticisine birden işten el çektiren Genel İdare Kurulu'nun otoritesini sağlama biçimiyle ortaya çıktı. Arkasından Seyhan il kongresinde daha büyük bir bunalım patlak vermişti. Örgütün bir kısmı genel merkez yöneticilerine başkaldırdı. Neticede; beş Adana milletvekili partiden istifa etti.³⁹⁹ Nitekim; DP Seyhan İl Kongresi sonrası ortaya çıkan parçalanma ertesi yıl yeni bir partinin doğumunu hazırlamıştı. Fahri başkanlığına Ord. Prof. Ethem Menemencioğlu'nun, Genel Başkanlığı'na Seyhan milletvekili Prof. Remzi Oğuz Arık'ın getirildiği *Türkiye Köylü Partisi* kurulacaktı. (19 Mayıs 1952)

Her şeye rağmen; kongreden güçlenerek çıkan Adnan Menderes sonraki seçimlere değin parti içi muhalefeti dizginlemiş görünüyordu. 17 ilde boş bulunan 20 milletvekilliği için 16 Eylül 1951'de yapılan ara seçimlerde elde edilen sonuçlar, CHP'nin ünlü adaylarına ve Millet Partisi'nin seçmen sayısındaki artışına rağmen 1950 seçimlerine yakındı. DP'nin oy oranı ise binde 61 düşmüştü.⁴⁰⁰

Benzer bir başarıyı 1954 seçimlerinde de tekrarlayan Demokrat Parti, aynı yıl kendini hissettiren ekonomik bunalımla başatmak zorunda kalmıştı. Şanslı bir başlangıçla Demokratların ilk üç yılında ülkede yağış miktarı artmış, bu da tarımsal üretimi doğrudan etkilemişti. Elde edilen verim; yalnız çiftçiyi değil, halk nezdinde tutunmaya çalışan Demokrat Parti Hükûmetini de memnun etmişti. Bu durum; iktidarın politik olarak olumlu algılanmasını kolaylaştırmış, hatta; İnönü'lü savaş yıllarının arkasından gelen bereket, gerçek sebebi olan olumlu hava şartlarından ziyade Demokrat Parti yönetimine bağlanmıştı. 1954 seçimleri sonrası ise giderek gerileyen üretim kapasitesi ve akabinde pahalılığı artan hayat ülkede genel bir hoşnutsuzluğu ortaya çıkarmıştı. Bu yıldan başlayarak Türk ticaret hadleri Türkiye'nin aleyhine dönmüş; ulusal gelirden önemli bir düşüş meydana gelmiş ve piyasadaki mal darlığına bağlı olarak uzun kuyruklar oluşmuştu. Acil önlem olarak müdahaleciliğin arttırılması ve nihayet

399 Eroğul, a.g.e., s. 98-99.

400 Yücel, a.g.e., s. 93.

1956'da, tek parti döneminde çok eleştirirken Milli Korunma Kanunu'nun yeniden yürürlüğe konması ise DP'nin bu krizi ve dolayısıyla liberal uygulamalarda başarısız olduğunu kabul etmesi anlamına geliyordu.⁴⁰¹

401 Şenşekerci, a.g.e., s. 220.

DEMOKRATLARIN DÜŞÜŞÜ

Demokrat Parti'nin ilk yıllarında hızla büyüyen bir destek silsilesini arkasında hissetmesinin temel nedeni olan ve aslında mevcut dönemin doğal olarak getirdiği ekonomik iyileşme ile iktidarını güçlendiren liberaller, muhalefetin etkinliğinin giderek artması ile birlikte bir daha aynı “devr-i saadeti” bulamayacaklardı. Ekonomik durumdaki kayda değer gerilemeye rağmen, Demokratlar sahip oldukları potansiyel durumu aşacak hamleler yapmaktan çekinmemişlerdi. Altyapısız modernleşme çabaları, sınırlı kalifiye eleman sebebiyle sekteye uğramış, geçerli ve uzun süreli çözümler dizayn etmek yerine, günlük ve neredeyse o günkü hava koşullarına uygun beklentiler içine girilmişti. 1954'te ekonomik canlanma dönemi sona ermişti. Türkiye'de yabancı şirketlere petrol çıkarma ve çıkardıkları petrolün yarısına sahip olma şansının da tanınması aynı yıl oldu. DP iktidarını hızla güçlendiren tarımda büyümenin nedeni ıslah edilmiş tarım yöntemleri ya da suni gübre kullanımı değil, etkili alanların genişletilmesi ve fevkalade iyi giden hava koşulları olmuştu. Havalar kötüleşince tarım kesiminin güçsüzlüğü ortaya çıktı ve Türkiye yeniden buğday ithal etmek zorunda kaldı. Ekonomik büyüme %13'ten %4 civarına düştü ve sonuçta 1955'teki ticaret açığı 1950'dekinin 8 katına çıktı. Hükûmet, buna rağmen ithalat ve yatırım hızını sürdürdü ve mali yardım almak için Türkiye'nin Soğuk Savaş'taki stratejik konumundan azami şekilde yararlandı. Uluslararası piyasalardan ve kendisine mal ve hizmet satanlardan ödemeleri erteleme yoluyla borç aldı. Sonuç olarak; ülkenin 1960'taki dış borcu 1,5 milyar Amerikan dolarıydı. Bu da Gayri Safi Milli Hasıla'nın dörtte biri kadardı.⁴⁰² Başlangıçta; Amerika Birleşik Devletleri ile aynı kutupta yer almanın kendisi için bü-

yük avantajlar sağlayacağından emin olan Demokrat Parti üst yönetimi, değişen uluslararası ilişkiler ve şartlar neticesinde tek başına yaratıcı çözümler ortaya koyma zorunluluğu ile karşı karşıya kalmıştı. İktidarlarının ilk yıllarında, Amerika'dan bekledikleri büyük desteği alan Adnan Menderes ve Demokratlar; İsmet İnönü'nün II. Dünya Savaşı'na girmemek adına bazılarına göre ustaca yönettiği, bazılarınca da bir hata olarak değerlendirilen stratejik ve diplomatik ilişki kurma biçimini sürdürerek Amerikan çemberinin içine girmeyi, "kızıl sel" komünizme karşı tasarlanan Truman doktrini üzerinde yükselmiş Marshall Planı'na dahil olarak "resmen" kabul etmişti. Askeri ve ekonomik bakımdan dışa bağımlılığın temelleri de bu sayede Demokrat Parti döneminde atılmış oldu. Anlaşma tarihinin üzerinden yalnızca birkaç yıl geçmiş olmasına rağmen, Amerikan yardımlarının hiç de sandıkları gibi ülke geleceğine katkı sağlamadığı ortaya çıktı. Hızla büyüyen cari açık ile net bir biçimde beliren kapıdaki ekonomik kriz tabloları bir travma yaratmaya hazırdı. Oysa; Demokrat Parti'yi iktidara taşıyan en önemli malzeme ekonomik refah vaatleriydi. CHP'nin savaş sırasındaki yoklukların kaynağı olarak betimlenmesinin ardından Demokratlar liberal bakışları ve iktisadi teşebbüs cesaretleriyle farklı bir gelecek vaadi sunarak idareye hakim olmuşlardı. Giderek bozulan ekonomik durumda, Demokrat Parti en önemli varlık nedenlerinden birini yitirmeye başladı. Acilen birtakım önlemler almaya koyuldu. CHP'nin "iktidar süresince yaptığı haksız iktisaplar" 14 Aralık 1953 günü meclise taşındı. DP'lilerin "haksız bir biçimde elde edildiği" iddiasıyla mallarına el koymak istediği CHP'nin sözcüsü Genel Başkanı İsmet İnönü idi. DP'nin hem savcı, hem de hakim olduğunu, üstelik uygulamayı da kendisinin yaptığını, ayrıca muhakeme ettiğini de dinlemediğini söyleyen İnönü'nün konuşması ağır geçmişti. İnönü, tasarının her yönüyle anayasaya aykırı olduğunu ifade etmişti. Konuşması sırasında, davanın ruhu olan "haksız iktisap" yani "haksız edinme" üzerinde hiç durmayan, bunu reddetmeyen, yalnızca usule ilişkin şikayetini dile getiren İnönü'nün konuşmasının ardından CHP'li vekiller salonu terketti. Büyük bir gerginlik içinde söz alan Adnan Menderes ise şiddetli bir biçimde yanıt vermiş ve CHP'nin haksız şekilde toprakları gasp ettiğini ve satışa çıkardığını iddia etmişti. Menderes, Atatürk'ün vasiyet-

namesinde CHP'ye hiçbir şey bırakmamış olduğuna dikkat çekerek 3,5 ay sonraki seçimleri işaret etmiş ve “Eğer bu yaptığımızın hata olduğuna millet hükmedecekse üç ay sonra seçimlerde bu hatamızın bedelini mertçe ödeyeceğiz” demişti.⁴⁰³ Nitekim; oylan kanun Demokratların ağırlığıyla onaylandı. Kararın akabinde CHP'nin yayın organı son yayını 15 Aralık 1953'te yapacak halde kapatıldı. *Milliyet*, *Ulus* gazetesinin kapatılmasına ilişkin aynı günlü haberinde Nihat Erim'in *Yeni Ulus* adında bir gazeteyle küçük bir matbaada neşriyata devam edeceğini duyuruyordu.⁴⁰⁴

Demokrat Parti iktidarı, CHP'nin mallarına el koyma gibi basit yöntemler dışında, bundan böyle daha etkili iktisadi reformlara muhtaçlığın farkında olarak hamlelerde bulunmaya çalıştı. Ne var ki; alacağı kararlardan bazıları hala CHP'den intikam niteliği taşıdığından, duygusal olarak atılan adımların sonuçları Türkiye'nin geleceğine ket vurmuştu. O günün Türkiye'si'nin 18 bin köyünde okul olmadığı gerçeğini göz ardı ederek, ülkenin ve özel sektörün temelden güçlendirilmesi imkanını ortadan kaldıracak bir hamle ile CHP ile ilişkilendirdiği Halk Evleri'ni kapatan (1951) Demokrat Parti'nin yeni gündeminde ise Köy Enstitüleri'ni dönüştürmek vardı (1954). Yetenekli, eğitilmiş bir kitlenin doğmasına kökten bir sekte vuran uygulamalarla liberal Demokratlar, beklentilerine uyan bir kalkınma ivmesini yakalamak üzere gerekli altyapıyı sağlayacak uzmanları yetiştirmekte zorluk çekti. Parti, iktidarını ve tasarılarını dilediği biçimde yönlendiremediğinden daha fazla despotizm örneği sergilemeye başladı. İktidardaki dördüncü yılında DP, CHP'ye açık bir “intikam” duygusuyla meydan okumaya devam edecekti. CHP'nin bütün mal varlığına el koymasının ardından 27 Ocak 1954 başka muhaliflere de gözdağı vermesi ümidiyle Millet Partisi'ni kapattı. DP, artık toplumsal koalisyondan aldığı büyük güce yaslanarak tek parti dönemi ile doğrudan bir hesaplaşma sürecine girmiş ve bu doğrultuda da yapay bir komünizm tehlikesi yaratarak totaliter bir politik yaklaşıma yönelmişti.⁴⁰⁵

Buna rağmen, 2 Mayıs 1954'te yapılması kararlaştırılan seçimler, Adnan Menderes ve partisinin, seçime katılan dört parti içinden yine siv-

403 *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1953.

404 *Milliyet*, 15 Aralık 1953.

405 Şenşekerçi, a.g.e., s. 218.

rilerek çıkmasıyla sonuçlandı. Rekor seviyede vekillik başvurusu yapılan seçimlere katılım oranı %88,6 iken, 5 milyondan fazla seçmenin oyunu alarak Demokrat Parti 503 milletvekilliği kazanmış; buna karşın, CHP 3. 161. 696 oy ile yalnızca 31 milletvekilliği elde edebilmişti. Milletvekilleri sayısındaki söz konusu muazzam farkı yürürlükteki çoğunluk sistemi sağlamıştı. Bu sayede; %56,6 oy ile %92,98 milletvekilliği kazanılmıştı.⁴⁰⁶ İnönü, bu kez seçim sonuçlarında DP'ye oy verenleri "kandırılmış veya iğfal edilmiş kimseler" olarak nitelemişti. Cumhurbaşkanlığı için yapılan seçimde Celal Bayar 513 oydan 486'sını alarak yeniden seçilmişti. TBMM Başkanlığı'na da 489 oyla Refik Koraltan geldi.

Celal Bayar'ın yemin töreni eski bir tartışmayla tuhaf bir görünüm almıştı. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü meclis kürsüsüne geldiğinde ayağa kalkmayı, meclisin üzerinde hiçbir güç olmadığı gerekçesiyle reddeden muhalefetteki Demokrat Partililer, kendi sözlerini çiğnememek adına, tereddütleri arasında Bayar için de ayağa kalkmamışlardı. Bayar'ı bir kısmı ayakta duran, bir kısmı da ayaktakileri oturtmak üzere çekiştiren vekiller karşılamıştı.

1954 seçimlerinde aldığı sonuçlara rağmen başarı grafiği hızla düşüşe geçen Demokrat Parti için sonraki yıl büyük bir ekonomik rehavetle başlayacaktı. Halk arasında kaygının ve huzursuzluğun artmasıyla birlikte Demokratlar çözümü giderek daha despotik bir eğilim göstermekte buldular. Seçim öncesinde CHP'nin mallarına el koymayla başlayan ve akabinde gösterilen baskıcı, yasakçı, ilga edici süreç Adnan Menderes ve arkadaşlarına göre seçim sonuçlarıyla halk tarafından onaylanmıştı. Buradan hareketle; basının susturulması, muhaliflerin durdurulması gibi yapay iktidar girişimleri hız kesmeden devam etti. Seçim sonuçlarının beklendiği gibi elde edilmediği bölgeler adeta cezalandırılarak sonraki seçimler için korkutuluyordu. Örneğin; Cumhuriyetçi Millet Partisi'ne oy verdiği için 30 Haziran 1954'te çıkarılan bir kanunla Kırşehir ilçe yapıldı.⁴⁰⁷ Memleketi Kırşehir'den milletvekili seçilen Osman Bölükbaşı ise meclis tarafından

406 Yücel, a.g.e., s. 106.

407 Yücel, aynı yer; İlbeyi Özer, *Demokrat Parti Dönemi Siyasi ve Sosyal Hayat*, İstanbul 2015, s. 91; Şeyhanlioğlu, a.g.e., s. 284-285: Kırşehir 12 Haziran 1957 yılında tekrar il haline getirilmiştir.

kınanırken, aynı şekilde; CHP'ye destek veren Malatya da bölünerek cezalandırıldı. Buna karşılık Adıyaman il yapıldı.⁴⁰⁸ Adıyaman'ın il yapılmasıyla Malatya ilçe olmaktan zor kurtuldu. 5 Temmuz 1954'te kabul edilen kanunla memur güvencesi ortadan kaldırıldı. Bu kanunla memurlar emeklilik süresine bakılmaksızın işten atılabilecekti. Azil kanunu ile ilgili bakanlık istediği üniversite öğretim üyesinin üniversite ile olan bağına keşebilecekti. Bu hüküm ile üniversite özerkliği ve bilim özgürlüğü de yok edilmiş oluyordu. Bu dönemde Ulus gazetesinin başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın ve karikatürist Ratip Tahir Burak'a karşı çok sayıda dava açılmış, Yalçın çok ileri yaşına rağmen hapse mahkum edilmişti.⁴⁰⁹ 9 Eylül 1951 tarihli "Gözü Kapalı Oy Verme" başlıklı yazısı ile meclisi tahkir ettiği ileri sürülerek, aynı zamanda Kars milletvekili olan Hüseyin Cahit Yalçın'ın öncelikle dokunulmazlığı kaldırılmış, ardından davası görülmüştü.⁴¹⁰ Hüseyin Cahit Yalçın'a yapılan bu haksızlık Ulus'un yazı işleri müdürü beraat ettiği halde sürdürülmüş, hukuk kuralları hiçe sayılarak yaşlı yazar 26 ay hüküm kesilerek hapse atılmıştı. Muhalefeti keskin bir biçimde susturmak isteyen Demokrat Parti, vekil başyazarı mahkum ettirmekle yetinmemiş, çıkardığı basın kanunuyla da basın işlerini eline almaya çalışmıştı. Yandaş basını ödüllendirirken liberal tavrını bunun için bir gerekçe olarak tayin ediyordu. Demokrat Parti, iktidara gelirken en çok eleştirdiği yönleriyle tek partili dönemi, onun da önüne geçerek, aratmayacak girişimleri aralıksız sürdürdü. Bir başka gazeteci Cemal Sağlam altmış beş ay hapis ve 9.332 lira ağır para cezasına hüküm giydi. *Yeni Ulus*'un sahibi Nihat Erim ise 35.222 lira ağır para cezasına çarptırıldı.⁴¹¹

Diğer yandan Demokratlar; tüm bu baskı ve hapse gönderme kararlarına rağmen, basın emekçisinin iş tanımına dair şartlarını iyileştiren yasa ile de sempati kazanmaya çalıştı. 1954 ve 1961'de olmak üzere iki kez tadil edilecek 5953 Sayılı Yasa ile o güne kadar hiçbir yasa kapsamında tanımlanmamış gazeteciyi dolaylı da olsa tanımlıyor, o güne kadar yalnızca

408 Şeyhanlioğlu, a.g.e., s. 285.

409 Eroğul, a.g.e., s. 156; Özer, aynı yer.

410 *Milliyet*, 19.04.1952.

411 *Cumhuriyet*, 24 Eylül 1954.

devlet memurlarına tanınan yıllık ücretli izin hakkını gazetecilere de tanıyordu. Yasayla gazetecilerin işverenle, içinde işin türü, ücret miktarı, gazetecinin kıdemi gibi kayıtların yer aldığı bir yazılı sözleşme yapması zorunluluğu, sözleşmenin feshi halinde önceden bildirilmesi ve tazminat ödenmesi zorunluluğu, haftalık tatil hakkı, sendika kurma hakkı ve sosyal sigortalara tabi olma zorunluluğu getirildi. Yasa, gazetelerin dini bayramlarda yayımlanması konusunda bir yasak koyarak ortak tatil zamanı yaratmıştı.⁴¹² Basın üzerindeki kontrolünden taviz vermeye niyetli olmadığını her fırsatta ortaya koyan yaklaşımlar ve sonuçlarıyla 7 Kasım 1954'teki yerel seçimlere giden Demokrat Parti bir kez daha ezici bir başarı sağlamıştı. DP, en düşük oyu mahalle muhtarlığı için kullanılan oylarda %71,20 oranı ile aldı. Köy muhtarlıkları için kullanılan oylarda DP'nin oyu %76,56'ya ulaşıyordu. CHP ise %13,79 ile %17,37 arasında oy almıştı. Böylelikle Demokrat Parti, 1950 muhtar seçimlerinde kazandığı 19.052 muhtarlık sayısını 31 binlere yükseltirken CHP'nin 1950'de kazandığı 13.152 muhtarlık sayısı 6 bine düşmüştü.⁴¹³

Seçim sonuçlarıyla yeniden canlanmış olsa da iktidar, kendi içinde sarsılmaya, çözülmeye başlamıştı. Adnan Menderes'in diktasını tartışanlar sessizlikten çıkıyorlardı. Hiç şüphe yoktu ki; Demokrat Parti'nin başarısının mutlak sahibi Adnan Menderes'ti. Ülkenin ekonomik durumu kötüleştikçe, Menderes yönetimine yönelen farklı yorumlar belirdi. Görüş farklılıkları henüz ayrılık noktasına gelmeyen vekiller yine de partinin kemik kitlesinin dağılmasına izin verecek bir girişimde bulunmamakta kararlı görünüyorlardı. Seçimlerden önceki muhalefet konusu piyasalardaki genel bunalımlardı. Bunun üzerine yeni meclisin üzerinde duracağı en önemli konu ekonominin ıslahı olacaktı. Ekonomik tedbirlerin yeterince iyi çalıştırılmaması üzerine muhalefet, DP iktidarından önce kendisine yöneltilmiş ağır eleştirileri şimdi bu eleştiriye yapanlara iade etme telaşına düşmüştü. Ne var ki; olağanüstü savaş dönemlerinin aksine, CHP iktidarı süresince sivri bir biçimde karşılaşılan uluslararası olaylar yaşanmadığı halde ekonomi önüne geçilemez bir aşağı eğri çiziyordu. Fiyatlar hızla

412 Yıldız, a.g.m., s. 488.

413 Yücel, a.g.e., s. 93.

yükselmiş ve dış ticaret dengesi hep açık vermişti. DP iktidarının ilk üç yılı mükemmel giden hava koşullarıyla çok şanslı olarak gerçekleştirdiği tarımsal reformlar, sonraki yıllarda aynı hava koşulları bulunamadığından çok olumsuz etkilenmişti. Ancak; ilk dönemde esas itibarıyla tarımda gerçekleştirilen büyük hamle sayesinde milli gelir çok arttığından önemli bir bunalım ortaya çıkmamış olsa da, yerel seçimlerin yapıldığı Kasım 1954'te Amerika'dan 300 bin ton buğday ithal edildi. Hükûmet Amerika'ya yalnızca buğday talebiyle gitmemişti. Yanı sıra; 300 milyon dolarlık bir ek kredi için başvurdu. Fakat; Amerika bu talebi yerine getirmeyi reddederken, yalnızca 30 milyon dolar hibe etmekle yanıt vermişti. Dışarıdaki Türklerin ülke içindeki gelirleri bloke edilirken 1955 yılı Temmuz'unda Milli Korunma Kanunu sert bir şekilde uygulanmaya başlandı.⁴¹⁴

300 milyon dolarlık kredinin alınamaması üzerine planlı ekonomiye geçilmesi önerisi geldi, ancak başta başbakan Adnan Menderes olmak üzere DP'li yöneticiler bu önerilere sıcak bakmadılar. Birçoğu siyasal amaçlı olarak seçmene yönelen yatırımlar, dağıtılan düşük faizli krediler enflasyona ve döviz darboğazına sebep oldu. Plansız ekonomik kalkınma adı verilen bir modeli benimseyen DP ekonomi yöneticileri, bütün uyarıları muhalefete ait boş öneriler olarak algıladı.⁴¹⁵ Yeni yıla girerken *Akşam* gazetesinin ilk baskısında “*Tüccar ve Sanayiciler arasında bir Anket: Bu Yıl Neler Yapmalıyız?*” başlıklı bir haber-değerlendirme yazısı yayınlanmıştı. Yazı yeni yıldan dış kaynaklı bir yatıştırıcı beklentisini dile getiriyordu.⁴¹⁶

“Yeni yıla 1954 yılının birçok iktisadi güçlüklerinden sıyrılacağımızı ümit ve temenni ederek giriyoruz. Geçen yılın son ayları içinde Almanya, Hollanda ve Fransa ile borçlarımızın tasfiyesi ve kredi sağlanması yolunda yaptığımız anlaşmalar piyasada müspet tesirler yaratmıştır. İngiltere, Belçika ve İtalya ile de aramızda cereyan eden ticari görüşmelerden önemli neticeler beklenmektedir.”

Başbakan Adnan Menderes; büyük bir canlanmayla çıktığı genel seçimlerin ardından, 26 Mayıs 1954 tarihinde hükûmet programı dolayısıyla

414 Eroğul, a.g.e., s. 161-162.

415 Dinç, a.g.m., s. 15.

416 *Milliyet*, 1 Ocak 1955.

yaptığı konuşmada partisinin gerçekleştireceği ekonomik icraatları şöyle sıralıyordu:⁴¹⁷

1. Nüfusumuzun % 80'inin işteğil mevzuunu ve geçim vasıtasını, mil-li ekonomimizin temelini, sanayi ve ticaretimizin ana kaynağını teşkil eden ziraatımız büyük bir dikkat ve ehemmiyetle ve ön plan-da ele alınacaktır.
2. Memleketin İktisadi cihazlandırılması süratlendirilecek, bütün mali ve iktisadi imkanlarımız, azami nispette iktisadi kalkınmanın emrine tahsis olunacaktır.
3. Hususi teşebbüsün çalışması ve gelişmesi için lüzumlu hukuki ve fiili emniyet havasının yerleşmesini temine matuf bütün tedbirler alınacaktır.
4. Yabancı teşebbüs, sermaye ve tekniğinden geniş ölçüde faydalan-manın şartları tahakkuk ettirilecek ve icapları yerine getirilecektir. Devlet bütçelerinin cari hizmetler ve sarfiyatında azami tasarrufla hareket edilecek, memleketin iktisadi takatiyle mütenasip denk ve muvazeneli bütçeler getirilecek, buna mukabil iktisadi kalkınmaya ve bir kül halinde vatandaşların istihsal gayretleri ve faaliyetlerini desteklemeye matuf sermaye yatırımlarına mümkün olan en geniş hissenin ayrılması temin edilecektir.

Öyle ki; partinin kuruluş felsefesindeki liberal eğilimler daha fazla önem kazanmış, ancak devletçiliğin bu hamlelerde payı arttırılmıştı. De-mokrat Parti, liberalizmi uygularken yalnızca özel teşebbüsleri destek-lemiyor, devletçilik tarzını da korumaya gayret ediyordu. Nitekim; parti içinde devletin müdahaleciliğinde sınırdan yana olanlar ağır basıyordu. Bir yandan geleneksel tarım ekonomisinin devam ettirilmesi için devlet tarafından destek verileceği vurgulanırken, diğer yandan da özellikle sa-nayi kuruluşlarında özel sektörün de yer alacağından söz ediliyordu. De-mokrat Parti'ye göre devletin nasıl konumlandırılacağı önemliydi. Giri-şimcilik anlayışına doğrudan müdahalede bulunan ve onu sınırlandıran

417 Baytal, a.g.m., s. 551.

bir devletçiliği açıkça reddetmese de, uygulama bazında onaylamıyordu. Bununla birlikte; devlet özel girişimin kolaylaştırılması bakımından son derece etkin bir rol oynuyordu. Özellikle; serbest piyasadaki teşebbüsler karşısında hem rakip, hem de mürakip durumunda bulunmamalıydı.⁴¹⁸

Öte yandan; sanayileşme hamleleri eşiğinde devletçiliğin konumlandırılmasına ilişkin tartışmalar yeni dönemin ürünü değildi. Türkiye; dünyadaki ve pek tabi Avrupa'daki gelişmelerden bağımsız bir biçimde kendine has bir kalkınma ve sanayileşme programı tasarlarlarken, benzer süreçleri göz ardı edemezdi. *Büyük Buhran* sonrası ekonomik idealin nasıl elde edilebileceğine dair yeni dünya görüşleri ortaya konarken, siyasilerin de en az iktisatçılar kadar devlet müdahalesini tartışmaya açmaları kaçınılmaz olmuştu. Nitekim; II. Dünya Savaşı sonrası fırsatları değerlendirerek kapital biriktirme şansı elde eden kırsal burjuvaların da sonraki değerlendirmeleri ve tartışmaları devletin genel ekonomik sahada oynayacağı rol hakkında oldu. Ne var ki; Türkiye'nin kalkınma ve sanayileşme potansiyelini en etkili biçimde ayağa kaldırabilmesi için önünü açması gereken sanayi müteşebbisleri ile devletin arasındaki sınır belirsizliğini hala koruyordu. Bu konuda ilgilileri cesaretlendirecek söylemlere ağırlık veren Demokrat Parti üst yönetimi, aslında katı müdahaleci CHP'lilerden nisbî farklılıklarını ispat için liberalizme eğilmişlerdi. Oysa; CHP'nin de tavrı, savaş sonrası zenginleşmeye dair genel kanısı devletçilikteki kritik eşiklerin yeniden biçimlendirilmesi hususunda ve değişen dünya gündemi akabinde eski duruşundan vazgeçerek, reformlara yanaşma şeklinde olmuştu. Bu kayda değer bir öngörü ve değişimdi. Belki de o nedenle; CHP ile arasında mesafe açmak isteyen Demokrat Parti bu yönlenmeyi, politik dikkatlerden kasıtlı bir biçimde kaçırmıştı. Demokrat Parti'ye göre iktidar, karlı çalışma imkanı olan birtakım fabrikaları, özel sermayeye devretmeliydi. Çünkü; devlet fabrikaları devlete zarar vermek bir yana, özel sanayiye de zarar vermekteydi. Devletçilik, eldeki kıymetli unsurları harcamak anlamına geliyordu. Bu söyleme karşın; DP iktidarı fiili olarak ekonomide tamamen

418 Kemal Tosun, "Devletçilik Meselemiz", *Hür Fikirler Mecmuası*, sayı: 4, Şubat 1949, s.185-189; Bayram Kaçmazoğlu, *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2012, s. 173.

liberalizme geçmemiş, hatta; ekonomide bahar havası sonra erdikten sonra devlet yatırımlarına yönelmişti. DP parti programında özelleştirilmesi öngörülen Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nden hiçbiri satılamadığı gibi sayıları arttırılmıştı.⁴¹⁹

Kendi iktidarından önce CHP'nin ekonomik yaklaşımlarına gösterilen tepkilerin benzerleri Demokrat Parti iktidarı için söz konusuydu. Hala etkin bir vergi sistemi ortada yoktu ve devletin gelir-gider dengesi giderek eksenini olumsuzu çeviriyordu. Kamuoyunu yatıştıracağı düşünülen iktisadi içerikli konuşmalar parti liderlerince kesintisiz bir biçimde sürdürülse de etkin bir rahatlama kaydedilememişti. Başından beri politik olarak, kırsal kesimi önceleyen bir duruş sergileyen toprak ağası Adnan Menderes ve onun bünyesinin hakim olduğu Demokrat Parti'nin adeta karşısında konumlandığı memur ve aydın sınıfının durumu gitgide artan işsizlik oranlarıyla birlikte gözle görülür olmuş, fakat; partinin demagojik "halktan gelen" söylemi ile bastırılmaya çalışılmıştı. Memur sınıfının ve aydınların iktidara yönelik ihtimalleri de bu sayede ortadan kalkmıştı. Beklenmeyen tepki ise tam da Demokrat Parti'nin hedef kitlesi olan çiftçilerden geldi. 1953 sonrası Demokratların ilk üç yılını bereketlendiren yağmurlar durmuş, topraktan sahibini besleyecek oranda verim alınamaz olmuştu. Taşradaki kıtlığın artmasıyla beraber kentlilerin serzenişlerinin halkası anlamlı bir genişliğe ulaştı. Buna rağmen; Adnan Menderes iktisadi politikaların başarıya götüreceği umudunu her fırsatta tekrarlamış, ancak; Merkez Bankası kaynaklarını büyüme koşullarını sağlaması için kullandıkça enflasyonun sürekli artmasına ve bu da hayatın yüzde yüzlere varan bir oranda pahalılaşmasına neden olmuştu. 1956 yılında yaptığı bir konuşmada; *"Amerika denk bütçe mi yapıyor ki, benim gibi fukara denk bütçe getirecek?"*⁴²⁰ diye soran Menderes'e karşın bazı yabancı ülkeler, Türkiye için çoktan "Uçan kuşa borcu olan memleket" yakıştırmaları yapmışlardı.⁴²¹

Demokrat Parti'yi yükselişe götüren ana sebep iktisadi vaatleri ve yaklaşımlarıyken, temel olarak iktidardan düşürmeye hazırlanan da aynı

419 Kaçmazoğlu, a.g.e., s. 173.

420 Coşar, a.g.m. , s. 38; Takım, a.g.e, s. 76.

421 Takım, a.g.e., s. 76-77.

gerekçeler olacaktı. Toplumdaki sınıfsal adaletsizliklerin belirginleşmesi, gelir-gider açığının sürekli artış göstermesi, sosyal adaletsizliğin had safhaya ulaşması, milletin milli paraya olan güveninin azalması, bozulan arz ve talep dengesinin spekülasyonlara yol açması gibi etmenler partinin çöküşünü hızlandırmıştı. Bu gerilemeyi somut bir biçimde hissedenden Adnan Menderes, halkın gündemini iktisadi alandan başka bir alana intikal ettirerek bu düşüşü en azından geriletmeye ya da biraz olsun hafifletmeye çabaladı. Gündem yoğun bir biçimde birkaç ana başlığa dağıldı. Parti içi muhalefetin de aynı zamanda sertçe artış göstermesi akabinde 29 Kasım 1955'te Maliye Bakanı Hasan Polatkan ve Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu istifa etti. Menderes de onları izleyerek istifa dilekçesi verdiği halde yaptığı konuşma üzerinde yeniden hükûmet kurma görevini üzerine almıştı. Celal Bayar, tarafsızlığının aleyhine olarak Başbakanının Adnan Menderes olduğunu açıkça sergilemekten kaçınmamıştı. 28 Nisan 1954 tarihli Taksim konuşması önemli bir belge niteliğinde sayıldı:⁴²²

“Aziz vatandaşlarım,

Dört senelik mazimiz vardır. Bu mazi şimdi Sayın Başbakanın ve Demokrat Parti genel Başkanının izah ettiği veçhile icraat ile çok nafi işlerle malâmaldir, doludur. Ben size şunu söyleyeceğim: dört sene çalıştıktan sonra şu anda huzurunuzda tam bir vicdan rahatı içinde çıkıyorum.”

Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın desteğini de arkasında hissedenden Adnan Menderes'in yeni dönemi ise; gerçekte eskisinin daha ezici bir şekline evrilecekti. Menderes'in ağır ithamlar ve eleştiriler altında yıprandığı bu dönemde sükunet arzusunu paylaştığı nadir anlar dışında tutumu muhalefetin karşısına daha sert baskılarla çıkmak oldu. Hürriyet Partisi ve Cumhuriyetçi Millet Partisi ile birleşerek CHP'nin hareketlenmesini sağlayacak her türlü girişime engel oldu. Öte yandan; ordunun dizginlenmesine dair derinlerden gelen bir itki ile “askeri ve sivil yargının birleştirilmesi” yönünde bir düzenlemeye gidilmesi tartışmalara eklenmiş, askerin hükûmete bakışını etkilemişti. Başbakan, kısa bir zaman zarfında tasarıyı, orduya apaçık bir rest durumu yatabileceği endişesiyle geri çekmiş ve tasarı gündemini bertaraf etmek üzere Milli Savunma Bakanı'nı görevden almıştı.

İçerideki huzursuzluğun patlamaya dönüşmesi ise 1953'ten beri Yunanistan'ın ağır tahrikleriyle ilerlettiği Kıbrıs meselesiyle oldu. Mesele; Ağustos 1954'te uluslararası bir boyuta taşınmış ve İngiltere'nin arabuluculuğuyla Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasında Londra'da bir konferans düzenlenmesine karar verilmişti. Yunan komutanların *Enosis* kararlarıyla Kıbrıs'taki kıyımlarına karşılık Türkiye'nin yanıtı net ve sertti: "Kıbrıs Türk'tür." Kıbrıs'ın Türkiye tarafından gözden çıkarılamayacağı ve her daim Türk kalacağı vurgusu Adnan Menderes'in konuşmalarının odak noktasını oluşturuyordu. Kıbrıs'ta Yunanlılarca sürdürülen kanlı işgallere karşı yükselen yoğun protestolar eşliğinde konferans 27 Ağustos 1955'te başladı. Fatin Rüştü Zorlu, hükûmetinin politikasına devamla Kıbrıs konusunda tavize yanaşmayacaklarını bir kez daha vurgulamışsa da Yunan tarafı; 18. yy'dan beri Türklerin yakından bildiği *Büyük Yunanistan/ Megalo İdea* fikrinden türeyen "*Enosis*" yani "*ilhak*" düşüncesinden vazgeçmeyi kesin bir dille reddetti. Görüşmeler bu keskinlikte sürerken, Selanik'teki Türk Konsolosluğu ile bahçesini paylaşan Atatürk'ün evinin arasında bir bomba patlatıldı. Anadolu Ajansı'nın öğle bülteninden duyurulan haberle Türkiye bir anda kaosa yürümüştü. Demokrat Parti yanlısı *İstanbul Ekspres*, yaptığı ek baskıda *Kıbrıs Türk'tür Derneği* Genel Sekreteri'nin açıklamasını büyük puntolarla vererek durumu daha da şiddetlendirmişti: "*Mukaddesata el uzatanlara bunu çok pahalı ödeteceğiz.*"⁴²³

Rum vatandaşların işaretlenen evleri, dükkanları tahrip edilirken, Rumlara ait kamu binaları da taşlandı. Olaylar bir çığ gibi büyümüş; akşam treniyle Ankara'ya hareket eden Başbakan Menderes ve Cumhurbaşkanı Bayar İzmit'ten olayları yatıştırmak üzere geri dönmek zorunda kalmışlardı. Bayar, Menderes ve Köprülü İstanbul'a ulaştıklarında kitlesel galeyana dönen olaylar hız kesmeden sürüyordu. Askere vur emri verildiği ve sıkıyönetim ilan edildiği halde de sonu gelmemişti. Olaylı gecede 3 kişi öldürülürken, 30'u ağır 500 kişi yaralanmıştı. Bu olay adeta Demokrat Parti tarihinde bir milat niteliği kazanacak, bundan sonraki Demokrat tavrını çok daha diktatoryal bir zemine yaklaştıracaktı. Nitekim; gidişattan hoşnut olmadığını, basın hakları üzerine başlayan bir tartışmada

açıkça dile getiren başta 11 kişiden mürekkep DP'li gruba, sonraları Prof. Dr. Muhlis Ete, Dr. Ekrem Hayri Üstündağ ve Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu gibi güçlü isimler de eklenmiş ve 19'lar olarak anılacak bu muhalif vekil grubunun çıkışıyla parti üst yönetimi sarsılmıştı. Ne var ki; bu grubun dokuzu Demokrat Parti Haysiyet Divanı tarafından ihraç edilirken, kalanlar da Demokrat Partiden istifa etmek zorunda kaldı. Sonuçta; 20 Aralık 1955'te kurulan Hürriyet Partisi DP'den ayrılmış 28 milletvekilinden oluşmuştu. Bu milletvekillerinden başka, 1950-1954 dönemi Demokrat Parti milletvekillerinden Nihad Reşad Belger ile Enver Adakan da kurucu olmuştu. Demokrat Parti Dördüncü Büyük Kongre'sine bu ortamda gitmişti. Kongre sonuçlarının en dikkat çekeni, İstanbul delegelerinin 50 imzayla verdikleri önerge oldu. Söz konusu önerge, despotlaşan yönetimi sembolize ediyor, demokrasi kurallarını düpedüz ihlal etmeyi teklif ediyordu. Önergede; "partiden ayrılan milletvekillerinin milletvekili sıfatlarının kaldırılması hususunda bir kanun çıkarılması" isteniyordu. Menderes, önerge üzerine yaptığı konuşmada bu talebi bir adım daha ileri götürerek "partiden çıkarılan milletvekillerinin DP içindeki kuyruklarının da kesilmesi gerektiğini" söyledi.⁴²⁴ Bu konuşma ortalığı iyice karıştırmıştı. Yine de; 29 Kasım 1992'deki Beşinci Kongre'ye kadar tekrarı olmadığından Adnan Menderes'li Demokrat Parti'nin son kongresinde önerge kabul edildi. Alınan ürkütücü karara rağmen mecliste, iktidarca yapılan yolsuzluklara dair kürsü konuşmaları sıklıkla tekrarlanır olmuştu. Zonguldak Milletvekili Hüseyin Balık en sert konuşmayı yapmıştı.⁴²⁵

"Üç meselemiz vardır. Millet meselesi, Demokrat Parti meselesi, Başvekil meselesi. Ağaca dayanma kurur, insana dayanma ölür. Bu kadar yetkinin tek bir başbakanda toplanmış olması büyük hatadır."

Aynı gün Adnan Menderes, tüm eleştirilere rağmen lider vasfıyla güvenoylamasını geçerken Türk siyasi ve toplumsal tarihine bir not olarak düşülen şu açıklamayı yapmıştı: "*Siz isterseniz hilafeti bile getirirsiniz. Size layık olmaya çalışacağım.*"

424 Yücel, a.g.e., s. 116.

425 Yücel, a.g.e., s. 117.

Buradaki kırılmanın ise telafisi mümkün olmayacaktı. Hilafet kelimesini ağzına alma cesaretini sergilediği için kendisini yüceltenler olduğu gibi, iktidarının ilk yılından beri “Türkçe ezan” konusuyla perçinlediği, yer yer laiklik karşıtı uygulamaları ve dini hassasiyetleri siyasi arenaya taşıyan Menderes, bu kez daha önce benzeri görülmemiş şekilde siyasi çevrelerden ve toplumun geniş kesiminden tepkileri üzerine çekecekti. Oysa; Adnan Menderes daha iktidarının ilk yıllarından itibaren laiklik hususu üzerine yığılan tartışmalarda cumhuriyet devrimlerine mesafesini açıklamış, bunun için koyduğu kriteri net bir biçimde ifade etmişti: millete mal olmak ya da olmamak. Menderes’e göre milletin rahatlıkla benimseyip, uygulamaya koyduğu devrimler “millete mal olmuş” nitelikleriyle devam ettirilecek, aksi yönde olarak toplumca kullanıma sokulmamış, özet bir ifadeyle “topluma mal olmamış” devrimler ise rafa kaldırılacaktı. Adnan Menderes, İnönü hükûmetlerini eleştirirken sıklıkla laikliğin toplumca yadırganan taraflarına vurgu yapmış, bu yönde propagandasını her fırsatta icraata dökmüştü. “Manevi bir kuşağın” yetiştirilmesi gerektiğini dile getiren başbakan, ezanın üzerindeki Türkçe mecburiyetini kaldırmış, talep hangi şekilde olursa o şekilde okunmasını serbestleştirmişti. Bu esasen “Arapça ezana müsaade” niteliğinde bir karar idi.

Aslında Atatürkçü ve devrimci Demokratlar, ezan ile ilgili kararın; ezanın Arapça okunmasını sağlamak üzere değil de, cami cemaatlerinin istediği dilde okunmasını sağlamak üzere alındığının altını çizmişlerdi. Ezanın Türkçe okunması kararı, esas itibarıyla İslam dini gereklerine ters düşmemişti. Özellikle Ziya Gökalp’ten sonra “ümmetleşmekten” “milletleşmeye” geçişin Türk harsına aitiklikle mümkün olabileceği, bu nedenle de ezanın Türk milletince anlaşılır olması gayesi güdülmüştü. Ancak; tek parti döneminde alınan bu karar milletçe içselleştirilememiş, halkın geniş kesimlerince hissedilen hoşnutsuzluk gözle görülür olmuştu. Öyle ki; laiklik adına alınan başka hiçbir karar ya da yürürlüğe konan reform yasası bu denli tepki çekmemişti. Adnan Menderes ve arkadaşları yurdun geniş kesimince hoş karşılanmamış bu kararı değiştirmekte gecikmediler ve 2 Haziran 1941’de çıkarılan 4505 sayılı “Ezanın Türkiye’de Türkçe okunacağını düzenleyen yasa” 16 Haziran 1950’de, Demokratlar işbaşına geldikten yalnızca 18 gün sonra kaldırıldı.

Ezanın dilinin serbestleşmesi kararı, Demokrat Parti adına halk tabanında muazzam bir karşılık bulduğundan dini konuların siyasi arenada konuşulması ve kullanılması bir mecburiyet halini almışçasına, devlet büyüklerinin uhrevi alana dair yorumları gazete başlıklarını süsler olmuştur. Gerçekte; toplumun irticaya teşebbüs için sırasını bekleyen devrim karşıtı kesimi, 14 Mayıs seçimlerinden çok kısa bir süre önce Atatürk'ün en yakınlarından Mareşal Fevzi Çakmak'ın cenazesini kullanarak kendini ifşa etmişti. İstanbul'da ölen Çakmak'ın anılması gerektiği sırada radyodan müzik yayınının yapılmasını eleştiren dinci gençler polisle çatışmaya girmiş, Çakmak'ın naaşının başında nöbete durmuşlardı. Ertesi gün tekbirlerle ilerleyen cenaze töreni sırasında köktendinci kesimler olayı görsel bir protestoya çevirmiş, Demokrat Parti'nin sözcüsü durumundaki *Zafer* gazetesi dahi cenaze izlenimlerini "irtica-i gösteri" olarak duyurmuştu. Yine de; söz konusu gazete olaylara karışan gençleri haklı gördüğünü bildiriyordu:

*"Aziz Mareşalin ölüm günü radyolarımızın müzik neşriyatı yapmasını, birçok gençler Türk efkâr-ı umumiyesine (kamuoyuna) saygısızlık olarak vasıflandırmaktadır."*⁴²⁶

Aynı tarihli gazetede, Atatürk düşmanlığıyla nam salmış köktendinci bir grup olan Ticaniler'e yapılan baskının da haberi vardı. Yedi Ticiani tarikatı müridi yakalanmıştı. Nitekim; Demokrat Parti'nin ezan üstündeki yasağı kaldırmasını takip eden zaman diliminde, başka dinci gruplarda olduğu gibi Ticaniler de DP iktidarına yakınlık hissetmişti. Daha 13. yy'da kurulmuş Fas kökenli bu tarikat 1930'larda Türkiye'deki eylemlerine başlamış, aktif olarak vücut göstermesi ise 1949'da TBMM'de dinleyiciler kısmında bir ezan sesinin duyulmasıyla olmuştu. Demokrat Parti dönemindeki ilk icraatları ise 7 Şubat 1951'de, Kırşehir'de Atatürk büstünü parçalamaktı. Bunun gibi onlarca büstün parçalanmasıyla adını duyuran örgütün lideri Kemal Pilavoğlu Adnan Menderes iktidarınca tutuklandı, hapsedildi. Ardından 30 Mart 1951'de Atatürk'ün hatırasına hakaret

edenlere karşı yasa çıkarılacağı duyuruldu. Ne var ki; kanun hakkındaki görüşmelerde bir kişi de olsa Atatürk'ün diğer bütün insanlar gibi eleştirilebilir olması gerektiğini savunanların mevcudiyetinin getirdiği rahatsızlık dışında; Fatih, Yavuz, Namık Kemal gibi Türk büyüklerinin de aynı şekilde koruma altına alınması gerektiğini söyleyenler dikkatleri çekmişti. Bu kanunun çıkarılışı için gerekçeyi ise Adnan Menderes bambaşka bir nedene bağlıyordu:

“Bir gecede elli tane heykele hücum edebilmek ve memlekette fevkalade bir hal vardır manzarasını uyandırmak ve memleketi baştan başa heyecana sevk etmek zor bir şey değildir. Bütün bunları vaktinde hesap etmek ve kanuni tedbirleri almak mecburiyetindeyiz. Sonra arkadaşlar, hükûmet tedbir aldı almadı diye daha şimdiden kürsüden konuşuluyor. Bu memleketin sathına serpiştirilmiş olan heykeller taarruza uğradığı takdirde bunun günahı neden hükûmete teveccüh etmiş olsun. Teşevvüşleri önlemek için Atatürk heykellerini hükûmete bir hücum vasıtası olmaktan çıkarmamız çok yerinde olur.”

Atatürk heykellerini ve büstlerini yıkmak Ticanilerin gerçek maksadını anlaşılır kılmıştı. Tarikat, inkılapları değiştirmek istiyordu. Gençlerin maneviyatını tahrik ederek, kışkırtıcı bir tutumla ülkenin genel sükunetine “kaynağı ve kökleri dışarda” bulunan bu hareketle son vermek niyeti güttükleri artık kamuoyunda da genel kabul görüyordu. Bu uyanışın bir tezahürü olarak başta büyükşehirler olmak üzere büyük bir protesto mitingi çağrısı yapılmıştı. Öte yandan; kırılan büstlerin yerine yenileri yerleştirilirken irticai faaliyetler hız kesmeden sürüyordu. Adana’da çarşafli kadınların toplandığı bir kadın tekkesinin basıldığı haberi duyulmuş, baskın esnasında camdan kaçmak isteyen kadınların bazı hazretlerden yardım diledikleri gazete sütunlarına taşınmıştı.⁴²⁷ Dindar kesimden oy almak isteyen Demokrat Parti ise başta Celal Bayar’ın Atatürkçü ve devrimci profilini göz önüne koyarak, irticai faaliyetlerin daima karşısında duracaklarının müjdesini veriyor, ancak; laikliğin dinin serbestçe uygulanabilir olduğu anlamına geldiğini savunarak kurumsallaşabilir bir dini müessesenin varlığının ülke menfaatine olduğu fikrini sıklıkla savun-

yordu. Bu dönemde imam hatip kursları yedi yıllık imam hatip okullarına dönüştürülmüş ve sayıları arttırılmıştı. Gösterilen gerekçe ise aydın din adamlarına duyulan ihtiyaçtı. Böylelikle; Demokrat Parti hükûmetinin eğitim politikaları kapsamında yürürlüğe sokulan uygulamalarla din dersleri, şehirlerdeki okullarda 22 yıl aradan sonra, köy okullarında ise 9 yıl aradan sonra yeniden öğretim programlarına dahil edilmişti. İmam hatip okulları ise kurs adı altında 18 yıl, resmen imam hatip okulu olarak ise 21 yıl aradan sonra tekrar açılmıştı. Yüksek din eğitimine ise İstanbul'da kurulan Yüksek İslam Enstitüsü'nde 13 yıllık bir aradan sonra yeniden başlanmıştı. Yanı sıra; cami yapımı ve onarımına ağırlık verilirken, bu doğrultuda ayrılan bütçe hacmi genişletilmiş, muhafazakar yayınların sayısında da büyük bir artış gözlenmişti.⁴²⁸

Ne var ki; Adnan Menderes'in İslami kesimi rahatlatan uygulamaları yalnızca Türkiye'de yaşayan ve devrimlerle tam bir uzlaşma henüz varmamış kesimi yakından ilgilendirmiş ve etkilemişti. İslami açılımlardan beklendiği üzere, bölgedeki diğer İslam ülkelerinde herhangi bir tezahür elde edilememişti. Türkiye'nin hala irtibatının olabildiği tek Müslüman ülke Nuri Said yönetimindeki Mısır'dı. Hiçbir Arap ülkesi ile sıcak ve yakın bir ilişki kurulamıyordu. 1955 senesi Abdülnasır'ın Ortadoğu'da estirdiği Arap milliyetçiliği ile yepyeni bir ümmetçilik anlayışı doğurmuş, Araplar arasındaki bağıntıları dahi yok etmişti. Nasır'ın 1956'da Süveyş Kanalı'nı büyük bir cesaretle millileştirmesi Amerika'nın yanında hareket etmeyi tercih eden Demokrat Parti'yi sıkıştırmıştı. Arap dünyasının yeni kahramanı olan Nasır, Demokrat Partililer için yalnızca başkaldıran komünist bir ajandı. Diğer yandan; İslamcı-milliyetçi- Batı karşıtı Araplar için Türkiye'nin önyak olduğu Şubat 1955 tarihli Bağdat Paketi, Amerikan gözlemciliğinde neşredildiğinden kabul edilemez bir işbirliği sözleşmesiydi. Türkiye'nin Nato üyeliği ise böyle düşünen İslamcılarının tersine olarak, Adnan Menderes ve Demokratlarca Sovyet tehditlerine karşı elde edilmiş tartışma götürmez bir başarıydı.

Demokrat Parti'nin iç ve dış siyasetine karşı duyulan hoşnutsuzluk ilkin kendini *Dokuz Subay Olayı* olarak nitelendirilen bir haberle ortaya

koymuştu. Kurmay Binbaşı Samet Kuşçu'nun lideri olduğu darbe girişimi niteliğindeki bu hareket, 1957'nin ilk aylarında biraraya gelerek bu yönde anlaşılmaya varan subayların tutuklanmasıyla sonuçlanmıştı. Samet Kuşçu, kendisine tuzak hazırlandığı şüphesinden hareketle önce davranarak arkadaşlarını ihbar etmişti. Olayın ortaya çıkışının ardından tertip edilen mahkemede ihbarcı Kuşçu dışındakiler beraat etmiş, Kurmay Binbaşı ise ordudan atılarak iki yıl hapse mahkum edilmişti.

1960 Darbesi'nin öncü sesi olarak addedilebilecek bu örnek olay sonunda Demokrat Parti ileri gelenleri tedirginliklerini her fırsatta dile getirmiş, yine de; bir ihtilalin olasılığına ihtimal vermemişlerdi. Adnan Menderes'in halk desteğini parlatan uçak kazasından sonra, 4 Mart 1959'da kabul edilen Londra ve Zürih Antlaşmaları da kamuoyunu bu yönde ikna etmişti. Kıbrıs müzakereleri Türk tarafının istediği şekilde neticelenmiş, Kıbrıs tedrici olarak bağımsızlık statüsüne kavuşabilmişti. Dahası, kısa bir süre sonra 359 milyonluk Amerikan yardımının elde edilmesiyle rahatlatılan ekonomik koşulların Menderes hükûmetinin elini güçlendirmesi oldu. Böylece, yeniden berekete kavuşan kırsal alanda bir Demokrat imajı kurulmuştu. Buna karşın; muhalefet 1957 seçimlerindeki eksikliklerini gidermenin yolunu muhalefette birleşmede aramaya koyuldu. Partiler arasındaki gerginlik tırmanmış, İnönü Demokrat Partililerin saldırısına uğramıştı. CHP'nin Ankara merkezli karşı propagandası kapsamında düzenlediği ve "Büyük Taarruz" adını verdiği gezileri 29 Nisan 1959'da İsmet İnönü'nün Yunan general Trikopis'i esir aldığı Uşak'tan başlamıştı. Gezide İnönü'ye, gazetecilerin de aralarında bulunduğu partili 200 kişilik bir grup eşlik ediyordu. Doğrudan kendisine yapılan saldırıyı Demokrat Parti'ye karşı çevirmekte kararlı olan İnönü, bu saldırıyı desteği azalan bir partinin çaresizliğine bağlamış, Demokrat iktidarını "kaba kuvvetle dehşet idaresi kurmakla" suçlamıştı.⁴²⁹

Uşak'ta yaşananları Topkapı, Çanakkale, Konya, Kayseri olayları izlemiş, aynı arbede meclise de sirayet etmişti. Kayseri'deki olaylar adeta sonun başlangıcı oldu. İnönü'yü Kayseri'deki kongresine gelmekten alıkoymaya çalışan valiye rağmen CHP'liler yoğun destek tezahüratlarıyla şehre

gelmişler, CHP'li ilçe başkanı ile DP'li belediye başkanı arasında işi silah çekmeye kadar götüren bir restleşme vuku bulmuştu. Demokrat Parti'nin çığrından çıkarak, eskiyi aratacak şekilde tek parti dönemi otokrasisiyle ülkeyi yönetme eğilimine karşın, ekonomik tartışmalar bir kenara bırakılarak demokrasiyi korumak en önemli mesele halini aldı. Apaçık çizilen muhalefet nefreti, Demokrat Parti Gaziantep Milletvekili Bahadır Dülger'in dilinde 7 Nisan 1960 tarihli grup toplantısında kendini hiç olmadığı bir sertlikle ortaya dökmüştü:

“... İsmet Paşa ölür, ama leşi kalır ortada. Tefessüh etmiş (çürümüş) leşi, zihniyeti kalır. Onu da bertaraf etmeye mecbursunuz. O halde tahkikat açalım. Fakat daha acil tedbir ne olur? Benim aklıma gelen şu: ... biz Halk Partisi'nin merkez muemalatını ve merkez faaliyetini bir tahkikat mevzuu yapabilir miyiz? Yılanı başından kavırıyoruz demektir.”⁴³⁰

Tehditkar toplantının yankıları ertesi günkü manşetlere taşınmakta gecikmemişti. Cumhuriyet “*CHP ve Basın Hakkında Tedbirler Alınacak*” başlığının altını evvelki gün beş buçuk saat süren DP Grup toplantısında alınan sert tedbirlerle doldurmuştu:

“ (...) Malum olduğu veçhile o tebliğ “Halk Partisi idarecilerinin ve organlarının sözleri ve neşriyatı ile teyid ettiği gibi demokratik rejimlerde mahfuz tutulması ana şart olarak kabul edilen meclisi ve hükûmetin meşruiyet ve istikrarını şiddet yolu ile tahrip etmenin mümkün hatta لازم olduğu kanaatini uyandırmaya müncer olabilecek çok tehlikeli bir yola girmesi üzerine” bu vaziyeti tespit eden meclis grubumuz tarafından neşredilmiş olunuyor. O tebliğ ayrıca iç politika hadiselerinin inkişaflarını ve muhalefetin faaliyetini inceledikten ve gerektiği gibi tetkik ettikten sonra Cumhuriyet Halk Partisi idarecilerine karşı son bir ihtar ile nihayet buluyordu. (...) Cumhuriyet Halk Partisi'nin bu yıkıcı ve memleketin emniyetini tehlikeye düşürücü faaliyetlerini her türlü yalan neşriyat ile hakikatleri tahrif etmesi suretiyle destekleyen bir basını tahripkar hadiselerini ölçsüz bir dereceye vardırmaktan kaçınmadığı hususu da müşahade edilmiş bulunuyor.”⁴³¹

430 Eroğul, a.g.e., s. 228.

431 Cumhuriyet, 8 Nisan 1960.

Böylece 27 Nisan 1960'ta Tahkikat Komisyonu'na yetki veren kanun meclisten geçirildi. Bir gün sonra İstanbul'da, iki gün sonra Ankara'da binlerce öğrencinin katıldığı protesto gösterileri yapıldı. Demokrat Parti, beklemediği bir biçimde giderek halk desteğini arkasına almaya başlayan Cumhuriyet Halk Partisi'ne ve despotlaşan iktidar nedeniyle saflarını muhalefete kaydıran basın eksenine açtığı savaşı Ankara Kızılay Meydanı'nda düzenlemeyi planladığı 5 Mayıs 1960 mitinginde de aynı sertlikle tekrarlamaktan geri durmayacaktı. Ancak sıkıyönetim gereği toplantı ve miting yapmak yasaktı. Mitingin duyulması üzerine başta CHP olmak üzere iktidara muhalif kesimler 555K parolası ile mitingi provoke etmeye karar veriler. 555K, "Beşinci Ayın Beşinci Günü, Saat 5'te Kızılay'da buluşalım" demektir.⁴³² Meydan, hala halkın eleştirilerini duymayan Demokrat Parti tutumlarına karşı "Menderes İstifa!" sloganlarıyla çınlamıştı. Tahkikat Komisyonu Anayasa hukukçularının itirazlarıyla karşılaşmış, bu da toplumdaki hoşnutsuzluğun bastırılması için Demokrat Parti'nin daha fazla sertleşmesiyle sonuçlanmıştı. Üniversiteler kapatılmış, olayların bastırılmasında asker kullanılmıştı. Menderes, önüne geçilemeyeceği belli olan hareketleri yatıştırmak üzere, üç ay çalışmalarını sürdüreceği duyurulan Tahkikat Komisyonu'nun bir ayda sonlandırıldığının haberini verdi.

Nitekim; komisyonun lağvedilmesi sonucu değiştirmeyecekti. Son olayların açıkça işaret ettiği gibi 27 Mayıs 1960, DP iktidarının uyandığı son sabah oldu. Bir darbe gerçekleştirildiği, kısa bir zaman sonra büyük bir milliyetçi cereyan yaratacak olan Albay Alparslan Türkeş'in sesinden sabah üç sularında halka duyuruldu. Askerin yönetime el koyuşu başta öğrenciler ve aydınlar olmak üzere genel olarak halk tabanında sevinçle karşılandı. Darbenin lideri olarak Cemal Gürsel görünüyor olsa da cuntanın asıl sahibi Albay Alparslan Türkeş'ti. Darbeyi, Milli Birlik Komitesi'ni oluşturan 37 subay gerçekleştirmişti. MBK meşruiyetini "27 Mayıs Devrimi Türk milleti yaptı" ifadesiyle dile getirmişti. Cemal Gürsel'in devlet başkanlığına getirilişinin hemen ardından demokratik düzenin yeniden tesisine ilişkin tartışmalar gündeme geldi. Türkeş ve taraftarları ile İnönü'yü iktidara taşımak isteyen 23 subay arasında ihtilaflar çok sürmeden

432 Yücel, a.g.e., s. 143.

belirdi. Demokratik sisteme dönüşün zamanlaması ve nasıl olacağına ilişkin görüş ayrılıkları tarafları birbirlerinden uzaklaştırırken Geçici Anayasa 12 Haziran 1960'ta kabul edildi. Bunu; 29 Eylül 1960 tarihinde, Ankara Dördüncü Asliye Hukuk Mahkemesi'nin verdiği kapatma kararı ile kapatılan Demokrat Parti mensuplarının yargılanacağı ve üyelerinin MBK tarafından belirleneceği bir olağanüstü yüksek mahkeme kurulmasına verilen karar izledi. Oluşturulan Yüksek Adalet Divanı'nına Salim Başol başkanlık etmiş ve duruşmalar Türk siyasi tarihinin demokrasi adına kilit sembollerinden biri haline gelecek olan Yassıada'da sürdürülmüştü. Duruşmalara 14 Ekim 1960'ta başlandı ve davalar ağır ceza, siyasi ve yolsuzluk nitelikli olarak ayrı ayrı görüldü. Sanıklar hakkında üç ceza, dokuz yolsuzluk ve yedi anayasayı ihlal davası açıldı. Örtülü ödenek davalarının yanı sıra Adnan Menderes'in sevgilisinden aldırıldığı iddia edilen "bebek" ve Celal Bayar'a hediye edildikten sonra satılan "köpek" de dava konusu olmuştu. Nitekim; kararın açıklandığı 15 Eylül 1961'e kadar geçen 11 ay, 1 gün içinde toplam 592 "sanık" hakkında 19 ayrı dava açıldı. Başsavcının 228 sanık hakkında idam cezası istediği dava boyunca 202 oturum yapıldı ve bini aşkın tanık dinlendi.⁴³³

Davalar sonunda 123 kişi beraat ederken, 31 kişi ömür boyu hapse mahkum edildi. 418 kişi ise hafif cezalara çarptırıldı. Yassıada'yı Türk siyasi tarihinde unutulmaz bir ikon haline getiren ise davaların sonunda verilen ölüm cezalarıydı. Hakkında idam hükmü verilen 15 kişiden 11'inin oy çoğunluğuyla verilen ölüm cezaları MBK tarafından hafifletildi. Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ın ölüm kararları ise oybirliğiyle verilmiş ve bozulmamıştı. Bayar'ın ölüm cezası ilerlemiş yaşı nedeniyle hafifletilirken, Zorlu ve Polatkan'ın idamı 16 Eylül 1961'de gerçekleştirildi. İsmet İnönü'nün engellemek üzere devreye girmesi ise sonuçsuz kaldı. Bu durum, tecrübeli devlet adamı İnönü'nün, Demokrat Parti'nin *Meclis Tahkikat Encümeni*'ni kurmasından sonra "*Sizi ben bile kurtaramam*" sözünü hatırlara getirmişti. Muhalefetin dahi önleme çabalarına rağmen, Adnan Menderes başarısız intihar girişiminin ertesi günü idam edildi.

433 Yücel, a.g.e, s. 163.

Türk demokrasi tarihinin irdelenmesi ve çözümlenmesi açısından sıkça geri dönüşlerin yapıldığı bu dönem, Menderes'in bünyesinin fiili olarak kaldırılmasıyla yerini cunta ya da yeniden demokrasi arayışlarının uzun dönemli tartışmasına bıraktı. İdamın hangi hukuki zemine dayandırıldığı ise aradan geçen onca zaman içinde sıklıkla tartışıldı ve eleştirildi. “Başbakan asan bir demokrasiye sahip olmak” ise Türk siyasi tarihinin utancı olarak kaldı. Nihayetinde; Demokrat Parti sonraki açılış ve çalışma denemelerinde, bir daha eski ruhunu bulamayarak tarihe karıştı. Bazılarına göre “geçmişe vefadan”, böyle düşünmeyen diğerlerine göre ise “eskiye lütuftan” ötürü; Menderes, Zorlu ve Polatkan'ın cenazeleri Eylül 1990'da İstanbul'da bir devlet töreniyle yeniden toprağa verildi.

KAYNAKÇA

Araştırma Eserler

- AHMED, Feroz, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- AKMAN, Şefik Taylan – Akman, İnci Solak, “II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Hububat Üretiminin Vergilendirilmesi”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(2), Ankara, 2011
- AKSOY, Şerif, *İttihad ve Terakki Cemiyeti Tarihi*, Nokta Kitap, İstanbul 2008.
- AKŞİN, Sina. (2012). *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi*. Ankara: İmaj.
- , *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi*, Yordam Kitap, Ankara 2012.
- , *Jön Türkler ve İttihad Terakki*, İmge, Ankara 1998.
- , *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- AKTAR, Ayhan, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim, İstanbul 2001.
- AKYILDIZ, Ali, *Anka’nın Sonbaharı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- ARMAOĞLU, Fahir, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006.
- ASLAN, Taner, “İttihad-i Osmanîden Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’ne”, *Bilgi*, sayı 47.
- ATATÜRK, M. K. (2006). *Nutuk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ATEŞ, T. (1997). *Türk Devrim Tarihi*. İstanbul: Der.

- AYSAL, Necdet, “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş:31 Mart Olayı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 37-38, Mayıs-Kasım 2006.
- BALİ, Rifat N., “1952 Yılı Hizmet Dergisi’nin Varlık Vergisi İle İlgili Yayını”, *Cumhuriyet Tarihi*, Toplumsal Tarih, s.173.
- BATYAL, Yaşar, “Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı: 40, Kasım 2007.
- BAYCROFT, Timothy- Mark Hewitson-Ed., *What Is a Nation? Europe 1789-1914*, Oxford University Press, New York 2006.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, II, Kısım I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1943.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, YKY, İstanbul 2008.
- BİRİNCİ, Ali, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası İkinci Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar*, Dergah, İstanbul, 2012.
- , “Hürriyet ve İtilâf Fırkası”, *DİA*, XVIII, 1998.
- COŞAR, Nevin, “Varlık Vergisi Konusundaki Yolsuzluk Söylentileri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 52-2.
- ÇALIŞKAN, Adem, “Namık Kemal’in Hürriyet Kâsidesi ve Tahlili”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII, sayı 31.
- ÇANDAR, T. (1995). *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950*. İstanbul: İmge.
- ÇELİK, Bilgin, “Geleneksel Yapı ile Modernite Arasındaki Gerilime Bir Örnek: Arnavutluk’ta Kan Davaları ve II. Meşrutiyet Döneminde Soruna Çözüm Arayışları”, *The Studies Of The Ottoman Domain*, IV. sayı: 7, Ağustos 2014.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.
- DAVİSON, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform*, Papirüs Yayınları, 1963, Ankara.
- DEMİREL, A. (2013). *Tek Parti İktidarı: Türkiye’de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, İletişim, İstanbul 2014.

- DİNÇ, Said, “Türkiye’de İç ve Dış Politikada Gelişmelere Genel Bir Bakış (1938-1965)”, Çukurova Üniversitesi Türkoloji, Adana 2008.
- ENGİN, Vahdettin, *Hesaplaşma*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.
- , *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, Yeditepe, İstanbul, 2007.
- , *Kurtlar Sofrasındaki Osmanlı*, Yeditepe, İstanbul 2009.
- EROĞUL, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul 2013.
- GOLOĞLU, M., *Türkiye Cumhuriyet Tarihi-I 1924-1930 Devrimler ve Tepkiler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- , *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II 1931-1938*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- , *Milli Mücadele Tarihi-V : 1923 Türkiye Cumhuriyeti*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- , *Milli Şef Dönemi*, İş Bankası, İstanbul 2012.
- , *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi IV 1946-1950*, İş Bankası, İstanbul 2013.
- GOOCH, G. P., *History Of Modern Europe, 1878-1919*, Henry Holt, New York 1923.
- GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Alter, Ankara 2014.
- , *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Alter, Ankara 2012.
- GÖZLER, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi, Bursa 2000.
- GÜLMEZ, Nurettin – Demirci, Ersin, “Von Papen’in Türkiye Büyükelçiliği”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VIII/27, 2013.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, New York 2001.
- , “İttihad ve Terakki Cemiyeti”, *DİA*, XXIII, İstanbul 2001.
- HİTLER, Adolf, *Mein Kampf*, Reynal& Hitchcock, New York 1941.
- HOBSBAWM, E., *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, Everest, İstanbul 2010.
- İLGAZİ, Abdullah, “Mizancı Murad ve Jön Türkler”, *History Studies*, s.113, V.1./1, 2009.
- İNAN, Süleyman, “*Muhalefette Adnan Menderes (1945-1950)*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2002.

- Türk Tarihi İçinde Atatürk ve Cumhuriyet*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- KAÇMAZOĞLU, Bayram, *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2012.
- KAFAOĞLU, A.Başer, *Varlık Vergisi Gerçeği*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005.
- KARAL, Enver Ziya, *Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batının Etkisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1964.
- KARPAT, K. H. (2008). *Türk Demokrasi Tarihi*, İmge, İstanbul 2008.
- , *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, İstanbul, 2012.
- , *Kısa Türkiye Tarihi*, Timaş, İstanbul, 2013.
- KAYALI, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- KENT, Marian- Editor, *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Frank Cass, London 1996.
- KİLİ, P. D., *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1998.
- KOÇAK, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, I, İletişim, İstanbul 2012.
- KOPAR, Y. D., *Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1927-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009.
- KORKMAZ, Esfender, *Krizin Bilançosu: Zengin Devlet Fakir Millet*, İstanbul 2004.
- KUNERALP, Zeki, *İkinci Dünya Harbi'nde Türk Dış Siyaseti*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1982.
- KURNAZ, Şefika, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, MEB, İstanbul 1992.
- KURŞUN, Zekeriya, "İbrahim Hakkı Paşa", *DİA*, XXI, İstanbul 2000.
- , *Türk-Arap İlişkileri*, İrfan, İstanbul 1992.
- , "31 Mart Olayının Arkasındakiler", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, (ed. Coşkun Yılmaz), Sultanbeyli Belediyesi, İstanbul 2014.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Abdülhamid II", *DİA*, I, İstanbul, 1988, s. 216-224.

- KÜLÇE, Süleyman, *Muhalefette Adnan Menderes (1945-1950)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2002.
- LEWIS, Bernard, *İslam Dünyasında Yahudiler*, İmge, Ankara 1996.
- MAKSUDOĞLU, Mehmet, *Osmanlı Tarihi (1289-1922)*, Elif, İstanbul.
- MARDİN, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- , *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim, İstanbul 2008.
- MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998.
- , *The Ottoman Turks: An Introductory to 1923*, Longman, London 1997.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş, İstanbul 2008.
- , *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, Timaş, İstanbul 2014.
- ÖCAL, Zeliha Özlem, "I. ve II. Refik Saydam Hükûmetleri (1939-1942)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Ankara.
- ÖYMEN, Altan, *Bir Dönem Bir Çocuk*, Doğan Kitap, İstanbul 2002.
- ÖZÇELİK, Mücahit, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 29, 2010.
- ÖZÇELİK, Pınar Kaya, "Demokrat Parti'nin Demokrasi Söylemi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65-3, 2010.
- ÖZDEMİR, Bülent, *İngiliz İstihbarat Raporlarında Fişlenen Türkiye*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008.
- ÖZER, İlbeyi, *Demokrat Parti Dönemi Siyasi ve Sosyal Hayat*, İskenderiye, İstanbul 2015.
- ÖZOĞLU, H., *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası*. Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.
- PALMER, Alan, *Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu (Bir Çöküşün Tarihi)*, Kültür Yayınları, İstanbul 2002.
- PAŞAOĞLU, Derya Derin, "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-1878) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı", *History Studies*, Vol.5/2, March, 2013.
- QUATAERT, Donald-Erik Jan Zürcher, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye-si'ne İşçiler (1839-1950)*, İletişim, İstanbul 2011.

- SAROL, Teber, “Mustafa Fazıl Paşa’nın Sultan Abdülaziz’e Mektubu”, *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, XI, sayı 127, 1996.
- SAYAR, Ahmed Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Ötüken, İstanbul 2009.
- SAYILIR, Burhan, *Çanakkale Savaşının İstatiksel Analizi*, .
- ŞENŞEKERCİ, Erkan, *Türk Devriminde Celal Bayar (1918-1960)*, Alfa, İstanbul 2000.
- ŞEYHANLIOĞLU, Hüseyin, *Türk Siyasal Muhafazakarlığının Kurumsallaşması ve Demokrat Parti*, Kadim Siyaset, Ankara, 2011.
- ŞİMŞİR, B. N., *Lozan Günlüğü*, Bilgi, Ankara 2012.
- TAKIM, Abdullah – Arslan, Ramazan, “İktisat Politikalarında Zorunlu Borçlanmadan Zorunlu Tasarrufa: Varlık Vergisi Tartışmaları”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, XIII, sayı: 2, 2012, s. 224
---, *Ekonomik Kalkınma ve Dış Finansman Demokrat Parti Ekonomisi*, Detay Yayıncılık, Ankara 2011.
- TANİLLİ, Server, *Fransız Devrimi’nden Portreler*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2013.
- TANÖR, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY, İstanbul 2009.
- TEKE, Hakim Hayrullah Fütuhi, “4753 Sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun Gayeleri ve Tatbikattan Doğan Davalar”, www.ankarabarnosu.org.tr
- THACKERAY, Frank W.-John E. Findling-Douglas A. Howard, *The History of Turkey*, Greenwood Press, Westport 2001.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri, *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, Kapı, İstanbul 2012.
- TODOROVA, Maria, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York 1997.
- TOKGÖZ, Erdinç, *Türkiye’nin iktisadi Gelişme Tarihi (1914-2001)*, Ankara 2001.
- TOSUN, Kemal, “Devletçilik Meselemiz”, *Hür Fikirler Mecmuası*, sayı:4, Şubat 1949, s.185-189.
- TUNA, Taşkın, *Adnan Menderes’in Günlüğü*, Şule Yayınları, İstanbul 2002.
- TUNAYA, Tanık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, I, III, İletişim, İstanbul 2011.

TUNÇAY, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek- Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

UYAR, H., *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut, İstanbul 2012.

ÜÇAROL, Rıfat, "Gazi Ahmet Muhtar Paşa", *DİA*, XIII.

WAYLET, Bonyar -Ernst Jackh, *İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu*, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2004.

YAZICI, D. N., *Milli Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi*, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.

YILDIZ, Nuran, "Demokrat Parti İktidarı (1950-1960) ve Basın", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 51- 1, Ankara 1996.

YÜCEL, M. Serhan, *Demokrat Parti*, Ülke Kitapları, İstanbul 2001.

ZİYA ŞAKİR, *Hürriyet ve İtilâf Partisi Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı?*, haz. Serkan Erdal, Akıl Fikir, İstanbul 2011.

ZÜRCHER, D. Q.-E., *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'si'ne İşçiler 1839-1950*, İletişim, İstanbul 2011.

---, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim, İstanbul 1995.

---, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim, İstanbul 2012.

Arşiv Vesikaları

BOA, Kısım No:23, Evrak No:1838, Zarf No:11, Karton No:71

Kanun Maddeleri

4841 Sayılı "Çalışma Bakanlığı'nın Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun", 28 Ocak 1946.

Gazeteler

Akşam, 30 Haziran 1951.

Akşam, 26 Ocak 1939.

Cumhuriyet, 9 Ocak 1946.

Cumhuriyet, 12 Mayıs 1947.

Cumhuriyet, 13 Mart 1947.

- Cumhuriyet, 15 Aralık 1953.
Cumhuriyet, 17 Ağustos 1946.
Cumhuriyet, 2 Mart 1947.
Cumhuriyet, 22 Şubat 1947.
Cumhuriyet, 23 Mayıs 1950.
Cumhuriyet, 23 Nisan 1947.
Cumhuriyet, 24 Eylül 1954.
Cumhuriyet, 24 Mayıs 1950.
Cumhuriyet, 8 Nisan 1960.
İstanbul Ekspres, 6 Eylül 1955.
Milliyet, 1 Ocak 1955.
Milliyet, 15 Aralık 1953.
Ulus, 26 Ocak 1939.
Zafer, 14 Nisan 1950.
Zafer, 31 Mayıs 1950.

DİZİN

1852 Anayasası 18
1921 Anayasası 106, 114
1931 Nizamnamesi 148

A

ABD 10, 101, 152, 154, 178, 179, 186, 190, 191, 192, 193, 194, 229
Abdülaziz 13, 16, 17, 18, 20, 24, 25, 226
Abdülhamid 3, 10, 25, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46,
50, 51, 53, 54, 55, 56, 67, 71, 73, 76, 78, 79, 81, 87, 223, 224
Abdullah Cevdet 10, 33, 39
Abdülmecid 103, 106, 111
Abdülnasır 215
Abidin Daver 192
Acemce 67
Adana 97, 98, 130, 153, 177, 197, 214, 223
Ademi Müdahaleciler 43
Adıyaman 203
Adnan Menderes 10, 175, 176, 180, 181, 182, 188, 189, 194, 195, 196,
197, 200, 201, 202, 204, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215,
216, 219, 223, 225, 226
Adolf Hitler 160, 163
Afrika 9, 59, 164, 177
Afyonkarahisar 124, 134
Ağa Han 130
Ahali Fırkası 53, 56, 57
Ahmed Rıza 10, 33, 34, 35, 36, 40, 42, 43, 49, 55, 88
Ahmet Mithad Efendi 33
Ahrar fırkası 53
Akşam 158, 188, 205, 214, 227

Alaşehir 99

Âli 15, 18, 19, 20, 21, 24, 61, 79, 86, 93, 94

Ali Bey 134

Ali Efendi 107

Ali Fethi 120, 121, 124, 141

Ali Fuat 121, 130, 132, 133, 137, 144

Ali Kemal 36, 94, 96

Ali Naili Paşa 119

Âli Paşa 15, 18, 21, 24

Ali Rıza Paşa 49, 53

Ali Suavi 16

Ali Şükrü 107, 108

Alman Orduları 177

Almanya 23, 28, 45, 59, 65, 92, 101, 102, 154, 160, 161, 162, 163, 164,
167, 178, 179, 180, 205

Alparslan Türkeş 218

Amerika 101, 154, 167, 177, 178, 179, 188, 190, 191, 192, 193, 199, 200,
205, 208, 215

Amerika Birleşik Devletleri 101, 199

Amerikan Temsilciler Meclisi 190

Anadolu Ajansı 115, 210

Ankara 13, 14, 37, 51, 54, 79, 86, 98, 100, 103, 104, 105, 106, 107, 108,
109, 110, 111, 115, 117, 119, 120, 123, 125, 130, 132, 144, 145, 150,
152, 169, 170, 179, 185, 188, 192, 194, 196, 210, 216, 218, 219, 221,
222, 223, 224, 225, 226, 227, 230

antilaiklik 9

Arapça 67, 80, 123, 212

Arap Devleti 100

Arap milliyetçiliği 215

Aras 144, 151, 157

Arnavut 81, 82, 83, 91, 134

Arslan Bey 55

Aşkale 171

Atatürk 3, 9, 10, 11, 51, 69, 100, 106, 151, 152, 157, 158, 159, 167, 176,
182, 183, 184, 188, 192, 200, 210, 213, 214, 222, 224

Atina 34

Auguste Comté 18

Avni Başman 189

Avrupa 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 31, 33, 36, 38, 39, 40, 43, 78, 92, 100,
102, 152, 162, 163, 187, 190, 207

Avusturya 23, 28, 30, 45, 53, 56, 59, 84, 160

Avusturya-Macaristan 23, 53

Ayan ve Temsilciler Meclisi 191

Ayastefanos 28, 29, 30

Aydın 77, 95, 141

B

Bâbüâli 13, 15, 21, 28, 46, 56, 64, 65, 68

Bağdat Paktı 215

Bağımsızlık Savaşı 113

Bakanlar Kurulu 25, 108, 115, 120, 121, 150

Bakanlar Kurulu Başkanı 121

Balıkesir 99, 130

Balkan 13, 14, 23, 46, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 71, 78, 82, 83, 84, 92,
162, 190

Balkanlar 13, 14, 22, 24, 25, 28, 59, 64, 78, 80, 83, 86, 178, 231

Balkan Savaşı 63, 64, 82, 92

Baltık 163, 167

Bariş Cephesi 162

Başbakan 60, 125, 129, 140, 141, 142, 150, 151, 154, 157, 158, 162, 168,
169, 173, 189, 195, 196, 205, 209, 210, 219, 220

Batı Anadolu 99, 117

Baticılık 9, 10

Batum 68

Belçika Anayasası 26

Berlin 28, 29, 30, 46, 60, 154, 161

Beşinci Ordu 39

Bingazi 61, 63, 83

Birleşmiş Milletler 154, 161, 180, 191

Boğdan 38

Bolşevik 122, 190, 192

Bolşevizm 145, 193

Bosna-Hersek 22, 25, 28, 30, 53, 56, 59

Boşnak 99

Bulgaristan 23, 25, 28, 29, 30, 53, 56, 59, 60, 64, 92
 Bulgarlar 13, 24, 64
 Bursa 27, 34, 99, 137, 141, 223
 Büyük Buhran 146, 194, 207
 Büyükelçi 177
 Büyük Millet Meclisi 69, 97, 106, 107, 110, 112, 114, 115, 118, 124, 129,
 131, 132, 134, 137, 143, 158

C

Cahit Bey 55
 Çalışma Bakanlığı Kuruluş Kanunu 184
 Cami Bey 107
 Çanakkale 67, 86, 98, 216, 226
 Çankaya 188, 190
 Çankırı 141
 Çatalca 28, 64, 95
 Cebelibereket 130
 Cefar Tayyar 144
 Çek 160, 161
 Çekoslovakya 160
 Celal Bayar 151, 152, 157, 158, 176, 177, 180, 183, 187, 189, 190, 196,
 202, 209, 214, 219, 226
 Celalettin Arif Bey 107
 Celali 158
 Cemiyet 20, 25, 35, 36, 40, 43, 50, 57, 65, 73, 76, 86, 90, 161
 Cemiyet-i Mahsusa 25
 Cenevre 39, 41, 42
 CHP 142, 148, 149, 152, 153, 154, 155, 157, 171, 172, 175, 176, 177, 180,
 181, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 193, 196, 197, 200, 201, 202, 203,
 204, 207, 208, 209, 216, 217, 218
 Churchill 153, 177
 Cumhurbaşkanı 94, 119, 124, 125, 129, 151, 157, 170, 176, 181, 188, 189,
 202, 209, 210
 Cumhuriyet 21, 32, 100, 106, 108, 115, 119, 120, 122, 123, 127, 130, 131,
 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 148,
 149, 150, 151, 155, 157, 159, 160, 161, 162, 172, 183, 185, 186, 188,
 189, 190, 191, 192, 201, 203, 217, 218, 222, 223, 225, 227, 228

Cumhuriyetçilik 149

Cumhuriyet Halk Fırkası 120, 123, 138, 140, 144, 145, 146, 149, 150, 151, 186

D

Dahiliye 53, 60, 73, 139, 153

Damad Ferid 110, 232

Daver 192, 229

Deklarasyon 163

Demokratlar 187, 188, 199, 200, 201, 202, 203, 212

Demokrat Parti 4, 5, 10, 155, 169, 170, 172, 174, 175, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 227

Demokrat Parti Haysiyet Divanı 211

Départemen 15

dereceli seçim 185

Dernek Başkanı 116

Devletçilik 149, 207, 226

Devlet-i Âliyye 26

Devrim 102, 221

Devrimci 13

Devrimcilik 149

Divan 18, 24, 61, 86, 145

Diyarbakır 141, 142

Doğuculuk 9

Doğu Rumeli 28, 29, 31

Doktrin 192

Dokuz Umde 117

Dolmabahçe Sarayı 150

Dörtler 180

Dörtlü Takrir 176, 177, 180

DP 185, 186, 187, 188, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 207, 208, 211, 213, 217, 218

Dr. Adnan 109, 137

Dr. Mazhar 141

Dr. Nazım 67, 68

Dr. Refik Bey 130

Dr. Rıza Nur 83, 89, 94, 96, 109, 110

Düyun-u Umumiye 31

E

Edirne 28, 64, 65, 79, 92, 93, 109

Edwin C. Wilson 193

Ege Denizi 28

Egemenlik 104, 112, 114, 119

Eğitim 130, 141, 189

Ekrem Hayri Üstündağ 211

Elazığ 142

Emin Efendi 107

Emir Ali 131

Engels 19

Enosis 210

Enver Adakan 211

Enver Bey 45, 63, 65, 68

Ermeni 36, 43, 50, 68, 99

Erzurum 28, 135, 137

Estonya 163, 164

Ethem Menemencioğlu 197

Etiyopya 160

F

Fahri Belen 189

Faik Ökte 172

Falih Rıfka Atay 151, 170

Fas 59, 213

Fatih 54, 77, 214

Faysal 100, 101

Fedekâran-ı Millet Cemiyeti 53

Ferid Bey 129

Fethi Okyar 99

Fevzi Lütfü Bey 140, 211

Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu 211

Fevzi Paşa 107, 129

Fikri Tuzer 153

Fırka 77, 96, 127, 139, 142, 145, 148, 151

Fransa 15, 17, 18, 23, 28, 30, 31, 33, 35, 43, 94, 99, 101, 122, 160, 162,
163, 164, 167, 178, 205

Fransız 13, 14, 17, 23, 25, 36, 38, 58, 59, 78, 84, 163, 164, 226

Fransız Bildirgesi 14

Fransızca 16, 40

Fransız İhtilali 13, 14, 78

Frengiler 67

Frengistan 67

Fuad Paşa 21, 90, 94

Fuat Ağralı 169

Fuat Köprülü 176, 180

G

Galata bankerlerinden 22, 31

Garibaldi 17, 18, 19

Gayr-i müslim 235

Gayrimüslim 235

Gazete 188, 191

Gazi 63, 90, 91, 92, 97, 104, 107, 110, 113, 119, 123, 132, 133, 144, 147,
178, 225, 227

Gaziantep 141, 217

Gazi Mustafa Kemal Paşa 97

Gece Postası 188

Geçici Komisyon 174, 176

Genç Osmanlı 16

Genç Osmanlılar Cemiyeti 16

Germen 141

Giolitti 60

Girit 13, 19, 41, 53, 56

Girit isyanı 19

Gizilgüç hükümet 235

Gladstone 23

Gülhane Hatt-ı Hümayunu 14, 123, 224

Gümüşhane 129, 141

H

- Habeşistan 160
Habsurg İmparatorluğu 37
Hakkı Behiç Bey 107
Halaskar Zabitan 53, 64, 91
Haliç 26
Halide Edip 113
Halife Abdülmecid 106
Halifelik 56, 103, 105, 112
Halil Ayan 189
Halil Özyörük 189
Halkçılık 111, 149, 183
Halk Evleri 201
Halk Fırkası 111, 112, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 127, 128, 129,
130, 131, 133, 134, 135, 138, 139, 140, 141, 144, 145, 146, 149, 150,
151, 186
Halklar 236
Halk Zümresi 110
Hamdi Bey 107
Hamdullah Suphi 107
Han 130, 229
Hasan Ali Yücel 159
Hasan Bey 76, 130
Hasan Fehmi 52, 54, 60, 129
Hasan Polatkan 189, 209, 219
Hasan Rıza Temelli 172
Hasan Saka 154, 193
Hatay 152, 153, 163, 164
Heyet-i Mebusan 27
Heyet-i Vükelâ 26, 27
Hilmi Uran 159
Hindistan 9
Hitler 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167
Hizipçilik 34
Hristiyan 14, 15, 22, 25, 30, 37, 38, 39, 46, 85, 122
Hristiyan Prenslikler 236

Hürriyet 20, 30, 45, 53, 62, 73, 74, 75, 76, 78, 84, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 110, 134, 188, 209, 211, 222, 227

Hürriyet ve İtilaf Fırkası 53, 134

Hüseyin Avni 24, 108, 109

Hüseyin Balık 211

Hüseyin Cahit Yalçın 134, 203

Hüseyin Hilmi Paşa 53, 54, 55, 57, 60, 63, 91

I

İbrahim Hakkı Paşa 53, 60, 61, 62, 75, 86, 224

İbrahim Temo 33, 35, 41, 72, 73

İcra Vekilleri Heyeti 99, 120, 130

İdam 24, 169, 219

I. Dünya Savaşı 65, 67, 68, 97, 98, 100, 152, 159, 160, 161

İhsan 130, 131, 135, 141

ihtilaf 27, 80

II. Abdülhamid 3, 25, 29, 50, 56, 67, 71, 223, 224

III. Napolyon 17

III. Selim 56

II. Nikola 45

İktisat Kongresi 116, 117, 121

İmam Hatip Okulu 215

I. Meşrutiyet 21

İmparatorluk 24, 67, 227

İngiliz 3, 23, 24, 36, 39, 40, 67, 96, 100, 107, 154, 162, 163, 164, 177, 225

İngiltere 3, 26, 28, 31, 36, 43, 45, 59, 64, 153, 154, 160, 162, 164, 167, 177, 178, 179, 191, 192, 205, 210

İnkılap 3, 23, 115, 192, 222, 225, 227

İran 43, 44, 67

İşgal 28, 30, 56, 96, 107, 160, 162, 164, 167, 171

Islahat 14, 56, 110

Islahat Fermanı 14

Islahat Grubu 110

Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası 56

İsmail Fazıl Paşa 107

İsmail Hakkı 54, 76

İsmaili Mezhebi 130

İsmet Bey 107

İsmet (Eker) 124

İsmet İnönü 10, 151, 152, 153, 157, 162, 168, 170, 172, 174, 176, 180,
181, 186, 193, 196, 200, 202, 216, 219

İsmet Paşa 119, 129, 130, 131, 134, 137, 140, 142, 146, 147, 150, 151, 217

İstanbul 4, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 26, 29, 32, 33, 36, 38, 42,
46, 47, 50, 51, 52, 55, 60, 61, 62, 65, 67, 72, 73, 75, 76, 77, 80, 81,
83, 90, 91, 92, 95, 96, 99, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109,
110, 111, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 122, 129, 130, 131, 132,
133, 135, 138, 140, 141, 144, 146, 147, 150, 153, 158, 159, 160, 161,
164, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 181, 184, 185, 187, 188, 190, 197,
202, 207, 210, 211, 213, 215, 218, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227,
228

İstiklal Grubu 110

İstiklal Mahkemeleri 143, 144

İsyancılar 142

İtalya 28, 59, 61, 62, 63, 64, 75, 92, 160, 162, 177, 178, 205

İtalyan 17, 19, 59, 61, 160

İtilaf Devletleri 157

İttifak-ı Hamiyet 16

İttihadçı 40, 50, 53, 57, 62, 68, 73, 81, 91

İttihad-ı Muhammedi Fırkası 52, 53

İttihad ve Terakki Cemiyeti 33, 36, 38, 39, 40, 43, 45, 46, 49, 51, 65, 67,
71, 72, 221, 223

İttihad ve Terakki Komitesi 40

İzmir 69, 77, 79, 82, 95, 102, 117, 121, 130, 141, 144, 147, 148, 151, 159

İzmir suikastı 144

İzmit demiryolu 21

J

Japonya 44, 154, 167, 178, 180, 185

Jön Türkler 18, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 54, 80, 81, 221, 223,
224

K

Kabine 63, 91, 157

Kahire 34, 39, 40, 42, 153, 178

Kahire Konferansı 178
 Kamil Paşa 49, 53, 54, 63, 64, 87, 90, 91, 92, 93
 Kamu İktisadi Teşebbüsleri 169, 208
 Kanun-ı Esasi 26, 27, 33, 39, 46, 53, 63, 71, 75, 76, 77, 86
 Karadağ 13, 28, 30, 38, 53, 64, 81
 Kaya 141, 151, 157, 170, 225
 Kayseri 141, 216
 Kazım (Karabekir) 130, 133, 137, 142
 Kazım Karabekir 110, 132, 133, 137
 Kazım (Özalp) 140, 147
 Kazım Paşa 64, 110, 124, 130, 137
 Kemalist 10
 Kemalizm 149
 Kıbrıs 28, 31, 210, 216
 Kıbrıs Türk'tür Derneği 210
 Kırım Savaşı 13, 101
 Kırşehir 202, 213
 Komünist 145
 Komünistler 192
 Kongre 145, 147, 148, 211
 Konya 77, 159, 216
 Köprülü 176, 177, 180, 189, 210
 Kör Ali 54
 Koraltan 176, 177, 180, 202
 Köy Enstitüleri 201
 Köy muhtarlıkları 204
 Kozluca 99
 Kurtuluş Savaşı 10, 119, 144
 Kuşçubaşızade Eşref Bey 63
 Kütahya 129, 141
 Kuvvetler ayrılığı 149
 Kuzey Afrika 177

L

Laiklik 149
 Liberalizm 32
 Litvanya 164

Londra 16, 28, 30, 131, 210, 216
 Lozan 97, 98, 102, 103, 111, 113, 114, 119, 162, 226
 Lozan Antlaşması 97, 102, 103, 113, 119
 Lütfü Bey 140

M

Maarif 34, 53, 159
 M. Abdülhalik 141
 Macaristan 23, 53
 Mahmud Nedim Paşa 21, 24
 Mahmud Şevket Paşa 55, 58, 60, 62, 64, 65, 72, 93
 Makedonya 45, 46, 55, 72, 82
 Malatya 129, 203
 Manastır 46, 73, 74
 Manisa 99, 129
 Manyasızade Refik Bey 45
 Mareşal Fevzi Paşa 129
 Marshall Planı 193, 194, 200
 Marx 19
 Mazzini 18, 19
 MBK 218, 219
 Meclis 25, 26, 28, 29, 38, 53, 55, 57, 68, 74, 84, 88, 89, 91, 95, 106, 107,
 108, 110, 115, 118, 121, 124, 125, 129, 131, 133, 134, 137, 140, 143,
 145, 154, 159, 176, 188, 219
 Meclis Başkanı 106, 108, 125
 Meclis-i Mebusan 28, 38, 53, 55, 57, 84, 88, 91, 95, 106
 Meclis-i Meşveret 26
 Meclis-i Vükelâ 68
 Megalo İdea 210
 Mehmet Akif 10
 Mehmet Talat 45
 Menderes 10, 175, 176, 177, 180, 181, 182, 188, 189, 194, 195, 196, 197,
 200, 201, 202, 204, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216,
 218, 219, 220, 223, 225, 226
 Menemen 99, 146
 Meşrutî 16
 Meşrutîyet 21, 25, 39, 47, 51, 56, 71, 72, 73, 74, 78, 81, 86, 94, 106, 222

- Midhat Paşa 20, 24, 25, 26, 27, 240
 Mihalio 13
 Mihver 162, 179
 Milletler Cemiyeti 100
 Millet Meclisi 69, 97, 103, 106, 107, 110, 112, 114, 115, 118, 124, 129,
 131, 132, 134, 137, 143, 158, 232
 Milli Birlik Komitesi 218
 Milli Kalkınma Partisi 176, 177
 Milli Korunma Kanunu 198, 205
 Milli Mücadele 68, 95, 96, 106, 115, 118, 119, 122, 128, 130, 134, 223,
 227
 Milli Müdafaa Vekaleti 153
 Milli Savunma Komisyonu 132, 133
 Milli Şef 151, 158, 159, 223, 224
 Milliyet 188, 201, 203, 205, 228
 Milliyetçi 123
 Milliyetçilik 149
 Misak-ı Milli 114
 Missouri 185, 186
 Mısır 30, 35, 42, 49, 59, 61, 72, 215
 Molotov 163
 Mondros 10, 65, 67, 68, 161
 Mondros Mütarekesi 65, 67, 68, 161
 Montreux Boğazlar Sözleşmesi 180
 Moskova 165
 Müdafaa-i Hukuk 68, 106, 108, 109, 110, 111, 118, 128, 129, 145
 Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 108, 109, 111, 129, 241
 Müdafaa-i Hukuk Grubu 108, 110, 118, 145
 Muğla 141
 Muhalefet 52, 108
 Muhalif 109
 Muhlis Ete 189, 211
 Muhtar Bey 130
 Münih Sözleşmesi 160
 Münir Bey 35, 42
 Murad Bey 35, 40, 41, 42, 72
 Müslim 50, 171, 172

- Müslüman 14, 15, 22, 23, 24, 29, 30, 31, 36, 38, 55, 56, 58, 63, 66, 67, 78, 79, 81, 82, 85, 215
- Mussolini 164
- Mustafa Fazıl Paşa 17, 18, 226
- Mustafa Fevzi Efendi 129
- Mustafa Kemal 9, 10, 11, 44, 49, 50, 55, 63, 68, 69, 96, 97, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 138, 139, 140, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 157, 235
- Mustafa Kemal Atatürk 9, 10, 11, 157
- Mutedil Hürriyetperveran Fırkası 53, 56
- Müttefikler 168, 177, 178, 179
- Muvaffak Bey 107

N

- Nadi 124, 133, 134, 183
- Namık Kemal 10, 16, 18, 20, 27, 30, 214, 222
- Nazım Bey 46, 65
- Necati Bey 130, 137, 138
- Nedim Paşa 21, 24
- Nihad Eğriboz 189
- Nihad Reşad Belger 189, 211
- Niş 30
- Niyazi 17, 46, 81, 82, 222
- Normandiya Çıkarması 179
- Nuri Demirağ 176
- Nuri Özsan 189
- Nutuk 10, 103, 104, 108, 111, 121, 131, 221

O

- Ortadoğu 24, 215, 227
- Osmaniye 20, 33, 56, 80, 141
- Osmanlı 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 53, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 72, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 90, 92, 93, 94, 100, 101, 102, 103, 110, 122, 123, 141, 170, 171, 221, 222, 223, 225, 226, 227

Osmanlı Bankası 31

Osmanlı Devleti 15, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 41,
43, 47, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 92, 93, 94,
100, 141

Osmanlı Donanması 28

Osmanlı İmparatorluğu 13, 16, 19, 23, 26, 28, 37, 38, 39, 44, 59, 78, 100,
222, 225

Osmanlı Levantenleri 171

Osmanlı Sosyalist Fırkası 53, 94

Osmanoğulları 26, 132

P

Papen 162, 179, 223

Paris 16, 18, 28, 30, 34, 40, 41, 42, 43, 45, 51, 53, 94

Parti 4, 5, 10, 90, 106, 108, 116, 132, 139, 140, 147, 151, 155, 169, 170,
172, 174, 175, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 192,
193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 208,
209, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224,
225, 226, 227

Petersburg 30

Pirinççi 141

Polonya 163, 164, 167

Prens Mehmed Ali 39

Prens Sabahaddin 34, 43, 51, 53, 55, 72, 94

R

Rauf Bey 130, 131, 132, 137, 138

Recep Peker 150, 185, 187

Refet Bey 144

Refik Koraltan 176, 180, 202

Refik Saydam 152, 153, 157, 158, 162, 168, 178, 225

Refik Şevket İnce 189

Remzi Oğuz Arık 197

Reval 45, 46

Ribbentrop 242

Rıza Nur 76, 83, 89, 90, 94, 96, 107, 109, 110, 134

Robespierre 14

Roma 30, 61, 161
Romanya 28, 35
Rousseau 14
Rükneddin Nasuhoğlu 189
Rum 78, 79, 210
Rumlar 41, 78, 79
Ruşen Eşref 124
Rus toprakları 165
Rüştü Paşa 137
Rusya 19, 22, 23, 28, 29, 37, 38, 43, 44, 60, 78, 83, 84, 154, 163, 164, 167

S

Saffet Paşa 26
Said Halim 39, 65, 93
Şakir Kesebir 159, 244
Salihli 99
Salim Başol 219
Sanayileşme hamleleri 243
San Remo Konferansı 100
Sefa Bey 130
Selanik 23, 44, 45, 49, 55, 56, 57, 65, 72, 79, 210
Şemsettin Bey 63
Şerafeddin Mağmumi 39, 40
Serbest Cumhuriyet Fırkası 144, 146
Şeref Bey 107, 109, 119
Sevr 9, 161
Şeyh Hüseyin 100
Seyit Bey 130
Şinasi 16, 18
Sivas Kongresi 105, 108
Sırbistan 13, 22, 28, 30, 53, 64
Sırp 38
Slav 22, 192
Sömürgecilik 243
Sovyetler Birliği 164, 167, 178, 179, 190
Südet 160, 161
Suikast 46

Şükrü Kaya 151, 157
 Şükrü Saraçoğlu 153, 157, 168, 169, 171, 175
 Sultan Abdülaziz 13, 17, 18, 24, 25, 226
 Suriye 38, 39, 79
 Süveyş Kanalı 215

T

Tahran Konferansı 178
 Takriri Sükun 143, 145
 Talat Bey 45, 57
 Tanzimatçılar 244
 Tanzimat Fermanı 13, 14, 17, 123, 172
 Tarikat 214
 Tasvir 130, 188
 TBMM 106, 108, 109, 110, 116, 118, 120, 147, 157, 162, 163, 169, 179,
 185, 202, 213
 Teceddüt Fırkası 68
 Tedbirler Paketi 171
 Tek parti 181
 Tek Partili Cumhuriyet 155
 Temsilciler Kurulu 106, 107
 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 133, 137, 138, 140, 141, 142, 144, 146
 Tersane Konferansı 26
 Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti 43
 Teselya 30, 41
 Teşkilat-ı Esasiye 110, 114, 150
 Teşkilat-ı Mahsusa 68, 151
 Tevfik Fikret Silay 159
 Tevfik İleri 189
 Tevfik Rüştü Aras 144, 151, 157
 Ticaniler 213
 Topkapı 216
 Toprak Mahsulleri Vergisi 172, 173, 184
 Trablusgarp Savaşı 56, 58, 75, 83, 92
 Trabzon 79, 97, 130, 137, 186
 Truman 190, 191, 192, 193, 200
 Truman Doktrini 190, 191, 192

Tunus 30, 59

Turancı 67

Türk 9, 11, 14, 15, 16, 19, 23, 24, 27, 30, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 50, 51, 64, 66, 67, 78, 79, 80, 85, 86, 88, 90, 92, 95, 97, 98, 100, 102, 104, 106, 110, 111, 119, 120, 122, 127, 128, 132, 139, 145, 149, 150, 151, 153, 154, 159, 161, 162, 163, 164, 168, 171, 172, 176, 178, 181, 182, 183, 185, 187, 190, 192, 193, 194, 195, 197, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 238

Türkçe 40, 42, 66, 80, 212, 245

Türkçe ezan 212

Türkçü 66, 67

Türk dili 150

Türki 67

Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu 162

Türkiye 9, 14, 17, 21, 22, 24, 26, 28, 31, 66, 72, 75, 76, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 131, 133, 134, 145, 146, 147, 151, 152, 153, 154, 155, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 182, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 199, 201, 207, 208, 210, 212, 213, 215, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227

Türkiye Cumhurbaşkanı 124

Türkiye Komünist Partisi 145

Türkiye Köylü Partisi 197, 245

Türk kamuoyu 190

Türkler 13, 18, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 54, 67, 80, 81, 85, 102, 127, 128, 188, 221, 223, 224

Türk Ordu Birlikleri 119

U

Ümmet 33, 245

Urban 67

Uşak 216

Uzak Doğu 9, 44

V

Varlık Vergisi 153, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 177, 221, 222, 224, 226

Varlık Vergisi Kanunu 168, 171, 172
 Vehbi Bey 107
 Versay Barış Anlaşması 160
 Versay Barış Konferansı 101
 VII. Edward 45
 Viyana 30
 V. Murad 25, 33
 Von Papen 162, 223

W

Washington 101, 187, 190
 Weimar Cumhuriyeti 102

Y

Yalta Konferansı 154, 179
 Yanya 49
 Yassıada 219
 Yeni Efkar 188
 Yeni Pazar 56
 Yeni Türkiye 118, 119, 123
 Yugoslavya 167
 Yunan işgali 98
 Yunanistan 13, 41, 53, 56, 64, 167, 190, 191, 192, 210
 Yunus Nadi Bey 124, 133, 134
 Yurtçu 149

Z

Zekeriya Sertel 169
 Ziya Bey 16
 Ziya Gökalp 10, 37, 66, 85, 100, 212
 Zonguldak 211
 Zühtü Velibeşe 189